

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

КИЇВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА
І ОРДЕНА ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ISSN 0320-3077

УКРАЇНСЬКЕ

МОВО-
ЗНАВ-
СТВО

17

1990

Міністерство вищої і середньої
спеціальної освіти УРСР
Київський ордена Леніна і ордена Жовтневої Революції
державний університет ім. Т. Г. Шевченка

УКРАЇНСЬКЕ

МОВО- ЗНАВ- СТВО

Республіканський
міжвідомчий науковий
збірник

Заснований у 1973 р.

Випуск 17

У збірнику вміщені дослідження з загальних питань мовознавства, діалектології та історії мови. Друкуються матеріали з теми «Мова та інформатика», що буде залучитися до роботи спецсемініарів в системі нової спеціалізації студентів-філологів.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

В сборнике помещены исследования по общим вопросам языкознания, диалектологии и истории языка. Печатаются материалы по теме «Язык и информатика», которая будет привлекаться к работе спецсеминаров в системе новой специализации студентов-филологов.

Для преподавателей, научных работников, студентов.

Редакційна колегія: О. І. Білодід, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.), А. П. Грищенко, д-р філол. наук, проф., П. С. Дудик, д-р філол. наук, проф., Л. О. Кадомцева, канд. філол. наук, доц. (заст. відп. ред.), І. К. Кучеренко, д-р філол. наук, проф., Т. І. Панько, д-р філол. наук, проф., В. М. Руснінський, акад. АН УРСР, дир. Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, Л. І. Шевченко, канд. філол. наук, доц. (відп. секретар).

Адреса редакційної колегії: 252017 Київ, бульвар Т. Шевченка, 14, Київський університет, філологічний факультет, тел. 221-03-15

Л. О. КАДОМЦЕВА, канд. філол. наук,
Київ. ун-т

СУЧАСНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МОВОЗНАВЧОЇ ОСВІТИ

Визначаються напрямки розвитку мовознавчої освіти у зв'язку з новими, перебудовними процесами викладання гуманітарних дисциплін, у тому числі й філологічної; вказано на можливі розбудови описових курсів української мови, а також їх історико-філологічну соціологічну основу.

Категоріальна структура будь-якої науки, її методологія, зокрема й мовознавства, мінливіші й рухливіші в поступі й об'ємі знань, ніж відносно стабільний і замкнутий опис об'єкта цієї науки, призначений для навчання, дидактики.

Проте ця невідповідність може зберігатися лише до певної межі, коли вона не руйнує уявлення про об'єкт і предмет науки, її онтологію і не підбивається на суспільній науковій практиці, її сьогоденних проблемах. Цикли мовознавчих дисциплін, що протягом тривалого часу здійснюються у вищій школі, з погляду саме нових наукових уявлень про мову і нового суспільного замовлення на філолога-словесника, в даний період вимагають істотної перебудови й доповнення.

Сучасна теоретична україністика у своєму доробку має численні праці, які висвітлюють мову не як традиційно уявлювану плоскісну систему знаків — морфем, слів, синтаксем, що ізолюються один від одного, а як сферу, в яку включені, насамперед, взаємодія і взаємообумовленість цих знаків, їх семантичний потенціал, функція, вибір, норма.

Природно, цикли мовознавчих дисциплін «розводять» мовні одиниці відповідно до складових частин об'єкта—мови: лексика, фонетика й фонологія, морфологія, синтаксис. І хоч мова онтологічно цілісна, гносеологічно такий поділ виправданий. Але це ніякою мірою не виправдує того стану в «шкільній» освіті, який ми спостерігаємо, гортаючи підручники й посібники, що дають лише переформулювання явищ: ефект пізнання, як зауважує В. М. Русанівський, підміняється перегрупуванням, новими класифікаціями пізнаного¹.

Нагромаджуються нові терміни, правила, часто суперечливі в дефініціях, що призводить до механічного їх зіставлення, вибору й запам'ятання. Так, упродовж останніх років у вузівських посібниках змінювалася презентація частин мови, класифікація простих і складних речень, типологія словосполучень, методи аналізу морфологічних і синтаксичних одиниць. Сам по собі пошук чітких

визначень наукових понять, несуперечливих і логічних, тобто таких, які служать відправним моментом граматичних доведень, є доцільним і становить у мовознавстві одну з його проблем — проблему розвитку й вірогідності мови науки. Але мовна дидактика повинна послуговуватися вже встановленим поняттєвим апаратом лінгвістики, який відносно істинно відбиває ступінь пізнання мови в даний період її розвитку. Насправді ж, намагання перегрупувати пізнане чи надати йому нових формулювань у навчальній практиці досі є подекуди основним, і саме такого відображення науки в дидактиці стосуються слова Б. О. Серебреннікова: «Мову намагаються уподібнити чомусь іншому, на що вона не схожа, або приписати їй те, чого в ній немає, або не помічати того, що в ній є»².

Сучасна україністика включила в описи лексики, фонології й граматики української мови два основні методологічно вагомі концентри — семантичний і функціональний підхід до дослідження мовних явищ, який досі не відображається в навчальних курсах усіх рівнів мовознавчої освіти. А значення цих підходів має не лише науковий, а й практичний сенс, який і є власне наслідком перевірки теорій суспільною практикою мовознавства.

Мовознавці-філософи стверджують, що розвиток гуманітарних знань у дану епоху спричинений принципом поведінки, діяльності людини, яка, стаючи суб'єктом пізнання, прагне до раціонального вибору й усвідомлення практично й психологічно вагомих для неї проявів об'єкта знань. До певної міри суворі формалізації, наприклад мови, емпіричні схеми, дедуктивні постулати заступаються вивченням працюючих мовних механізмів, які втілюють за посередництвом різних засобів вербалізації безкінечний у своїх проявах світ реалій, понять, уявлень. У проекції на мовну дидактику це означає, що не заучування реєстрів значень і форм, наприклад, у лексиці, де на «полиці» розкладено словник мови з погляду вжитку, походження і стилістичної маркованості, є основним, орієнтуючим реципієнта в знаннях (це швидше їх тло), а усвідомлення процесів номінації, складних і суперечливих з причин постійного розвитку нових значень у «відомих» слів. Тут важить сприйняття не арифметично збільшуваного словника, а його потужності, здатності охопити семантичний простір мови, що відображає пізнаваний світ. Традиційна лексикологія як навчальний курс відтак повинна набувати нового змісту. Цей зміст пропонує сучасне мовознавство, орієнтуючи і на власне науковий пошук, і на перевірку знань у суспільній практиці. Вказуючи на лексико-семантичну систему сучасної української мови, в якій відбуваються функціонально-семантичні процеси номінації, В. М. Русанівський називає діалектично взаємозалежні явища, які становлять інтерес для навчання, бо вони безпосередньо можуть орієнтувати студентів у предметі згідно з новими методологічними принципами мовознавства. Перелік цих явищ може уявлятися як розділи курсу лексики чи лексикології (у її ширшому виванні у рефератах, курсових чи дипломних роботах):

«1) прагнення слова до однозначності і розвиток у його семантичній структурі різних значень;

2) автономність семантичної структури слова — схрещення семантичної структури різних слів;

3) зближення в семантиці різних слів (синонімізація) — специфікація значень колишніх синонімів;

4) розвиток синонімії — розвиток омонімії;

5) метафоризація і деме­тафоризація як засіб нової номінації;

6) емоційна маркованість слів і морфем — нейтралізація емоційної маркованості та ін.»³.

Отже, вміння названі процеси аналізувати, вибрати суперечливі й виключені номінації, визначати їх доцільність у різних напрямках комунікації означає вміння цими процесами керувати, що й становить зміст професії філолога-словесника.

Вивчення мовознавчого циклу «Словотвір і морфологія» повинно змістити деякі акценти. На потребу дня висувається такий професійний набуток майбутніх словесників, який буде допомагати їм регламентувати державний статус української мови, наприклад, в одній із істотних сфер його вияву — в офіційному діловодстві, юридичних справах і науці.

Тут важить вивчення спеціалізованої термінології, процесів наукової номінації, словотворчих кліше і мовного ділового етикету, процесів мовної інтелектуалізації усіх тих осередків функціонування мови, які віддзеркалюють її логічний потенціал, здатність до обслуговування насиченого інформацією світу, до обміну цією інформацією, а звідси й до виходу у співіснування й взаємодію з високоцивілізованими мовами світу. Без цього не може бути забезпечений державний статус української мови.

Оновлення й часткова зміна структури курсу морфології повинні йти в напрямках опису частин мови та їх ознак на ґрунті семантико-граматичних характеристик, які до певної міри руйнують штучно створені межі між морфологією й синтаксисом. Стрижневою повинна бути інформація про те, яких ознак аналітизму набуває українська мова, як діють у ній морфологічні категорії, що пов'язують словник із синтаксисом, які існують закономірні асиметрії між семантикою частини мови, її функцією і традиційною формою, яка визначає її частиномовну належність і под.

Найширший вихід у функціональну граматику, яка повинна посісти певне місце у вузівській мовній дидактиці, має синтаксис, що постійно є середовищем випробування нових методик і методологій у гносеологічних поглядах на мову. Це більшою мірою прагматичний аспект — як рушійна сила освіти.

Можна оволодіти знаннями про типи й види тих чи інших синтаксичних конструкцій, переформулювати їх визначення й змінити класифікації, і це потрібний етап навчання. Але він повною мірою не забезпечує розвиваючої функції граматики, тобто знань про те, як працює мовна синтаксична структура, як вона складається у інформативних процесах, які мова синхронічно відображає.

Більш придатними до суспільної практики мовознавства і його дидактики є знання, приміром, про специфікацію синтаксичних форм у вираженні однакових за змістом пропозицій, семантичну взаємодію конструкцій, парадигми форм і їх моделі-домінанти, явища синтаксичних компресій, завдяки яким мова пристосовується до швидкоплинного обміну інформації, прийоми логічної й експресивної розбудови думок та їх взаємодію, текстовий дискурс фраз, — тобто про те, яким є справді об'єкт пізнання в його розвитку і суперечностях, а не лише наші уявлення про нього, обмежені відносно замкнутою метамовою, що й становить зміст діючих навчальних програм.

Функціональний синтаксис породжує феномен пізнання мовленнєвої свідомості, сприяє розвитку мислення, що забезпечує узагальнену, консолідуючу функцію граматики для всіх носіїв мови.

Вже такий короткий перелік можливих напрямів заміни й доповнень описових мовознавчих дисциплін буде якісніше погоджувати здобутки мовознавства з мовознавчою освітою, що становить одночасно одну із граней зв'язку науки з практикою.

Але мовознавча освіта аж ніяк не обмежується основними згаданими описовими курсами. Великого значення в добу перебудови, відродження духовних національних цінностей кожного народу має історико-культурний контекст мовознавства. Цей контекст зумовлений гуманізацією усіх наук, до якої лінгвістика має свою найяскравішу причетність. У коло її проблем потрапляє людина — мовна особистість і народ як носій і охоронич мови, завдяки якій він зберігає свою етнічну сутність. Людина, за словами В. І. Поставалової, включається у мовну онтологію, заради неї здійснюється пізнання, а в самопізнанні вона повертає науці свій досвід, що узагальнюється⁴.

Викладання мовознавчих дисциплін, зокрема циклів україністики, зараз неможливе без урахування соціолінгвістичного контексту знань, навіть у галузі граматики. Українська мова і суспільство в його складній і суперечливій історії; мова і етнос, його культура; мова і нація, її духовність; українська мова у витоках цивілізації і наука про мову у витоках вітчизняної й світової науки; мовна національна особистість, її генотип; рідна мова і мови міжнародного спілкування у багатонаціональній державі; білінгвізм з погляду онтологічного, соціального і культурного — усі ці питання є широким, ґрунтовним фоном сьогочасної лінгвістичної освіти і водночас її професійним змістом.

Мова, як відомо, є «інтегратором етносу і найнадійнішим каналом входження людини в соціум, соціологізації індивіда»⁵.

Філологи-словесники повинні спрямовувати це входження людини в соціум, відчуття якого формується посередництвом мови. Соціоукраїністика ще не торкалася таких проблем, як мова й екологія, мови й етнодидактика. Не визначено, з яких джерел постують національні риси мовної особистості, яка є індивідуалізуючою моделлю етносу і його мови. Національні риси мовної

особистості розпізнаються в аспекті, диференціюючому мови та їх носіїв; тобто як специфіка творчого перетворення і вербалізації світу, його членування у традиційних для даного народу символах, порівняннях, пов'язаних з народною фантазією, реалістичною і романтично-міфологічною свідомістю. Рідна мова висвітлює національний характер і національні атрибути психіки, хоч ці поняття інколи здаються химерними для тих, хто визнає за мовою лише інтегральну функцію знаряддя комунікації,— знаряддя, яке можна вибирати на свій розсуд.

Історія української літературної мови засвідчує, що вона зберегла себе завдяки широкому впливу емотивності, чуттєвого еста, які вже в часи виходу мови на орбіти науки й публіцистики оживили потенційно запрограмований в ній раціоналізм — здатність до передачі логічних категорій мислення. Це перетворення енергії відбулося природно, як природно зберігається організм у мінливому екологічному середовищі.

Історична пам'ять українського народу зберігає усі поклади національно-монної символіки, оцінних слів, експресивних виразів. Репертуари діалектної лексики, як засвідчує П. Ю. Гриценко, є показовими «для з'ясування історії розселення народів, моделювання можливого рівня культури, умов і особливостей господарської діяльності носіїв культури»⁶. Лінгвістична освіта повинна відродити історизм науки, у тому числі й курси історії вітчизняних лінгвістичних учень. Це повністю зникло з програм університетських мовних курсів.

Передбачити нові структури програм і регламентувати їх складно. Це мусить стати наслідком колективної праці. Але підготовка до такої роботи може здійснюватися повсюдно і проходити, супроводжуючи й поглиблюючи навчання студентів у спецкурсах і спецсемінарах, які поки що тільки й здатні поглибити вивчення мови як соціального явища. Треба вийти за роками регламентовану й затиснуту проблематику рефератів, курсових і дипломних робіт, доповнивши її з погляду соціокультурного, історіографічного (етнічні риси української мови у порівнянні з іншими слов'янськими й неслов'янськими, народна мораль і мова, мовна естетика обрядів, казок, пісень, пам'ятники письма та ін.). Лише в такому контексті зростатиме роль мовної освіти і через її посередництво — мовне виховання — гарантуватиметься той високий рівень розвитку української мови, який прогнозує перше в історії українського народу вдержавлення його мови і національно-культурне його відродження.

¹ Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. К., 1988. С. 5. ² Серебрянников Б. А. О материалистическом подходе к явлениям языка. М., 1988. С. 16. ³ Русанівський В. М. Цит. праця. С. 63. ⁴ Постовалова В. И. Язык и человек в лингвофилософской концепции В. Гумбольдта. Сущность развития и функции языка. М., 1987. С. 52—53. ⁵ Гриценко П. Ю. Мова як акумулятор культури і одна з форм її вираження // Мова і культура. К., 1986. С. 69. ⁶ Там же. С. 68.

Определяются направления развития образования в области языковедения в связи с новыми, перестроенными процессами преподавания гуманитарных дисциплин, в том числе и филологической; указывается на возможности расширения описательных курсов украинского языка, а также их историко-филологическую социологическую основу.

Т. І. ПАНЬКО, д-р філол. наук,
Львів. ун-т

МОВА У ПРОЦЕСІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ НАЦІЇ

Йдеться про роль мови в процесі національно-культурної консолідації українського народу, про ставлення до цього процесу відомих письменників і суспільно-політичних діячів Східної і Західної України, про загальноукраїнський характер їх творчості й про внутрішні мовні чинники розвитку й становлення єдиної літературної мови.

Кожна національна мова має свої оригінальні шляхи розвитку, і водночас у своєму переростанні в літературну вона багато в чому підпорядкована типологічним законам, бо розвивається в руслі загальних закономірностей. У цьому сенсі формування української літературної мови як невід'ємного, точніше — визначального фактора в процесі національно-культурної консолідації нації, становить інтерес не тільки саме по собі, а й з точки зору теоретичних висновків, що стосуються інших мов. З одного боку, українська мова належить до старописемних мов давньої традиції, має спільний генезис з іншими слов'янськими мовами (а значить і спільну потенцію розвитку, що передбачає різноманітні варіанти відповідно неповторної самотності кожної із цих мов), з другого — в силу історичних умов процес її формування відбувався в умовах штучного поділу українського народу територіальним кордоном. Звідси — свої особливі шляхи еволюції, іноді й не виправдані внутрішньою структурою української мови (що підтвердилося подальшим її розвитком), але обумовлені історично. Зокрема, це початковий етап наукового стилю з надмірним використанням вузькодіалектних слів (нерідко й побутового характеру), штучно створених термінів, некритичного використання запозичень з інших мов. У силу цих факторів породжувалася надмірна дублетність термінів, невідповідність певному поняттю, громіздкість конструкцій, що, на жаль, дає про себе знати і в сучасній науковій українській мові.

Таким чином, ми виходимо з того апріорного факту, що поняття «індивідуум», яке має значення «індивідуальне», «неповторне», стосується не тільки окремої особистості, а й нації, яка являє собою цілий світ з його основою, зі своїм генофондом. Кожна мова має специфічну структуру, своєрідні способи відображення різноманітних асоціацій образного мислення, що відбивається і на формуванні національної мови як особливому етапі у формуванні

мов. Очевидно, для всіх націй характерна наявність поліфункціональної літературної мови, формуванню якої передують державне об'єднання території з населенням, яке розмовляє однією мовою, що закріплена в літературі.

Розвинутий інтелект вивчає свої національні корені, свою етнічну неповторність, свою мову, заглиблюючись у відносини, зв'язки своєї нації з іншими, такими ж неповторними і своєрідними. Не випадково І. Франко постулював, що «інтелігентна література на українській мові залежить від натуральної еволюції української нації»¹. Бо нація є провідною формою існування людства, заглиблюючись коренями в далеке минуле і передбачаючи розвиток у реальному майбутньому.

Намагання заглянути в корені своєї мови, побачити її завжди суперечливий розвиток у діалектичній єдності національного й інтернаціонального, бажання осмислити місце рідної мови в системі близько- й дистантноспоріднених — це здорове національне почуття, яке проростає на свідомому підході до мови як засобу інтелектуального і естетичного осмислення світу і переходить в утвердження національної самосвідомості. Національне різноманіття є результатом тривалого процесу, а не початкової властивості мови і культури, через це комплекс питань, які стосуються історії формування національних мов в напрямі утвердження єдиних нормативів і стилістичного розгалуження, розглядаємо в залежності від історії її носіїв. Що стосується функціонування мов, то увагу зосереджуємо на сучасному їх стані і перспективах майбутнього, враховуючи той незаперечний факт, що ефективність мовної політики, яка проводиться, залежить від її узгодженості з об'єктивними умовами і тенденціями розвитку відповідних мов. Іншими словами, ретроспективний метод дослідження з'єднуємо з перспективним, чого вимагає функціональний підхід до вивчення мов, за яким, вважаємо, велике, поки що не до кінця осмислене майбутнє.

Ми зупинимо свою увагу на варіантах української мови і на національно-культурній консолідації української нації з проекцією на загальнотеоретичні підходи до вивчення аналогічних питань в інших слов'янських мовах. Виходимо з загальнометодичного постулату, що зрозуміти явище — значить дослідити його у всій діалектичній багатогранності, проникнути в саму його суть, зуміти обґрунтувати як філософськи, так і історико-практично. Адже розвиток мови — це рух, викликаний боротьбою суперечностей, у ньому беруть участь сили, різні за кількістю і якістю. У розвитку завжди щось головне, визначальне і щось другорядне. Якщо на початку XIX ст. у консолідуючому значенні української мови головним було показати, що вона годиться для літератури взагалі, то в період після Шевченка питання стояло вже про її розгалуженість і інтелектуалізацію. Спрацьовує закон основної ланки. Сьогодні питання стоїть про розширення її функціонування.

Специфіка формування нової української мови в тому, що її

фундатором довелося долати процеси мовно-етнічного відчуження між наддніпрянськими і надністрянськими українцями, які виникли як наслідок роз'єднання історично єдиного українського народу, який тривалий час знаходився в різних державах. Фактично з часів падіння Галицько-Волинського князівства Галицька і Наддніпрянська Україна перестали бути єдиною політичною і культурною цілісністю. Український народ серед небагаточисленних народів світу належав цілими століттями до недержавних народів. Правда, період з 1569 р. (після Люблінської унії) і до 1648 р. визначається як період «духовного розвитку України» (І. Франко), єдність і культурний рівень якого затверджені Києво-Могилянською академією, утвореною в 1638 р. на ґрунті як давньоруської писемної і усної культури, так і староруської культури і мови XVI—XVII століть. У цей період розвивається всеукраїнська дійсно національна література, кращими представниками якої були З. Копистенський, І. Вишенський, М. Смотрицький, Я. Гаватович, І. Галятовський.

Ідея єдності українського народу підтримувалась його кращими інтелектуальними силами. Загальноукраїнський характер мали, зокрема, літописи Григорія Грабянки, Самійла Величка, Самовидця, мова і стиль яких справили значний вплив на подальший розвиток української літератури, а отже, і її мови.

У період становлення націй мовні проблеми займали одне з центральних місць. На Україні, як і в інших країнах, які поряд із соціальним терпіли і національний гніт, боротьба за єдність мови ускладнювалась необхідністю утвердження народу як самостійної етнічної одиниці. Вже в 1790 р. Ф. Захаріяєвич у вступі до свого перекладу «Настанови історії церковної» Данненмауера ставив питання про об'єднання українського народу, акцентував на спільності писемних пам'яток (наприклад, «Синопису», Іннокентія Гізеля, який був у свій час підручником не тільки в Росії, а й в Галичині). Проте про непридатність тодішньої літературної мови Галичини для широких потреб громадськості писав А. П. Лодій у передмові до перекладів з латинської мови «Настанов любомудрості».

Стимулював розвиток національної свідомості серед галицької громадськості автор «Граматики руської, або малоруської мови в Галичині» (1834) Й. Левицький. Ознайомлений з розвитком науки в слов'янських країнах, зокрема з працями І. Добровського, В. Коштера, граматиками А. Пухмарьова, О. Павловського, «Енеїдою» І. Котляревського, збірниками пісень М. Цертелєва, В. Залеського, дослідник відстоював єдність української мови, її самостійне місце серед слов'янських мов, хоча чітких позицій, що стосуються її майбутнього, як і глибоких знань її минулого, в граматиці не знаходимо.

Посилення уваги до мови народу чітко виявило, з одного боку, єдиний загальнонаціональний мовний фонд і, з іншого боку — суттєві інваріанти, обумовлені територіально-етнічними і етнографічними особливостями. Це в свою чергу висунуло на перший

план проблему виявлення, вивчення безцінних мовних скарбів, їх осмислення і тлумачення. Саме в цьому напрямі йшов ініціатор перших організаційно оформлених виявів національно-культурного життя в Галичині І. Могильницький. Учень відомого славіста В. Копітера, він з самого початку своєї діяльності прагнув направити національно-культурний рух Галичини в русло загальнонаціональних інтересів. У своїх лінгвістичних дослідженнях, зокрема в «Граматичі мови словено-руської» (1822—1829) І. Могильницький розглядав галицько-руський народ як невід'ємну частину українського народу. Його висновки базувалися на мовних явищах різних частин України, на пісенній творчості і зразках нової літератури Наддніпрянської України. Вважаючи, що галицькі русини, як і русини Буковини і Закарпаття, належать до єдиного українського народу, І. Могильницький передбачав, що вони будуть розвиватися як єдине національно-культурне ціле, об'єднане єдиною українською мовою. Визначивши в історичній перспективі розвиток української мови, І. Могильницький вважав, що українська мова є мовою народу, який із глибин віків делівав свою культуру, мав велику, хоч і не завжди привабливу, історію і законмірно ввійшов в період пробудження до багатогранного культурного життя на народному ґрунті.

І всі ті, навіть кращі галицькі мовознавці ХІХ ст., постулював академік М. С. Возняк, не змогли направити українську мову в те русло, яке визначило б її майбутнє. Це зробили письменники. В період становлення української літературної мови письменники перш за все цікавились загальнокультурними проблемами. Поруч з загальними тенденціями розвитку вони враховували специфіку української мови як якісно самостійної одиниці в широкій перспективі стилістичної диференціації.

Літературно-художнє слово — це завжди пошук свого бачення, свого тлумачення, свого концептуального осмислення світу. Базуючись на мові свого народу, на його фольклорі з відповідною символікою, художник слова розкриває внутрішні глибини «мовних фольклоризмів», які диктуються внутрішніми законами національної мови. Саме цим створюється індивідуальна, неповторна манера письменника: на базі соціального постає індивідуальне, що дає поштовх дальшому розвитку соціального. Мистецтво письменника проростає на ґрунті народної мови, наповнюється соками ліричної народнопісенної стихії, мудрістю народного епосу. Воно складається перш за все у виробленні своєї чіткої соціальної і психологічної константи, в глибокому проникненні в споконвічні національні мовні ресурси, можливості яких настільки багаті і невичерпні, що дають широке поле для виявлення своєї неповторної індивідуальності й самотності. Думка поета, наприклад, нерідко передбачає те, що можна висловити мовою свого часу. Це і є той момент, коли майбутнє мови вплітається в її сучасне. Інтуїція поета в зв'язку з глибоким знанням рідної мови передбачає її майбутнє. Саме тому ми виділяємо роль Данте, Шекспіра, Міцкевича, Пушкіна, Шевченка в історії своїх літературних мов.

Мова цих письменників патхнена геніальною інтуїцією. Вони вносять в мову не просто пове, а те, що органічно його змінює, переводить в новий якісний стан, визначає ту мовну стилістичну систему, яка об'єднує діалектні (та й соціальні) різновиди мови в загальну літературну мову.

В історії української мови роль Т. Шевченка особливо значна тому, що вона консолідує для всієї української нації. «Своїми поезіями, — писав М. Возняк, — виховав Т. Шевченко цілу українську інтелігенцію з її змаганнями й ідеалами, отже, створив з нас новочасну націю. Свое слово поставив Шевченко на сторожі прав українського народу на самостійне культурне та політичне життя. Від часів Шевченка розвинулася літературна мова високо як на російській Україні, так і в галицькій, де ввів народну мову в книжки М. Шашкевич, а також у буковинській, де нову добу української літератури розпочав Ю. Федькович»². Мовленнева практика Т. Шевченка, його орієнтація на народну стихію і введення цієї стихії у відшліфованому вигляді в книжне русло показало, що поет висловив загальне прагнення українського народу: писати рідною мовою для утвердження свого майбутнього. Поетичний дар Шевченка об'єднав у собі загальнонародне і специфічно національне, возвеличив народне слово до рівня загальнонародної української мови, яка зайняла своє місце у всеслов'янському світі. Далі стояло питання про розгалуження української мови та її поліфункціональність. Процес національно-культурної консолідації передбачає глибоке осмислення місця своєї нації, серед інших, в першу чергу близькоспоріднених. Приходить час, коли народ, усвідомлюючи свою силу, прагне створити світ власних понять своєю мовою. У кожній музики є своя інтонація, обумовлена мовою, як і кожна наукова теорія має і ту сторону сприйняття, яка залежить від її словесного викладу. А оволодіння науковою теорією — це і моральна сфера, про яку ми, на жаль, тільки починаємо говорити, це і подальший розвиток термінологічної системи, без якої сучасна національна мова неможлива.

Загальновідомо, що не всі мови одночасно перебувають на одному рівні розвитку, стильової диференціації і наукового інтелектуалізму. Звідси неминучість запозичень. Утвердження рідною мовою самобутності в суспільному житті і мистецтві веде до створення національної культури, яка збагачує світову.

Літературна мова живиться діалектизмами, головним чином лексичними і фразеологічними, оберігаючи одночасно стабільність своїх норм. Про останнє ми не забуваємо, а ось про «живлення» літературної мови діалектним фондом турбуємось мало, швидше навпаки — вважаємо діалектизми непотрібною надмірністю. Звичайно, літературне їх вживання доцільне тоді, коли діалектизм розширює номінативні засоби літературної мови, збагачуючи засоби, які її виражають. Якщо вони вмотивовані відповідними комунікативними чи емотивними потребами, то безсумнівно, їх входження в лексичний норматив літературної мови веде до збагачення останньої.

Теоретичні міркування, які стосуються формування і розгалуження української мови, І. Франко узагальнив висловленим бажанням-кредо: «Докинути цеглинку до взаємного порозуміння між українцями і галичанами на полі язиковім і таким способом причинитися до поладження одного дуже важного питання — майбутньої єдності і одноцілності нашої літературної мови»³.

Підтвердження висловлених думок про підлеглість діалектизмів літературній мові є і роздуми В. Стефаніка про те, що «без літературної мови нема ні літератури, ні науки, ні публіцистики»⁴. Прагнення В. Стефаніка до створення єдиної української мови бачимо і в його зверненні до своїх молодих колег: «Перетоплюйте це різноманітне слово українських діалектів, говорів, жаргонів на одну спільну, криштально чисту літературну мову. Бо мову треба творити, кувати, стоплювати»⁵.

Спільність в підході до розвитку української літературної мови письменників і суспільних діячів Східної і Західної України особливо відчутна у виробленні наукової мови, її лексичного складу і синтаксичних конструкцій. Після буржуазної революції 1848 р. на західноукраїнських землях створились умови, хоч і обмежені, для розширення сфер вживання української мови, що закономірно призвело до вироблення відповідних функціональних стилів, в першу чергу офіційно-ділового, газетно-публіцистичного і наукового. Літературні контакти, взаємодія літературних споріднених мов в період національного ренесансу значно збагатили лексичний склад української мови.

Той факт, що на українських землях у суспільно-політичній і державній сферах функціонували мови, в яких уже склалася суспільно-політична термінологія як невід'ємна частина публіцистичного і наукового стилю (в першу чергу, російська, польська і німецька), безумовно позначився на мовленнєвій практиці української мови. З одного боку, гальмування її розвитку, але з іншого — спільні тенденції, закономірності, які встановилися у мовленнєвій практиці в галузі суспільно-політичної термінології, в тій чи іншій мірі відобразились також в українській мові і як прояв об'єктивного, спільного, інтернаціонального ставали власністю національного. Позначився закон людського прогресу: те, що виникає на одному національному ґрунті і задовольняє потреби іншого народу, сприймається цим народом, прискорює суспільний прогрес. І запозичувати доцільно те, що відповідає національним потребам, і, вживаючись, не порушує національної специфіки.

Унікальність і неповторність кожної мови — це не тільки плід її внутрішнього саморозвитку, але і результат міжнародних взаємодій. Національне пробиває собі дорогу стихійно, однак спрямовується інтелектуальним потенціалом нації в русло вживання як загальнонаціонального, так і діалектного, свого власного і запозиченого з близько- і дистантноспоріднених мов. Співвідношення між національними й інтернаціональними елементами в сприятливих для мови умовах встановлюється тоді, коли закріп-

лена тенденція орієнтації на загальнонаціональну основу в лексичі, в побудові синтаксичних конструкцій з врахуванням корінних моделей словотворення й формотворення. Механізм взаємопроникнення національного й інтернаціонального складніший, і його дія не завжди передбачена. Безумовно, кожна мова еволюціонує до тих пір, доки є можливість, базуючись на своєму генофонді і всепідкоряючій функції своєї системної організації, всмоктувати в себе всі культурні елементи. Доцільними є ті запозичення, які, збагачуючи мову — рецептор, не порушують її національної специфіки. Коли заглиблюєшся в історію національної мови, бачиш, що в ній надзвичайно багато цікавих залишків старовини як у формах, так і в словах. Звичайно, заміна старих форм — це нормальний процес в житті мови, але й старі слова ми повинні зберігати як вічний скарб. Адже кожне слово — це мікросвіт, який відображає певну сторінку життя народу. Одночасно слово, введене в певне контекстне оточення, розкриває свої внутрішні семантичні багатства і може стати виразником актуального поняття або засобом пізнання певної грані нашого буття. Фактично ігнорування діалектних слів, які заглиблюються коренями у давнину, веде до певного вакууму в історичній свідомості, в культурній пам'яті. Такі слова, які вживаються частиною нації, мають право стати надбанням всієї національної мови, знаходячись якщо не в активному, то в пасивному її арсеналі.

Вимоги культури мови передбачають недопустимість зловживання іноземними словами і бережливе, осмислене, творче відношення до діалектизмів, атрибутів багатих і різноманітних народних говорів.

Оволодіння мовленнєвою культурою у всіх її різноманітностях з урахуванням мовно-культурного і мовно-краєзнавчого аспектів, що іде в парі з інтелектуалізмом нації, — це одночасно і утвердження моральних підвалин. Підхід до національної мови як засобу творчості, сфери концептуального, асоціативного засвоєння світу, що закономірно веде до широкого світогляду, в тому числі і до бажання вивчати інші мови для пізнання світу, сприйняття досягнень іншомовних народів. Без національної культури немає культури взагалі. Без загальнонаціональної культури немає нації. Тільки загальнонаціональна культура веде до збагачення загальнолюдських надбань.

¹ Франко І. Я. *Україна irredenta* // Життя і слово. Львів, 1895. Т. 4. С. 479.
² Возняк М. *Наша рідна мова*. Відень, 1916. С. 13. ³ Франко І. Я. *Зібрання творів*: У 50 т. К., 1976—1984. Т. 28. С. 171. ⁴ Рудницький М. *Його слово* // В. Стефанік у критиці та спогадах. К., 1970. С. 98. ⁵ Стефанік В. *Під враженням вистави «Земля»* // Повне зібрання творів: У 3 т. К., 1943—1954. Т. 2. С. 84.

Надійшла до редколегії 28.01.89

Идет речь о роли языка в процессе национально-культурной консолидации украинского народа, об отношении к этому процессу известных писателей и общественно-политических деятелей Восточной и Западной Украины, об общественно-культурном характере их творчества и о внутренних языковых факторах развития и становления единого литературного языка.

Н. П. ДАРЧУК, канд. філол. наук,
Ін-т мовознавства АН УРСР

ЗОНА ЗВ'ЯЗКУ СЛІВ ЯК ЗАСІБ АВТОМАТИЧНОГО ВИДІЛЕННЯ ТЕРМІНІВ З ТЕКСТУ

Розглядається один із шляхів розв'язання проблеми автоматичного виділення терміносполучення з тексту, який ґрунтується на автоматичному синтаксичному аналізі. В основі аналізу лежить методика виділення максимально зцементованих підрядними, сурядними та предикативними зв'язками ланцюжків слів, які являють собою термінологічні словосполучення.

Збільшення кількості інформації, зокрема наукової, вимагає принципово нових форм її нагромадження, опрацювання, зберігання і обміну. Йдеться про автоматичну її обробку, про упорядкування баз знань у межах спеціалізацій окремих наук.

Логіко-понятійна система будь-якої науки втілюється в термінологічну лексику. Отже, різні автоматизовані системи (інформаційного пошуку, редагування, машинного перекладу) неможливі без термінологічного банку даних, в якому зберігається багатоаспектна інформація, що гнучко комбінується і видається за допомогою лінгвістичних і програмних засобів у відповідь на запит користувача. Ці завдання повинні передбачати лінгвістичне забезпечення різних автоматизованих систем.

Як кожна динамічна розвинута система, термінологічний банк даних повинен мати:

великий фонд емпіричних даних, до яких належать спостережені в експерименті лінгвістичні факти, причому найголовніші серед них — мовленнєві тексти;

результати обробки фактів у вигляді будь-якої словникової інформації, що поповнюється і уточнюється в процесі роботи над словником.

Застосування машинної технології ведення і створення термінологічної словникової роботи передбачає обов'язковість застосування системного підходу, що дозволяє фіксувати абсолютно всі терміни, вжиті у тексті, які в майбутньому можна буде систематизувати з урахуванням їх відношень до інших термінів. Така повна систематизація не збільшує, а зменшує трудомісткість підготовки словників, оскільки принцип повноти і системності лексикографічного опису виправдає себе тим, що дозволить прослідкувати всі мікроеволюційні зміни, які відбуваються на наших очах як у семантичній, так і у формальній структурі багатьох термінологічних одиниць різних структурних типів.

Машинна технологія ведення і створення термінологічної словникової роботи вимагає оперативних методів виділення термінів і словосполучень з тексту.

Особливо важливою в цьому плані є проблема пошуку процедур виділення термінологічних словосполучень. Дослідження останніх років показали, що терміносистема буде точно і правильно описана лише наполовину, коли при створенні термінологічних словників орієнтуватися на одно- чи двослівні терміни¹.

Одним із шляхів розв'язання проблеми автоматичного виділення терміносполучення з тексту є автоматичне встановлення зон зв'язків слова у реченні, яке ґрунтується на автоматичному синтаксичному аналізі, створюваному у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства АН УРСР.

Визначення зони зв'язку, методика її виділення у реченні обґрунтовані і описані В. С. Перебийніс².

Зони зв'язку слів — це відрізок речення, в якому розташовані зв'язки — підрядні, предикативні, сурядні досліджуваного слова.

У реченні з одинадцяти слів зображені зони зв'язків кожного слова. Кількість зв'язків у ланцюжках коливається від одного (для слів 2, 3, 4) до чотирьох (для 5, 11). Довжина зон зв'язків при цьому може бути різною навіть для ланцюжків з однаковою кількістю зв'язків, які характерні для другого та четвертого слова. Зона зв'язку слів відрізняється від такої традиційної синтаксичної одиниці, як словосполучення, тим, що до її складу входять не тільки ті слова, які граматично зв'язані з досліджуваним, а й всі слова, що розташовані між ними. Навіть тоді, коли в межах зони зв'язку слова, наприклад, *точкового інтонографічного*, що безпосередньо не пов'язуються між собою і з словом *результати*, вони входять до цієї зони, адже вона передбачає фіксацію всіх сусідів слова в лінійній послідовності тексту. Чим більшою кількістю охоплена певна пара чи ланцюжок слів, тим більшою цементованістю вона характеризується в межах речення. Сила цементованості кожної пари слів вимірюється кількістю ліній зон зв'язку, які проходять через пробіл між цими словами. В результаті такого обстеження можна одержати серію чисел, які відбивають динаміку спаяності слововживань у різних позиціях речення³ (див. динамічний ряд: 3, 4, 5, 6, 2, 2, 2, 5, 5, 4).

Зони зв'язку слів

Кожне речення вміщує в собі стільки зон зв'язків, скільки в ньому слів. Адже все речення цементується зв'язками слів, які утворюють його як ціле. Структура речення в даному випадку розглядається через сукупність цих зв'язків. Виділяються характерні ситуації, коли:

1) речення може бути рівномірно зцементованим, тобто через кожний пробіл у ньому проходить одна й та ж кількість зон зв'язків;

2) у реченні може виділятися одна вершина (у нашому прикладі: *кількісного аналізу*), що визначає найбільший ступінь спаяності слів у даній точці (6), від якої зв'язки послаблені в обидва боки;

3) у реченні однакова сила спаяності властива не двом, а **більшій** кількості слів (*аудиторського і якісного*), тоді ми говоримо про наявність у ньому плато (чи блоків спаяності). Отже, на прикладі виділяються за першим ступенем спаяності (пік) *кількісного аналізу* (сила зцементованості (6), другого ступеня: *інтонографія, кількісного* (5) і третього ступеня: *точкового інтонографічного* (4). Крім того, встановлюються ще пари другого (*аудиторського і якісного* — плато) і третього ступенів зцементованості (*якісного аналізу*).

Вибіркові дослідження показали, що піки, блоки (чи плато) першого, другого і навіть третього ступенів спаяності являють собою певну комунікативну одиницю, яка є смисловим центром. У науковому тексті — це або терміни, або відрізки речення, які добре передають основний зміст повідомлюваного. Запропонована методика відкриває великі можливості використання виділених одиниць в інформаційно-пошуковій мові.

Для перевірки її ефективності та розробки автоматичної процедури виділення термінологічних словосполучень з тексту було проведено ручний експеримент на матеріалі 140 речень (1955 слововживань) суцільної вибірки українського наукового тексту з журналу «Мовознавство» № 2, 1989 р. У цьому тексті визначались зони зв'язків кожного слова, за динамічним рядом чисел виділялися максимуми спаяності — піки, блоки (чи плато) першого ступеня спаяності, потім другого, третього ступенів спаяності. Оскільки в спеціальних текстах поруч з термінами функціонують загальноживані слова, паралельно укладався частотний словник заборонених слів, що не є термінами. В обстеженому масиві він охоплює 117 слів. Серед них найчастотнішими були *автор, характеристика* (6 разів), *різний* (6), *мета* (4), *людина, на основі, розвиток* (3).

Наповнення блоків першого, другого, третього ступенів спаяності потрапляло до класів 1, 2, 3 та інших з деякими обмеженнями.

Якщо фрагмент речення, виділений за першим, другим, третім ступенями спаяності, починається зі слів таких лексико-граматичних розрядів, як числівники, присвійні, означальні займенники, прийменники, сполучники, частки, то вони відсікаються при віднесенні його до певного класу.

Коли у фрагменті речення зустрічаються слова із словника заборонених слів, то вони відкидаються. У відповідний клас заносяться ті слова фрагмента, що лишаються після відкидання.

До перевірки на термінологічну частоту виділене у такий спосіб наповнення класів дістало робочу назву іменних груп.

На матеріалі 140 речень з українського журналу «Мовознавство» одержано 415 іменних груп. У першому, другому і третьому класах їх частота приблизно однакова (відповідно: 26,7, 25,7, 22,3 %). Якщо вважати перший, другий і третій класи з іменними групами основними, інші — периферійними, то сформується ще п'ять периферійних класів, які охоплюють майже четверту частину іменних груп. В усіх класах найбільша кількість двослівних іменних груп — майже половина списків. Максимальна довжина іменної групи — одинадцятислівний мовленнєвий ланцюжок. Найчастотніша модель, як і очікувалось, прикметник + іменник. Кількість атрибутів обмежується числом три.

Ми поділяємо думку про те, що слід розмежовувати терміни мови і терміни мовлення. При цьому необхідно мати на увазі, що їх межі рухливі. Виділені нами іменні групи — це мовленнєві терміни. Іншими словами — це одиниці, регламентовані лінійністю тексту і сполучуваністю в ньому одиниць мови, що виникають для вираження змісту та здійснення комунікативного завдання.

Оскільки методичні прийоми розмежування термінів мовлення не розроблені, а терміни мови загальноприйнятні, відносно стійкі і зафіксовані у термінологічних словниках, ми порівняли виділені нами іменні групи з термінами за термінологічними словниками. З 415 іменних груп виділяються:

1) терміни загальнонаукового характеру, зафіксовані у кількох, серед них і нелінгвістичних термінологічних словниках (*акт комунікації, антиномія, відношення, закономірність, знак, інформація*) і терміни галузеві, зафіксовані тільки в одному термінологічному словнику (18,3 %) (*абстрактний іменник, антонім, дериват, експресивне мовлення, лексикон*);

2) термінологічні словосполучення, зафіксовані у словнику повністю, але не в даній комбінації слів (22,4 %). Наприклад, у термінологічному словнику є терміни *дієслово, антонім, кореляція*, а словосполучення *дієслівна антонімічна кореляція* відсутнє. Ще приклади таких словосполучень: *деривативно співвідносні слова, дієслівне гніздо, екстралінгвістична інформація, емоційна експресивність* та ін.;

3) іменні групи, зафіксовані в словнику частково (36,62 %) (*актуальний образ дійсності, акустичний параметр, антонімізація дієслів, банк кількісних вимірів, вербальна діяльність, експериментально-фонетичне дослідження, емоційна мовна експресивність, ядерний склад, інтонографічний аналіз*);

4) іменні групи, не зафіксовані в жодному термінологічному словнику (20,7 %) (*аудиторський аналіз, варіативна частина теваурусу, відношення рівнопохідності, дискурс*).

Вісім термінів (це 1,9 %) за нашими правилами не були виділені, тобто чистота експерименту досягає 98,1 %.

Майже 41 % формально виділених словосполучень належить до термінів мови (перша і друга групи). Цікаві дві останні групи, найчисленнішою з яких є третя. Її характерною рисою є часткове входження іменного словосполучення до термінологічного словника. Іменні ланцюжки цих груп демонструють як відносну стійкість, стабільність галузевої термінології, так і рух її окремих ділянок і шарів. Наприклад, термін *функціональний* є атрибутом до шістьох іменників, а іменника *аналіз*, з яким це слово виділилося як термін, у нас немає. У терміна *контекст* (1) шість словосполучень з різними атрибутами, а словосполучення *контекст фактологічний* і *контекст ментальний* відсутні. Таких прикладів у нашому матеріалі зареєстровано 19 %. Логічно виникає питання: в якій мірі існуючі термінологічні словники відображають динаміку терміносистеми і чи здатні вони вловити мікроеволюційні зміни, що відбуваються у мовленні, без систематичного повного аналізу тексту? Відповідь на нього може бути лише негативною.

Досить високим виявився процент іменних груп, не ідентифікованих за словниками (20,7 %). Це пояснюється наявністю серед них індивідуальних, властивих лише окремим ученим, термінів. Так, *мовна особистість* у досліджуваному масиві зустрічається 30 разів, *прагматикон особистості* — два, *психоглоса* — два, *систематизація психоглос*, *граматичні*, *когнітивні*, *мотиваційні види психоглос*, *точковий аналіз*, *точковий якісний аналіз*, *точковий кількісний аналіз* — один раз. Ці терміни були створені автором як тимчасові мовленнєві одиниці, потрібні саме в цьому мовленнєвому відрізку для вираження актуального в даному контексті поняття. Можливо, згодом такі поняття виявляться необхідними в науці, утвердяться в ній, а їх сигніфікати стануть одиницями мови.

Крім того, не можна не відзначити факт неповноти словників лінгвістичних термінів. У них відсутні, наприклад, такі терміни, як *дискурс*, *аудитивний аналіз*, *аудиторський аналіз*, *відношення рівнопохідності*, *лінгвокогнітивний рівень* та ін. Отже, при створенні термінологічних словників необхідна повна систематизація термінів у різних видах мовленнєвої діяльності.

Поки що в процесі створення термінологічного словника не розроблені засоби, які б дозволили ЕОМ повністю замінити людину. Тому зараз слід орієнтуватися не на повну, а на часткову автоматизацію. В загальних рисах розподіл обов'язків може бути таким:

1) Машині доручається виконання всіх рутинних і трудомістких операцій, таких як укладання списку виділених у текстах груп у вихідній формі.

2) Створюється спеціальна сервісна програма виділення словосполучень з лексичних масивів. Вона допоможе термінологу встановити, в якій ситуації перебуває термін зараз.

3) Автоматизована система передбачає збір статистичної інформації в процесі експерименту. Дані про вживаність певної лексичної одиниці можуть служити для лексикографа критерієм її

включення в реєстр при черговому перевиданні словника. Крім того, на їх основі можна зробити висновки про тематику аналізованих текстів.

4) При наявності сполученої системи вже введених термінологічних словників система, подібна до описуваної, допоможе власне термінологу сформувати і ввести файл нерозпізнаних лексем, в який записуються одиниці, не знайдені в словниковій базі даних, де нагромаджуватиметься матеріал для поповнення лексичних масивів. Його оперативна обробка і введення в автоматизовану систему є запорукою того, що традиційний словник, створений на основі автоматичного, в будь-який час зможе відбивати сучасний стан лексичної системи підмови у даній предметній галузі.

¹ Кобрин Р. Ю. Лингво-статистический анализ терминологических систем // Вычислительная лингвистика. М., 1976. С. 137. ² Закономерности структурной организации научно-реферативного текста. К., 1982. С. 114. ³ Там же. С. 210.

Надійшла до редакції 17.02.89

Рассматривается один из путей решения проблемы автоматического выделения терминосочетания из текста, основанный на автоматическом синтаксическом анализе. В основе анализа лежит выделение максимально сцементированных подчинительными, сочинительными и предикативными связями цепочек слов, которые представляют собой терминологические словосочетания.

Є. А. КАРПІЛОВСЬКА, канд. філол. наук,
Ін-т мовознавства АН УРСР

РОЛЬ ЗАКОНІВ МОРФОТАКТИКИ В АНАЛІЗІ ТА СИНТЕЗІ СЛІВ НА ЕОМ

Обґрунтовуються принципи побудови автоматичних аналізатора та синтезатора українських слів. Вони засновуються на відомостях про морфемну будову слів, про закономірності сполучуваності морфем у структурах різних типів. На прикладі аналізу та синтезу реальних українських слів показано можливості запропонованих автоматичних процедур для поповнення та уточнення даних про морфемний «портрет» українського слова, про роль законів морфотактики в словопородженні.

Аналіз слова — це, як відомо, поділ його структури на «цеглини»-морфемі, з яких воно будується, і встановлення тих правил поєднання морфем, які при цьому застосовано. Синтез слова передбачає складання правильних за формою і змістом морфемних структур з набору вихідних «цеглинок». При цьому структури повинні відповідати діючим у системі сучасної мови законам поєднання морфем у словах. Аналіз дає змогу визначити позиційні характеристики морфем, їх кількісний та якісний склад, тобто морфемний інвентар мови, встановити, які морфемі здатні замінювати одна одну або сполучатися в структурі слова, а синтез проявляє закономірності сполучуваності морфем, межі розгортання слів у цілому або окремих їх частин, наприклад лівого та право-

© Є. А. Карпіловська, 1990

го оточення коренів у простих та складних словах, дає змогу виділити схеми морфемних структур та встановити міру їхньої продуктивності в сучасній мові. Крім того, синтез дозволяє виявити заборони на поєднання тих чи інших морфем, ситуації, які обмежують сполучуваність або сприяють появі морфемних блоків (складних префіксів та суфіксів, конфіксів), які використовуються для творення нових одиниць на основі словотворчої аналогії. Хоча аналіз і синтез — процеси взаємопов'язані, між ними немає повної відповідності, оскільки кожен має свою мету, свої процедури і спирається на різні вихідні дані про будову слова.

Закони морфотактики, що регулюють функціонування морфемного інвентаря в мові, набувають більшої ваги при розв'язанні проблеми автоматизації процесів аналізу та синтезу слів, адже ЕОМ не має людської інтуїції, чуття мови, не здатна асоціативно мислити, як людина. Вона спирається лише на ту інформацію, яку дослідник заклад до її пам'яті, і вміє обробляти її лише в межах тих процедур і за тими параметрами, які передбачені створеними людиною програмами. Отже, ЕОМ — помічниця мовознавця-дослідника, яка посилює й розширює його можливості: вона, по-перше, звільняє його від рутинної механічної роботи, а, по-друге, обробляє величезні масиви мовних фактів за численними параметрами. В той же час ЕОМ висуває перед дослідником свої жорсткі умови, свої «правила гри», змушує його детально продумувати обсяг і форму представлення в машині інформації про мову, способи її організації, процедури опрацювання мовного матеріалу з метою одержання певних результатів.

Для того щоб ЕОМ «навчилася» правильно аналізувати та синтезувати слова, їй треба подати морфемний «портрет» українського слова (його параметри — загальна кількість морфем у слові, кількість морфем одного класу, здатних контактувати, позиції окремих морфем, порядок їх слідування в словах певних типів тощо); склад інвентарів морфем різних класів та парадигматичні відношення між складниками таких інвентарів, тобто відомості про аломорфіє варіювання коренів, префіксів та суфіксів, а також визначити на основі обстеження реальних слів мови попередні правила функціонування морфемних інвентарів. Від того, наскільки повним буде представлений у пам'яті ЕОМ «портрет» українського слова і наскільки потужним виявиться її процедурне оснащення, залежить ефективність автоматичного аналізу і синтезу слів, адекватність одержуваних результатів мовним нормам, їх пізнавальна й практична цінність.

Кілька слів про ту інформацію відносно морфемної будови українського слова, яка вже є в розпорядженні мовознавців. На сьогодні в україністиці ще немає словників морфем, подібних до «Словаря морфем русского языка» (1986) А. І. Кузнецової та Т. Ф. Єфремової, словника «Морфемы русского языка» (1976), укладеного чеським ученим З. Ф. Оліверіусом на матеріалі 2494 найчастотніших слів з частотного словника російської мови Е. А. Штейнфельдт або зворотного морфемного словника чеської мови

Е. Славічкової (1976). Усі перелічені словники містять кількісні характеристики морфем і морфемних комбінацій, які дозволяють на основі досить точних критеріїв виділяти ядро та периферію морфемної системи даної мови, а також встановлювати функціональні характеристики морфем. Існуючі українські морфемні словники — «Морфемний аналіз» І. Т. Яценка та «Морфемний словник» Л. М. Полюги¹ — є списками упорядкованих за алфавітом українських слів, поділених вручну на морфемні. Ці словники на відміну від згадуваних вище не подають спеціальних відомостей про сполучуваність морфем, про вживані в сучасній українській мові схеми морфемної будови слів, про парадигматичні, кількісні, позиційні та дистрибутивні характеристики морфем. Приміром, у морфемному словнику А. І. Кузнецової та Т. Ф. Єфремової, реєстр якого налічує більше 51 тис. слів, містяться відомості про сполучуваність приблизно 9 тис. морфем (реалізацій морфем-інваріантів у конкретних словах мови), серед яких майже 4400 коренів, 70 префіксів і близько 500 суфіксів, у тому числі «аномальних», які зустрічаються лише в кількох словах. Крім того, словник подає відомості про аломорфне варіювання коренів. Наприклад, з 4400 коренів, за висновком укладачів, 1800 мають лише один аломорф, наприклад, *стон-/стан-, аптек-/аптеч-*. Подає словник і відомості про найбільш продуктивні корені та афікси, про схеми морфемної будови слів та багатоморфемні єдності (блоки). Словник «Морфемний аналіз» І. Т. Яценка налічує 117 тис. слів, проте він подає лише вихідний матеріал для вивчення української морфотактики, оскільки не містить відомостей про морфемний інвентар мови та закономірності його функціонування. У цьому плані його доповнює хоча і значно менший за реєстром (близько 36 тис. слів) «Морфемний словник» Л. М. Полюги. По-перше, цей словник у додатках до основного корпусу подає відомості про аломорфне варіювання коренів та суфіксів. Усі виявлені аломорфи зведено до морфем-інваріантів. По-друге, морфемні в інвентарях супроводжуються даними про їх вживаність у словах певних частин мови, значення, функції в процесах слово- і формотворення. Загалом укладені Л. М. Полюгою інвентарі містять більше як 90 префіксів, близько 280 суфіксів та 1900 коренів. У той же час найбільш повний за реєстром «Словообразовательный словарь русского языка» О. М. Тихонова² включає майже 145 тис. слів, які становлять 12621 гніздо та 5497 слів-«одинаків». Отже, цей словник налічує 18118 коренів. Відомості ж про сполучуваність морфем в українських словах досі ще не зібрані на достатньо представницькому масиві мовних фактів і не узагальнені в словниковій або табличній формі, розкидані по окремих працях³. Це, звичайно, утруднює аналіз і синтез слів на ЕОМ, адже без всебічного висвітлення «портрета» українського слова, без кількісної оцінки морфемних інвентарів і визначення закономірностей їх використання неможливо розробити вискоєфективний процедурний апарат для реалізації цих процесів.

У відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мо-

вознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР під керівництвом Н. Ф. Клименко розроблено проект машинного морфемно-словотворчого фонду сучасної української мови (далі МСФ). Докладніше про ідеологію цього проекту та передбачувані форми використання фонду вже йшлося в ряді публікацій його авторів⁴. Машинний фонд ними за усталеною точкою зору⁶ розуміється як база даних (у нашому випадку, про морфемну та словотворчу будову слів) на машинних носіях, яка забезпечена багатофункціональним процедурним апаратом і виконує роль дослідницької та інформаційно-довідкової системи. Базу даних становлять: зведений реєстр слів, поділених на морфеми, упорядкований за чотирма словниками-джерелами (Словник української мови: В 11 т., словник І. Т. Яценка «Морфемний аналіз», Частотний словник сучасної української художньої прози та Словник іншомовних слів); відомості про кількість значень слова, визначену за тлумачним словником, абсолютну частоту вживання слова в українському художньому прозовому тексті і його частиномовну приналежність. На сьогодні в пам'яті ЕОМ уже міститься інформація про 110 тис. українських слів. Передбачається, що на завершення формування бази даних фонду за обраними джерелами її обсяг досягне 150—160 тис. слів. Проте створювана база даних фонду — це лише вихідний матеріал для встановлення законів морфемної будови українського слова, або законів морфотактики. Тому паралельно з формуванням бази даних МСФ розробляються макети та програмні засоби для укладання й ведення інвентарів та словників морфем п'яти класів (коренів, префіксів, суфіксів, флексій та інтерфіксів), а також словників і таблиць сполучуваності морфем. Саме ці інвентарі, словники, таблиці, які містять не тільки будівельний матеріал для творення слів, а й кількісні, позиційні та дистрибутивні характеристики морфем та різнотипних морфем комбінацій, стають довідковою базою для машинних аналізатора та синтезатора слів. Крім дослідницьких завдань, вони виконуватимуть і практичні функції засобів зв'язку між МСФ та іншими компонентами Машинного фонду української мови, який міститиме інформацію й про інші рівні мовної системи, представлену в словниковій та текстовій формі. Отже, за допомогою, скажімо, морфемного аналізатора можна поповнювати МСФ новими словами й формами й текстів чи інших словників, навпаки, відбирати з МСФ ті відомості про певні слова, які в ньому зберігаються, а також поділяти на морфеми слова того чи іншого тексту і здійснювати дослідження «поведінки» в ньому окремих морфем та морфемних комбінацій. Для цього морфемний аналізатор «настроюється» на розпізнавання не тільки канонічних (словникових) форм, а й неканонічних словоформ за допомогою спеціально розроблених моделей словозмінних парадигм одиниць різних частин мови, правил перетворення основ при словозміні і виділення флексій або особливих нефлективних форм, а також списку основ і форм — винятків, що засвідчують нетипові перетворення або явища суплегівізму (напр.: *вівса* при вихідній формі *овес*, *є* при вихідному *бути* тощо). За допомогою ж морфемного синтезатора мож-

на, по-перше, визначати резерв поповнення бази даних фонду, по-друге, вивчати словопороджувальні можливості певних морфем, продуктивність тих чи інших морфемних комбінацій.

Між машинним аналізатором та синтезатором слів є суттєва відмінність у принципі використання морфотактичної інформації про слово. При аналізі ЕОМ має справу із уже сформованим готовим словом, і її завдання полягає лише в тому, щоб розпізнати ті морфемні, з яких воно складене, і визначити застосовані при цьому закони морфотактики. При синтезі в розпорядженні ЕОМ уже є набір морфем, відомі їй і загальні правила їх використання в словах певних типів. Кінцевим результатом роботи машинного синтезатора повинні бути ціліснооформлені морфемні комбінації, які б відповідали загальним законам української морфотактики. Тому, якщо машинний аналізатор будується за принципом порівняння оброблюваного слова із тими конкретними словами, що містяться в МСФ, або із загальними морфотактичними схемами українських слів, то машинний синтезатор представляє собою укладену на основі обстеження реальних слів мови морфемну модель словопородження. Він становить новий лінгвістичний об'єкт, оскільки відповідно до розуміння цього поняття Ю. М. Карауловим ⁶ не лише узагальнює існуючу інформацію про морфемну будову слів, а й дає змогу одержати якісно нові відомості про неї.

Розроблюваний в межах Машинного фонду української мови апарат процедур аналізу та синтезу слів спирається на те словниково-довідкове забезпечення, яке вже накопичено в МСФ. Це передусім побудовані ЕОМ словники коренів, префіксів, суфіксів, інтерфіксів та флексій. Всі вони упорядковані за алфавітно-гніздовим принципом. Заголовковими одиницями статей словників є певні морфемні, які супроводжуються показниками загальної кількості слів з цією морфемою в базі даних фонду, кількості слів кожної частини мови з нею та питомої ваги даної морфемної частини у фонді, який визначається за відношенням слів з цією морфемою до загальної кількості слів у фонді. Наповнення статті таких словників становлять всі слова МСФ, у яких засвідчено винесену в заголовок морфему. Крім словників окремих морфем, у результаті обстеження морфемної будови слів фонду ЕОМ укладені також словник афіксальних структур слів, таблиці попарної сполучуваності префіксів та суфіксів і словник символічних записів морфемних структур слів. Саме в цих словниках і таблицях узагальнюється і унаочнюється морфотактична інформація про слова МСФ.

Словник афіксальних структур слів містить комбінації однієї або кількох некорених морфем з коренем. Такі комбінації впорядковуються за зростанням в них кількості морфем і розташовуються під тією комбінацією, яка містить морфему, що завершує або починає слово (префікс, суфікс, флексія). Отже, в словнику в межах подібних угруповань кожна наступна комбінація «розгортає» попередню (за винятком постфікса *-ся*) вглиб слова до кореня, який в запису структури подається узагальнено, вказується лише його позиція в слові. Наприклад, з префіксом *за-* для дієслів зас-

відчено 40 різних афіксальних структур: за / / ти *-збити**, за / / а + ти — *закричати*, ва / / к + от + і + ти — *збрызкотити* тощо. Інформацію про комбінаторні характеристики морфем містять таблиці їх попарної сполучуваності. Будуються вони також автоматично: ЕОМ послідовно зліва направо виділяє в слові пари префіксів та суфіксів. Таким чином, для афіксів визначається їх партнер справа, а для коренів — як праве, так і ліве оточення, тобто префікси і суфікси, які контактують з ним. Словник символівних записів морфемних структур слів уся інформація, яка міститься в словнику афіксальних структур та таблицях попарної сполучуваності, узагальнює в запису не конкретних морфем, а символів класів, до яких вони належать: К — корінь, Р — префікс, S — суфікс, І — інтерфікс та F — флексія. Отже, цей словник встановлює взагалі можливість / неможливість сполучення морфем певних класів. Кожна модель у словнику супроводжується показниками її активності в словах окремих частин мови. Наприклад, під моделлю KSF об'єдналися іменники і прикметники (*абатиса, абажурний*), а під моделлю KSS — іменники і дієслова (*авансувати, аварійник*).

Усі описані вище машинні морфемні словники та таблиці мають самостійне значення для дослідження української морфотактики, визначення її закономірностей та тенденцій. Однією одночасно ця інформація стає основою і достатньо ефективним засобом контролю роботи машинних аналізатора та синтезатора слів. Як уже зазначалося вище, аналізатор працює за процедурами пошуку слова або окремих морфем і їхніх комбінацій в його складі в МСФ. Кінцевим результатом його роботи є виділення спеціальними символами морфем у слові або тієї морфемі, з якою збігається графічне слово. Символ класу морфем ставиться перед відповідним складником слова. Сам процес аналізу слова на ЕОМ полягає в його «просіюванні» через систему фільтрів, які і становлять ті морфемні інвентарі, словники, таблиці, що вже накопичені в МСФ, той обсяг морфотактичної інформації про українське слово, який вони подають машині. Весь процес розпізнавання слова на морфемному аналізаторі орієнтований на пошук кореня або тієї позиції в слові, яку він займає, в тих випадках, коли даний корінь відсутній у кореневому словнику МСФ. Це зумовлюється двома причинами. По-перше, інвентарі некореневих морфем значно менші за обсягом, ніж кореневий інвентар, а, по-друге, корені менш регулярні в мові порівняно з афіксами чи флексіями. Морфемний аналізатор може залежно від складності поділу слова на морфемі, яка спричинюється передусім відсутністю слова або якоїсь з морфем у його складі в базі даних МСФ, а також можливою омонімією морфемної будови слів, використовувати систему фільтрів в повному або обмеженому вигляді. Омонімія в морфемній будові слів зумовлюється, зокрема, збігом цілої морфемі і комбінації морфем або цілої морфемі й частини (кінця чи початку) іншої морфемі.

* Знак // вказує на місце кореня в слові.

Для здійснення в цих випадках обох можливих варіантів морфемного членування слова створено ряд додаткових перевірочних процедур, які дозволяють враховувати можливість збігу, наприклад, кореня і сполучення «префікс + корінь»: *причин-я-ти* і *причин-я-ти*.

Перш за все при аналізі слова ЕОМ перевіряє, чи не збігається воно графічно з якимось із коренів, уже відомих машині за кореневим словником, або чи не починається з такого кореня його морфемна структура. Якщо в описаному вище кореневому словнику таке слово є, то аналізованій одиниці приписується морфемний поділ, засвідчений у базі даних МСФ. Якщо ж за кореневим словником таку одиницю розпізнати не вдається, ми припускаємо, що в її структурі є префікс або поєднання префіксів, і перевіряємо слово за словником афіксальних структур. У випадку, коли така афіксальна структура виявлена в словнику, нерозпізнану частину слова вважаємо коренем і знову перевіряємо за відповідним інвентарем. Проте можливі й ситуації, коли така частина слова не розпізнається за кореневим інвентарем. Тоді припускається, що або ЕОМ має справу з тим коренем, який не міститься в МСФ, або трапилося поєднання відомого ЕОМ кореня з будь-яким афіксом, але таке поєднання не зафіксоване в словнику афіксальних структур. Тоді на допомогу ЕОМ приходять ще один фільтр морфемного аналізатора — словник символічних записів морфемних структур. Він дозволяє визначити класи тих морфем, які можуть розташовуватися між уже розпізнаними ЕОМ компонентами слова. Скажімо, ЕОМ розпізнала комбінацію *по / / і + ти*, однак послідовність графем між префіксом *по-* і суфіксом *-і-* не розпізнано за кореневим інвентарем. За допомогою словника символічних записів ЕОМ встановлює, що між символами Р (префікс) і К (корінь) та між символами S (суфікс) і К можуть розташовуватися символи Р та S, тобто можливі символічні записи PPKSS, PPKSSS тощо. Перевіряємо за префіксальним та суфіксальним інвентарями, чи є в них префікси або суфікси, які б збігалися з частинами нерозпізнаної послідовності графем. Якщо такі морфеми справді виявлено, то вони виділяються символом відповідного класу, а та частина слова, що залишилася після цього, знову перевіряється за кореневим словником. Якщо ж і після всіх процедур пошуку певна частина слова залишилася нерозпізнаною, то за умов перевірки правильності введення інформації в пам'ять ЕОМ, така послідовність графем вважається новим коренем і записується до кореневого словника. Отже, кожен такт роботи машинного морфемного аналізатора слів контролюється законами морфемної будови слова, діючими в сучасній українській мові.

Машинний морфемний синтезатор створюється на основі обстеження функціонування морфем в реальних словах мови, зафіксованих у МСФ. За цими даними будується модель їх автоматичного породження. Центром такої моделі є певний корінь, оскільки саме він є завжди вихідною ланкою словопороджувальних процесів. Досвід синтезу слів на ЕОМ свідчить про те, що досить ефективно

вдається автоматизувати передусім процес породження слів тих частин мови, яким властиве розгалужене внутрішньочастиномовне словотворення, зокрема дієслів. Їх творення відбувається шляхом додавання на наступних тактах деривації нової морфемі або кількох морфем до вже породженої на попередньому такті структури. Таке розширення морфемної структури слів, як показало попереднє обстеження дієслів, може відбуватися шляхом нанизування морфем (*шум-і-ти* → *по-шуміти* → *по-пошуміти*) або вклинювання нової морфемі в структуру слова попереднього такту (*шум-ува-ти* → *ви-шумувати* → *вишум-ов-увати*). Для того щоб машинний синтезатор був здатний породжувати слова, які б відповідали діючим у мові законам морфотактики, необхідно визначити такі його параметри: межі розгортання лівого та правого оточення кореня та в цілому морфемної структури слів з певним коренем; ті морфемі, які не можуть комбінуватися одна з одною, оскільки завжди в словах з даним коренем функціонують в однакових позиціях; морфемі, які є обов'язковими в словах певного кореневого гнізда, й ті морфемі, які є в них необов'язковими, факультативними. При виробленні процедур автоматичного синтезу слів враховується й інформація таблиць попарної сполучуваності морфем. Оскільки такі таблиці свідчать, що в дієсловознавчому поєднанні двох однакових за формою префіксів (*по- + по-*), то всі префіксальні морфемі записуються в моделі у кожній із засвідчених у словах з певним коренем позицій. Для дієслівних суфіксів таке явище, за тими даними, які є в нашому розпорядженні, не властиве, хоча в структурі слів інших частин мови, наприклад прикметників, воно спостерігається (*дружин-ин*). Тому суфікси до запису моделі включаються лише в максимальній із засвідчених позицій (найбільш віддаленій від кореня). Робиться це для того, щоб при словопородженні залишалася можливість вклинювання суфіксів з меншою за номером позицією між коренем і даним суфіксом. Наприклад, після обстеження за переліченими вище параметрами морфемної структури 14 дієслів МФ з коренем *шум-* ЕОМ побудувала таку модель їх синтезу:

[po] ← [vi|vid|za|na|pere|po|pro|roz] ← **шум** → [ov|ot] →
 → i|uva → ti → [sja]*

Наведений запис моделі за розробленими правилами інтерпретується в такий спосіб. Дієслова з коренем *шум-* обов'язково мають суфікси *-і-* або *-ува-*, а також дієслівний суфікс-класифікатор *-ти*. Між коренем і зазначеними суфіксами можуть вклинюватися необов'язкові суфікси *-ов-* або *-от-*. Крім того, до структур з обов'язковими суфіксами можуть додаватися необов'язкові префікси, як у другій чи першій докоренових позицій, так і в обох одразу, а також постфікс *-ся*. Найменша за кількістю морфем

* Корінь виділений зірочками; переходи на префіксальні позиції позначаються стрілками ←, на суфіксальні — стрілками →; у квадратні дужки вміщено необов'язкові морфемі; знак «|» виділяє морфемі, що функціонують в одній і тій самій позиції.

структура дієслів з цим коренем — тричленна (корінь + два суфікси), найбільша — семичленна (два префікси + корінь + чотири суфікси). Межа розгортання правої (префіксальної) частини цих слів — дві позиції, а лівої (суфіксальної) — чотири.

Запис моделі дає також можливість досліднику визначити в цілому словопороджувальний потенціал кореня *шум-* при творенні дієслів. Встановити загальну кількість допустимих моделлю морфемних комбінацій можна, перемноживши визначені для кожної з афіксальних позицій типи комбінацій. Для дослідженої вище моделі словопороджувальний потенціал становить 216 комбінацій. З них 14 уже реалізовані в словах МСФ. Власне процес синтезу слів за запропонованою методикою відбувається в такий спосіб. На першому такті дії моделі синтезуються комбінації кореня лише з обов'язковими морфемами. Такі комбінації є вихідною точкою подальшого синтезу слів. На наступних тактах до них додається по одній необов'язковій морфемі доти, доки не будуть перебрані всі передбачені моделлю морфемні сполучення. Скажімо, для моделі з коренем *шум-* вихідними для синтезу є два слова: *шум-і-ти* і *шум-ува-ти*. Правильними ЕОМ визначила ще 39 комбінацій, такі як *шумітися*, *шумовувати*, *шумотітися*, *відшумувати* тощо. Час і розвиток української мови покажуть, наскільки вірним виявиться прогноз ЕОМ про здійсненність подібних слів у мові.

Отже, основна роль, яку покликані виконувати як при автоматичному аналізі слів, так і при їх синтезі закони морфотактики, — це служити фільтром для встановлюваних ЕОМ комбінацій морфем, відсіювати заборонені системою мови морфемні поєднання, стримувати той інформаційний «шум», який можливий під час простого перебору комбінацій морфемного інвентаря мови. Закони морфотактики регулюють процедури аналізу й синтезу, створені на основі зібраних дослідниками мовних фактів, підвищують їх ефективність. У свою чергу, в процесі аналізу та синтезу слів за допомогою ЕОМ ми одержуємо нову інформацію про сполучуваність морфем, яка дозволяє коригувати й поповнювати ті морфотактичні відомості про мову, які вже нам відомі і які є в розпорядженні машини. Вироблення процедур аналізу та синтезу слів на ЕОМ, з одного боку, допомагає ставити й вирішувати важливі теоретичні проблеми сучасної морфеміки, а з другого — дозволяє розв'язувати актуальні практичні завдання автоматизованого аналізу українських текстів.

¹ Морфемний аналіз: У 2 т. К., 1980; Морфемний словник. К., 1983. ² *Тихоном А. П.* Словообразовательный словарь русского языка: В 2 т. М., 1985. ³ Морфологічна будова сучасної української мови. К., 1975; Морфемна структура слова. К., 1979. ⁴ *Клименко Н. Ф., Карпиловская Е. А., Комарова Л. И. и др.* Морфемно-словообразовательный фонд украинского языка: принципы организации и перспективы использования // Третья Всесоюз. конф. по созданию Маш. фонда рус. яз. Тез. докл. М., 1989. С. 105—108; *Клименко Н. Ф.* Словарь морфем украинского языка // Проблемы дериватографии. Владивосток, 1989. ⁵ *Ершов А. П.* Машинный фонд русского языка: внешняя постановка вопроса // Вопр. языкознания. 1985. № 2. С. 51—53; *Андрющенко В. М.* Машинный фонд русско-

Надійшла до редколегії 12.02.89

Обосновываются принципы построения автоматических анализатора и син-
тезатора украинских слов. В их основу положены сведения о морфемном строе-
нии слов, о закономерностях сочетания морфем в структурах различных типов.
На примере анализа и синтеза реальных украинских слов показаны возможности
предложенных автоматических процедур для пополнения и уточнения данных о
морфемном «портрете» украинского слова, о роли законов морфотактики в сло-
вопорождении.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. СТИЛІСТИКА

Л. І. МАЦЬКО, д-р філол. наук,
Київ. пед. ін-т

СТИЛЬ ЯК ОСНОВНЕ ПОНЯТТЯ СТИЛІСТИКИ

Аналізуються визначення поняття мовного стилю у сучасному вітчизняному
мовознавстві, з'ясовуються критерії стильової диференціації мови, співвідношен-
ня стилів мови і стилів мовлення, акцентується увага на ознаках функціонального
стилю. Розкривається поняття мовленнєвої системності як взаємозв'язку мовних
засобів, які, виконуючи єдине комунікативне завдання, набувають у типізова-
них мовленнєвих різновидах певного функціонально-стильового значення.

Основним у стилістиці і вихідним для ряду інших стилістичних
понять є поняття *с т и л ю*. Воно складає основу широкого термі-
на, яким називається наука про стилі — стилістика. Як відомо,
стилем давні греки називали дерев'яну загострену паличку для
писання на навощених табличках. Уміння користуватися палич-
кою — стилем було одним із показників мовної культури. Поступо-
во поняття *с т и л ю* асоціювалося з манерою письма та мовлення,
стало предметом наук — античної теорії стилю, риторики, поезики.

Розвиток науки від античної риторики до сучасної лінгвістич-
ної і літературознавчої стилістики значно розвинув і видозмінив,
розгалузив загальне поняття стилю, а з ним і значення слова
стиль. У сучасному мовленні слово *стиль* стало засобом реаліза-
ції понять різних сфер людських знань, діяльності, реалій, про
що свідчить надзвичайно широка сполучуваність цього слова з ін-
шими, що мають атрибутивно-номінативну семантику, наприклад:
стиль мови, стиль мовлення, стиль твору, стиль письменника,
стиль газети, стиль підручника, стиль літературного напряму,
епістолярний стиль, академічний стиль, фольклорний стиль,
стиль живопису, стиль архітектури, стиль барокко, готичний
стиль, романтичний стиль, піднесений стиль, стиль оздоблення,
стиль одягу, стиль роботи, стиль керівництва і т. д.

Досі в лінгвістичній стилістиці немає єдиного, усталеного і
загальноприйнятого визначення стилю, хоча спроб визначити

стиль багато і в існуючих дефініціях переважно відображені основні ознаки стилю. Уже цей факт є свідченням того, що поняття стилю багатопланове. У визначенні О. С. Ахманової серед інших основних ознак стилю (різновид, підсистема) підкреслена диференційна ознака. Стиль — це «один з диференційних різновидів мови, мовна підсистема зі своєрідним словником, фразеологічними сполученнями, зворотами і конструкціями, що відрізняється від інших різновидів в основному експресивно-оціночними властивостями складових елементів і звичайно пов'язана з певними сферами використання мовлення; те, що ці різновиди, або підсистеми, є диференціальними (тобто мають завдання розрізняти) виявляється особливо яскраво тоді, коли елементи одного стилю контрастують з елементами іншого»¹. Стиль формується мовцями в результаті послідовного добору мовних засобів відповідно до соціально-комунікативної мети, умов, ситуації і змісту спілкування. У визначенні, яке дав стилю В. В. Виноградов, виділено саме функціональний аспект: «Стиль — це суспільно усвідомлена і функціонально обумовлена, внутрішньо об'єднана сукупність прийомів вживання, відбору і поєднання засобів мовного спілкування в сфері тієї чи іншої загальнонародної, загальнонаціональної мови, співвідносна з іншими такими ж способами вираження, що служать для інших цілей, виконують інші функції в мовній суспільній практиці даного народу»². Тут акцентується увага на суспільній природі мовного стилю. Він створюється всім попереднім процесом мовного розвитку і є органічною частиною загальнонаціональної мови, а не породженням одного індивіда. У зарубіжній лінгвістиці переважає погляд на стиль як спосіб вираження індивідуальних особливостей мовлення. Йде ця думка, очевидно, ще від відомого вислову французького літератора Ж. Бюффона «Стиль — у самій людині», що поширився у європейській літературознавчій стилістиці. В лінгвістичному словнику пражської школи подано таке визначення стилю: «Стиль — це індивідуалізована організація висловлення»³, у якому безперечно розуміння стилю надто звужене. Стиль, по суті, представлено як ознаку конкретної мовленнєвої реалізації, продукту мовної діяльності. Не заперечуючи наявності індивідуальних творчих стилів, що адекватніше відображають спосіб мовленнєвої діяльності, звернемо увагу на об'єктивну, соціально-історичну і естетичну функціональну природу мовного стилю.

На формування стилю впливає кілька визначальних факторів, як інтралінгвістичних, так і екстралінгвістичних. Одним із таких стилютворюючих позамовних факторів є сфера суспільно-виробничої діяльності і побуту мовців, яку має обслуговувати певний стиль. До екстралінгвістичних стилютворюючих факторів відносяться і форма суспільної свідомості (політика, наука, право, мистецтво, побутові стосунки), яка співвідноситься зі сферою суспільно-виробничої діяльності та побуту мовців, ними формується і також обслуговується даним стилем. Сфера суспільно-виробничої діяльності мовців, форма суспільної свідомості, тема

тика спілкування складають базову екстралінгвістичну основу функціонального стилю. Вона виразно представлена у визначенні М. М. Кожиної: «Функціональний стиль — це своєрідний характер мовлення, того або іншого його соціального різновиду, який відповідає певній сфері суспільної діяльності і співвідносній з нею формі свідомості»⁴, характер, що забезпечується особливостями функціонування в цій сфері мовних засобів і специфічною мовленнєвою організацією, яка створює певне загальне її стилістичне забарвлення. Але визначення стилю буде не повним, якщо не зважати і на інтралінгвістичну основу стилю, на власне мовні фактори і конкретний мовний матеріал, без якого не може бути стилю, бо останній становить його своєрідність і разом з іншими чинниками формує відносно замкнену систему мовних засобів кожного функціонального стилю. Ця особливість стилю, а також його історична змінність наголошені у визначенні О. О. Крилової, згідно з яким функціональні стилі мови — це різновиди, що історично склалися у даний час у даному мовному колективі і становлять собою відносно замкнені системи мовних засобів, які регулярно функціонують у різних сферах суспільної діяльності⁵.

У трактуванні стилю важливо враховувати дві взаємопов'язані його особливості: генетичну і телеологічну. Генетичну особливість стилю становить сам процес його творення, формування, становлення і розвитку (генезис стилю), стилеутворюючий матеріал мови. Стиль розуміється як відбір, використання мовних засобів з певною метою. Телеологічна особливість стилю полягає в тому, як він повинен сприйматися і як сприймається, як впливає на мовців, чи виконує поставлені перед ним комунікативні завдання. Безперечно, можна представити стиль у генетичній концепції, тобто опираючись тільки на інтралінгвістичну основу, домінуючі мовні засоби, подати стиль як своєрідне породження загальнонаціональної мови, її різновид. І можна також представити стиль у телеологічній концепції, підкресливши можливість стилю впливати на слухача (читача), характеризуючи вже одержані стилістичні ефекти відповідно до комунікативної настанови. Ця концепція стилю частіше застосовується у літературознавчій стилістиці. Стиль розуміється як специфічний спосіб реалізації естетичної функції з допомогою системи прийомів художнього зображення дійсності⁶. Проте для глибокого розуміння природи і суті стилю, більш повної його характеристики доцільно включити ці дві концепції у загальну концепцію функціонального стилю мови, яка вже виробилась і успішно реалізується у радянській лінгвостилістиці. За цією концепцією стиль визнається як явище складне і таке, що формується кількома рівневими складниками.

У зв'язку з дихотомією у лінгвістиці понять м о в а — м о в л е н н я виникає питання у стилістиці: чи стилі властиві мові чи тільки мовленню, де вони можуть реалізуватися у конкретних текстах і тому є реально більш відчутним і очевидним фактом? Якщо стилі вичленовуються у мові і мовленні, то якою є типоло-

ція стилів мови, чи збігається з нею типологія стилів мовлення, як між ними різниця. Оскільки мова в дихотомії м о в а — м о в л е н н я розуміється як система знакових одиниць, «знаковий механізм спілкування»⁷ безвідносно до конкретного спілкування, то й поняття стилю в стосунку до мови більш абстрактне, ніж у стосунку до мовлення. Але кожна мова, крім системного аспекту, має ще й функціональний, завдяки якому вона існує і як система. Тому розвинена національна мова, що має багаті літературні традиції, диференціюється на стилі, тобто різновиди відповідно до того, яку сферу суспільного життя обслуговує і відображає в мовних засобах. Таким чином, поняття стилю властиве мові, її функціональному аспекту. Відомий стиліст російської мови М. М. Кожина зазначає, що функціональний стиль — це «одночасно і стиль мови, і стиль мовлення, а точніше стиль функціонального аспекту мови»⁸. Отже, стилі мови можна визначити як історично сформовані, суспільно-усвідомлені різновиди загальнонаціональної літературної мови, які розрізняються принципами відбору та організації мовних засобів і частково самими мовними засобами відповідно до сфер спілкування. У системі сучасної літературної української мови кожний функціональний стиль є вже сформованим відображенням функціонування мови у відповідних сферах суспільно-виробничої діяльності і життя. Це відображення конкретно представлене стильовими шарами лексики і фразеології, стилістичними можливостями граматичних категорій, стилістичним забарвленням граматичних форм і синтаксичних конструкцій. Те, що визначається як стилістика ресурсів (стилістичних засобів) української мови, уже має в собі диференціацію стилів мови. Так, лексика і фразеологія типу *окраса, місяченько, зіронька, мрійгадки, крокувати, розкрилений, задушевний, майбуття, страждання, прекрасно, чудово, нікчемно, золота осінь, биття сердець, вогонь душі* і т. д. має виразне емоційно-образне забарвлення і сприймається як лексичний елемент художнього стилю. Офіційно-діловому стилю вона не властива і звучатиме там невиправданим контрастом. Лексика і фразеологія типу *ухвала, представник, делегат, посвідчення, повідомлення, розпорядження, квартальний звіт, річний план, виписка з протоколу, прийняти до відома, скласти графік, регламент зборів*, навпаки, позбавлена емоційно-образного забарвлення і як термінологічна є лексичним елементом офіційно-ділового стилю.

Функціональні стилі мовлення є реалізацією функціональних стилів мови, оскільки мовлення є реалізацією мовної системи. Але різниця між функціональними стилями мови і функціональними стилями мовлення не тільки у ступені узагальненості: стилі мови — поняття більш абстрактне, стилі мовлення — поняття більш конкретне, різноманітніше. Мовлення — категорія антропоморфічна, в ньому завжди є присутній, наявний або уявний мовець. У свідомості мовців — носіїв мови мовний стиль у вигляді принципів відбору і організації мовного матеріалу та основних мовних засобів, що закріпились у мовленнєвій практиці як мар-

кери певного стилю. При потребі спілкування у певній сфері суспільної діяльності і життя мовці реалізують принципи відбору і організації мовного матеріалу у мовлення відповідного функціонального стилю і закріплюють його у текстах. У результаті функціональний стиль мовлення є поняттям більш окресленим, предметним і конкретним, бо реалізується у текстових зразках, доступних стилістичному аналізу. Але в кожному функціональному стилі мовлення є інгредієнт відповідного функціонального стилю мови, його стержень. Різниця між стилями мови і стилями мовлення виявляється і в тому, що стилі мови представлені як певні різновиди, шари стилістичних ресурсів, як заготовки для реальних (мовленневих) функціональних стилів. Їх системність існує тільки в потенції. У мовленні потенційна системність стилю мови втілюється у мовленнєву системність функціонального стилю мовлення, у якій поєднуються і взаємодіють не тільки стилістично марковані, а й нейтральні одиниці.

Мовленнєва системність є ядром кожного мовленнєвого стилю. Це системний взаємозв'язок мовних засобів, які, виконуючи єдине комунікативне завдання, набувають у типізованих різновидах мовлення певного функціонально-стильового значення. Завдяки такому системному взаємозв'язку створюється загальне функціонально-стильове забарвлення. Мова в процесі спілкування реалізує два види системності. Перший вид системності виявляється в тому, що мовлення будується за граматичними законами і правилами побудови одиниць (форм, слів, словосполучень, речень, конструкцій), які закріпилися під загальними поняттями парадигматики і синтагматики. Тут реалізується система мови, і ця системність є однаковою для всіх функціональних стилів даної мови і постійною. Наприклад, статичну ознаку (якість) предмета передає означення, воно в українській і російській мовах виражається, як правило, прикметником, який узгоджується з означуваним словом і стоїть у препозиції (Жовтнева революція, Октябрська революція). У польській мові означення стоїть у постпозиції (*rewolucja październikowa*). Ця системна ознака наших мов і польської зберігається у всіх функціональних стилях відповідно кожної мови. Друга системність є мовленнєвою системністю конкретного функціонального стилю. Вона для кожного стилю своя і виявляється в тому, що відповідно до соціальної сфери, типу, змісту і ситуації спілкування актуалізуються певні мовні одиниці або окремі їх значення, форми. Конкретні потреби спілкування спричиняють взаємозв'язок однорівневих (наприклад, усіх лексем) та різнорівневих (лексем і граматичних форм, систематичних структур) на основі єдиної комунікативної мети. В результаті створюється певний загальний обрис забарвлення (тон) мовлення. Але здійснюється цей зв'язок через принципи-правила відбору та комбінування мовних засобів, які передбачають і наявність мовних елементів, і правил оперування ними. Слід проте застеретти від абсолютизації правил відбору як чогось окремишого, самодостатнього для стилю, оскільки і принципи, і правила не накладаються

на мовний матеріал як готова схема. Вони з'являються в ньому в процесі діяльності: «Принципи не прикладаються до природи і до людської історії, а абстрагуються з них; не природа і людство узгоджуються з принципами, а, навпаки, принципи вірні лише остільки, оскільки вони відповідають природі й історії. Такий єдино матеріалістичний погляд на предмет ...»⁹

Стильовий фон тексту створюється не тільки яскраво забарвленими стилістичними одиницями, такими, які мають стійке позаконтекстне стилістичне значення (стилістемами) і стилістична конотація їх обумовлюється лексичною семантикою (*милий, любий, гідкий*) та експресивними формами (*милесенький, любесенький, гідота*). Такі й аналогічні одиниці, безперечно, виконують свою функцію, є стилістичними домінантами, бо від частого використання у певних типах мовлення уже набули забарвлення певного стилю і закріпились як його маркери. Але у мовленні (і його продукті — текстах) не буває суцільного потоку стилістем — урочистих старослов'янізмів чи емоційно-образних поетизмів. Спостереження показують протилежне. Поряд зі стилістемами використовуються нейтральні одиниці, на фоні них стилістемі й виділяються як стилістичні домінанти. У зв'язках з стилістемами нейтральні одиниці також набувають контекстного стилістичного забарвлення. Прикладом може бути поезія М. Т. Рильського «Слово про рідну матір», де урочисто-піднесений тон художнього мовлення забезпечується поєднанням стилістемі «благословен», що мала первісно конфесіональне лексичне значення і відповідне стилістичне з загальноживаною і народнопоетичною лексикою:

Благословен той день і час,
Коли прослалась килимами
Земля, яку сходив Тарас
Малими босими ногами.
Земля, яку скропив Тарас
Дрібними росами-сльозами.

Стилістичний ефект часто досягається не насиченням тексту однотипними стилістемами, а зіткненням контрастних стилістем. Напр.1

«В о з н и й. Лукавиш — тее-то як його, — моя галочко! і добре все розумієш. Ну, коли так, я тобі коротенько скажу: я тебе люблю і женитись на тобі хочу.

Н а т а л к а. Гріх вам над бідною дівкою глумитися! Чи я вам рівня? Ви пан, а я сирота; ви багатий, а я бідна; ви возний, а я простого роду; та й по всьому я вам не під пару.

В о з н и й. Изложение в отвітних рiчах твоїх резони суть — тее-то як його — для любові ничтожні. Уязвленне чистореченною любовію серце, по всім божеським і челоуічеським законам, не взирнет ні на породу, ні на літа, ні на состояніе. Оная любов все — тее-то як його — равняеть. Рци одно слово: «Люблю вас, пане возний!» — і аз, вишеупом'янутий, виконаю присягу о вірном і вічном союзі з тобою» (І. Котляревський).

Мовленнева системність виявляється в організації мовних

васобів відповідно до комунікативних завдань, вона по суті формує функціональний стиль. З'ясування поняття «мовленнева системність функціонального стилю» допомагає зрозуміти секрет стилеутворення. Саме здатністю мови до утворення мовленневих системностей стосовно комунікативних типів мовлення можна пояснити той загадковий факт, як мова з її відносною стабільністю складу мовних одиниць і правил їх використання, нормативністю та універсальністю форм, незначною кількістю стилістично забарвлених елементів утворює ряд стилів з численним розгалуженням на підстили і жанрово-стильові різновиди та необмеженою кількістю можливих нових текстових реалізацій.

¹ *Ахманова О. С.* Словарь лингвистических терминов. М., 1966. С. 455. ² *Вахек И.* Лингвистический словарь Пражской школы. М., 1961. С. 73. ³ *Білодід І. К.* Поняття мовного стилю. Сучасна українська літературна мова: Стилістика. К., 1973. С. 87. ⁴ *Кожина М. Н.* Стилістика російського мови. М., 1983. С. 49. ⁵ *Виноградов В. В.* Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопр. языкознания. 1955. № 1. С. 69. ⁶ *Хованская З. И.* Стилістика французького мови. М., 1984. С. 313. ⁷ *Березин Ф. М., Головин Б. Н.* Общее языкознание. М., 1979. С. 21. ⁸ *Кожина М. Н.* Указ. соч. С. 55.

Надійшла до редакції 17.01.89

Аналізуються определения понятия стиля в современном отечественном языкознании, раскрываются критерии стилевой дифференциации языка, соотношение стилей языка и стилей речи, акцентируется внимание на признаках функционального стиля. Определяется понятие речевой системности как взаимосвязи средств, которые, выполняя единую коммуникативную задачу, приобретают в типичных речевых разновидностях определенное функционально-стилевое значение.

Т. В. ІВАНОВА, мол. наук співроб.,
Ін-т мовознавства АН УРСР

СТИЛІСТИКА ІНТИМІЗУЮЧИХ ЗАЙМЕННИКІВ У РОМАНІ «МАРУСЯ ЧУРАЙ» ЛІНИ КОСТЕНКО

Предмет даного дослідження — інтимізуючі займенники, що виступають як повнозначні слова із узагальнено-філософською семантикою, допомагаючи найповніше змалювати просторові і часові відношення, внутрішньоочуттєву сферу людських уявлень і почуттів. Проведена класифікація інтимізуючих займенників на мовному матеріалі історичного роману у віршах «Маруся Чурай» Ліни Костенко.

Розкриття мовних особливостей художнього твору може включати засоби інтимізації, на природу яких звернув увагу Л. А. Булаховський: «Це, по-перше, художні способи зблизити самого поета із зображуваним; по-друге, своєрідні збудження читача поділити з автором елементи його творчої роботи, ближче ввійти в коло його почуттів і настроїв, зробившись ніби учасником

самого живого процесу художнього вибору»¹. Це положення вченого набуває особливого значення при аналізі мови творів, присвячених історичному минулому, коли автор є безпосереднім учасником змальованих подій.

Інтимізуючими засобами можуть виступати займенники, звертання різних видів², епітети, висловлення-жарти, лексичні і фразеологічні одиниці³.

Мова історичного роману у віршах Л. В. Костенко «Маруся Чурай» дає найповнішу картину інтимізуючих займенників (які є предметом дослідження у цій статті), здатність яких перетворюватися у метафоризовані елементи можна вважати лінгвистичним фактом «вибору з можливих засобів мови для створення відтінку думки і певного емоційного її забарвлення»⁴.

Особлива природа займенників, яка полягає у співвідносності форм окремих груп їх з іменниками та прикметниками, а також у строкатості синтаксичних особливостей⁵, спонукала ряд мовознавців заперечити їх як самостійну частину мови. Цієї думки дотримувалися Ф. І. Буслаєв, О. М. Пешковський, Ф. М. Фортунатов та ін.

Основою нашого дослідження інтимізуючих займенників є вчення В. фон Гумбольдта і О. О. Потебні, які вважали займенники первісними словами, що відображають «безпосереднє відчуття особистості»⁶, а також «повнозначною частиною мови, що містить вказівку на свій власний, хоч і своєрідний зміст»⁷. «Займенники,— писав О. О. Потебня,— крім деяких випадків, означають не відношення і зв'язки, а явища і сприйняття, але означають їх не за допомогою ознаки, взятої з кола самих сприймань, а за допомогою відношень до того, хто говорить ...»⁸. На думку О. О. Потебні, займенники, «крім прислівникових», можна розглядати як «імена субстанції» або «імена ознак», тобто як іменники або прикметники⁹.

У більшості сучасних досліджень підкреслюється лексична особливість займенників, їхня здатність виражати конкретне реальне значення у певній ситуації¹⁰. Основна увага звернена на створення загальності значення, на семантичну несамостійність займенників.

Ця «несамостійність» і «загальність» дає підставу вченим розкрити природу займенників, особливо інтимізуючих, через створення «враження інтимності образів і забарвлюючих їх почуттів»¹¹, через «властивість метафоризуватися»¹².

Розкласифікуємо інтимізуючі займенники роману «Маруся Чурай», керуючись двома принципами: по-перше, визнанням їх повнозначною частиною мови, а по-друге, встановленням законності використання їх в історичному творі як втілення «відношень простору і часу ... до певних точок»¹³.

Перша група об'єднує займенники, які переносять увагу читача у площину минулого, зміщуючи просторовий і часовий плани. Одні з них відтворюють напівлегендарну обстановку XVII ст. Ліна Костенко робить відчутним образ «неопалимої книги», яка мог-

ла б залишитися серед інших судових книг у Полтаві після пожежі:

...всіх *отих* книг міських Полтавських.
Може, там була і справа Марусі Чурай? *

Інтимізуючі займенники *отих* і *там* виступають першими орієнтирами певного відрізка історичного часу, змальованого в романі.

Стилістичне навантаження прислівникового ** займенника *там* розкривається насамперед через вираження об'єктивних часових відношень для головної героїні твору. Семантика слова *там*, набираючи символічного звучання, означає все: *життя, боротьбу, надію*. Напр.:

Там бій гримить. *Там* гине наша воля.
Там треба рук, і зброї, і плечей;
І десь *там* юрми, натовпи, *там* люди!
Там зорі в небі чисті, як ромені.

У відрізок минулого часу сповіді Марусі Чурай вводиться досі не згадуваний уривок спогаду про страту батьки, який можна розглядати як характеристику «суб'єктивного сприймання часових відношень»¹⁶ і мірилом подальшого змісту твору:

...хто *там* здався, тільки той і вижив.

Виступаючи цілісним образом жорстокої Кумейківської битви і нездоланної волі народу, прислівниковий займенник *там* втілює символічне наповнення кривавих боїв:

...ті Кумейки — то кривавий сміх.

Використання у мові роману вказівного або означального займенника, що може виконувати «роль своєрідного почуттєво-підсилювального»¹⁷, створює часову семантику суб'єктивного світу нарівні з прислівниковим займенником *там*:

...у Полтаву із *того* походу
ніхто живий тоді ще не вернувся.

До філософсько-історичного спрямування тяжіють займенники *ця, це, ці*, наближаючи об'єкт до читача, що впливає із семантики самого займенника. Слід зазначити, що контекстуальне оточення даних інтимізуючих займенників спрямоване як у найближче, так і в найвіддаленіше майбутнє героїв. Напр.:

Минє сім літ — і голову *цю* сиву
Виговському на списі подадуть;
Вона (Маруся Чурай) пісні *ці* залишає нам.

* Тут і далі ілюстрації наводимо за виданням: Костенко Ліна. Маруся Чурай. К., 1982.

** Одні мовознавці визначають слова *там, тут, де, куди* та інші як «прислівники з узагальненим значенням»¹⁴, інші вважають їх займенниковими словами і відносять до прислівників¹⁵.

До другої групи інтимізуючих займенників увійдуть такі, які створюють філософський і філософсько-етичний плани твору.

Прислівникові займенники *там, тут, туди* (крім уже згаданих особливостей) узагальнюють три часові характеристики (час реальний — *тут*, час уявний — *там* і час, який є межею між першими двома — *туди*) і таким чином відтворюють повну картину переходу людини «на той світ». Цей процес переселення (відомий із фольклорних матеріалів) «людської душі» зі світу живих у світ мертвих пов'язується дорогою¹⁸, наприклад:

Бо він же [Гриць] *тут* лишив мене одну;
Вона ішла *туди*, як до вершин;
Десь, може, *там* зустрінемося ми.

Зв'язок із народнопоетичними плачами, які супроводжували людину в останню путь, створюється за допомогою використання вказівного займенника *той*, що набуває ознак постійного прикметника до певного кола об'єктів «з того світу»: уже по *той* бік сонця і життя, цвинтар *той*, і *ті* хрести із рушниками та ін.

Семантика і стилістичне використання вказівних займенників *оцей* і *отой* дозволяє зробити висновок не лише про вираження ними безпосередньої просторової або часової наближеності до мовця, а й про наявність другого плану викладу, коли в процесі повторення епітети *той* (*отой*) і *цей* (*оцей*) разом з іменниками набувають рис подвійної інтимізації. Напр.:

Одбути всі *ці* клопоти земні.
Оці останні клопоти одбуть...;
— *Ці*, — каже дяк, — хоч легко умирають;
Хіба *оті*, без німбів, без імен...
або *оті*, під лісом, із воліні...

Філософське осмислення буття людини найповніше втілене у стилістичному навантаженні вказівного займенника *такий* і прислівникового *там*, які виступають емоційно-експресивною домінантою в слову, якщо передається: а) захоплення рідною природою: *така* краса, висока і зетлінна; б) здивування перед владою народного мистецтва: ... Марусині пісні, *такі* по Україні голосні, *так* співати, на *такі* слова; в) осягнення всеохоплюючого горя народу: *така* розруха, при *такій* війні; г) вираження сарказму: *Такі* часи були благофортуни, Тепер *таких* подвижників нема та ін.

Третьою найбільш чисельною групою інтимізуючих засобів є займенникові одиниці, вжиті для розкриття внутрішнього світу героїв роману. Основним критерієм введення займенників стає суб'єктивний простір і час, що передається в думках, переживаннях дійових осіб твору. Строкатістю людських відчуттів зумовлений і комплекс інтимізуючих засобів. Так, згадка про щасливе кохання викликає в уяві Марусі Чурай низку фольклорних образів: пучечок *той* калини, *таку* печаль у серці розгойдаю! — *ту*

нашу ніч, *ту* ніжність, *той* порив, *це* кохання почалося з пісні, *той* берег наш, урослий очеретом, *ті* наші верби та ін.

Використання займенників *такий*, *така*, *таке* у сполученні з абстрактними іменниками надає останнім відтінку жалю за марно прожитими роками, наприклад:

...*така* печаль нас пов'язала!
...Засинаєш. *Така* непам'ять огорта...
Не знала я, що сум *такий* огорне.

Звернення думкою до матері, до найріднішого оточення, залишеного у площині минулого, розвивляє стилістичне використання займенників *той* і *цей* у ролі інтимізуючих епітетів: *тих* кілька яблук з маминого саду, *тому* двору не треба вже воріт, і хату нашу, і *оту* криничку.

Вираженням підсумку усього прожитого життя виступає займенник *отак*: ... *отак*у понівечену, ... *отак*у гірку, посилюючи думку про близький кінець прислівниковим займенником *отак*:

Отак собі все гарне пригадала.
Людиною ще трохи побула.

Розширенню семантико-стилістичного наповнення інтимізуючих займенників *такий* і *так* сприяє введення їх у мікроконтексти, які передають злиття філософських понять із почуттями внутрішньої сфери героїв. Ключовими образами цих мікроконтекстів виступають в основному поняття абстрактної направленості: доля, життя, підлість, уособлюючи розуміння найвищих цінностей. Напр.:

Чурай, *той так*: побачив свою долю,—
ось ти, ось я, тепер нас буде двоє;
Я ж *так* боялась підлості і бруду!

Неозначений займенник *щось* у мові роману набуває ознак підсилювальної частки, що вживається для стилістичного вираження, певної конкретизації:

У *цій* любові *щось* було священне,
таке, чого не можна осквернить.

Змалювання абсолютно протилежної життєвої позиції поетеса здійснює за допомогою тих самих засобів, причому розвінчання іншого морального принципу подане під кутом зору сторонніх осіб, що веде до семантичного розширення значення займенників. Напр.:

Гриць був інакший. Щирими очима
він *так* дивився приязно на світ;
— Не служать очі на *таке* дивиться,
щоб *так* двоїлась хлопцеві душа!

Кульмінаційним моментом розвитку групи внутрішньоочуттєвих інтимізуючих засобів є створення картини поступового розставан-

ни Марусі з життям. Весь процес складається із показу трьох замкнених просторів, які постійно перебувають у підсвідомості героїні. Перший з них вміщується у цілком реальній межі — в'язниця. Звернення думкою до абстрактних понять (зрада, душа), які уособлюють найважливіший етап у житті, в єдиному комплексі з назвами реалій побуту, робить їх живими, відчутнішими, наприклад:

...коли так душу випадала зрада,
то вже душа так наче й не болять;
І пізні літа... снопики на нивці...
гукає мати... бігає хлоп'я...
А там, у гробі... Чи усі убивці
Так тяжко задихаються, як я?

Межі другого підсвідомого простору розтягаються від двору в'язниці до об'єкта, який ділить два світи приреченої людини, — шибениці. Якщо у першому випадку домінуючим мотивом є спогади, то у другому ми бачимо саму героїню, а з нею і автора роману, яка іде назустріч смерті. Тому на тлі численних вживань прислівникового займенника *так*, які нагнітають обстановку завершення людського життя, ряс інтимізації набуває особовий займенник *вона* (ii), що є невід'ємним атрибутом світовідчуття оточуючої юрби:

І так самотньо, так бездоголосно
кричить в степу десь чайка степова...
Аж навіть кат не витримав...
чи щоб вона не бачила нічого,
чи так нестерпно бачити її!

Страта відбувається над співучою душею Марусі Чурай, і страту героїня переживатиме усе життя (про нові творіння народної співачки ми більше не почуємо, виняток — написана Л. В. Костенко «Дума про Байду» як вершина творчості легендарної поетеси). Інтимізуючий займенник *так*, введений в мікроконтекст третього замкнутого простору, дуже вагомий. Семантика його наближається до найвищого ступеня прикметників і прислівників:

Так від людей Марусю відвернуло...;
— ...Невже ж вона загине так сама?!

Лейтмотивом роздумів, що мають місце у третьому просторі, виступає особовий займенник *я*, розкриваючи пошуки героїнею свого, суто людського призначення:

Щаслива ти, Ящико Кошовий!
А я... Хто я? По кому я вдова?!

Отже, у мові роману «Маруся Чурай» інтимізуючі займенники, виступаючи як повнозначні слова із узагальнено-філософською се-

мантикою, допомагають найповніше змалювати просторові і часові відношення, внутрішньопочуттєву сферу людських уявлень і почуттів, посилюють психологічну функцію зображальних особливостей твору.

¹ Булаховський Л. А. Вибрані праці: В 5 т. К., 1977. Т. 2. С. 573. ² Там же. С. 573—593. ³ Білодід І. К. Вибрані праці: В 3 т. К., 1986. Т. 3. С. 195, 197, 344, 347. ⁴ Булаховський Л. А. Вибрані праці. Т. 2. С. 574. ⁵ Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. К., 1969. С. 265. ⁶ Гумбольд фон В. Избранные труды по языкознанию. М., 1984. С. 144. ⁷ Білодід О. І. Частина мови у граматичному вченні О. О. Потебні // Потебнінські читання. К., 1981. С. 32. ⁸ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. М., 1958. С. 36. ⁹ Там же. С. 100. ¹⁰ Майкинская К. Е. Местоимения в языках разных систем. М., 1969. С. 26. ¹¹ Булаховський Л. А. Вибрані праці. Т. 2. С. 573. ¹² Сучасна українська літературна мова: Стилїстика / За ред. І. К. Білодіда. К., 1973. С. 255. ¹³ Гумбольд фон В. Указ. соч. С. 114. ¹⁴ Сучасна українська літературна мова: Морфологія. С. 266. ¹⁵ Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. К., 1988. С. 195. ¹⁶ Пецак М. М. Вираження часових відношень в оповіданні М. Коцюбинського «Харитя» // Культури слова. 1985. Вип. 29. С. 15. ¹⁷ Чабаненко В. А. Основи мовної експресії. К., 1984. С. 19. ¹⁸ Попович М. В. Мироззрение древних славян. К., 1985. С. 73.

Надійшло до редколегії 12.01.89

Предмет данного исследования — интимизованные местоимения, которые выступают как полнозначные слова с обобщенно-философской семантикой, помогают наиболее полно осветить пространственные и временные отношения, внутренне-чувственную сферу человеческих представлений и чувств. Проведена классификация интимизованных местоимений на языковом материале романов и стихов Лины Костенко.

Л. Ю. ШЕВЧЕНКО, канд. філол. наук,
Київ. ун-т

ФРАЗЕОЛОГІЧНА НОМІНАЦІЯ ПАРАТАКТИЧНИХ СПОЛУК

Розглядається утворення окремої групи паратактичних фразеологічних одиниць на базі синтаксичних сполучень, компоненти яких об'єднують як тавтологічні, вільні та ситуативні синоніми. Звертається увага, як різні типи відношень між компонентами сприяють розвитку у сполученні фразеологічної номінації.

Як утворюється фразеологічна номінація? У фразеологізмах відображається предметна ситуація, яка словесно називається словосполученням. Для паратактичних фразеологічних одиниць (далі ПФО) це сурядні сполучення, що називають поняття із сфери предметних відношень реального світу.

Оскільки всі явища, предмети навколишньої дійсності існують у світі не самі по собі, а взаємозв'язано й виявляють між собою певні відношення, то й між компонентами сполучення, які називають їх, теж існують відповідні відношення. Для називання предметної ситуації лексеми об'єднуються у сполучення завдяки їхній системності в лексичі. Характер системності в лексичі складніший, ніж у граматиці й фонології, вона має свої закономірності на

© Л. Ю. Шевченко, 1990

основі «певних видів взаємодії, притягання і відштовхування між складовими її одиницями»¹. Таким чином, не можна вважати, що всі слова в лексичній системі однаково організовані. На характер організації системи впливає «в усякому разі п'ять постійно діючих сил, котрі у своєму зіткненні і взаємодії визначають долю окремих слів у мові: сила самостійного особливого значення слова, відношення до дійсності; відношення словотворення, зв'язки слова з іншими словами за своєю формою, віднесенням слова до певного граматичного загального розряду, як найбільш широкому (частині мови), так і найбільш обмеженому і відносно замкненому (гніздо слів); відношення слова до інших слів за значенням ...; зв'язки слів за контекстуальною суміжністю їхніх значень, зв'язки семантико-фразеологічні в широкому розумінні слова ...; зв'язки слів за мовленевими контекстами, групування слів стилістичного характеру»².

Об'єднуючись у сполучення, компоненти виявляють на основі семантичної спільності й деякі відмінності, внаслідок чого вони протиставляються, тобто перебувають у певних парадигматичних відношеннях.

Парадигматичні відношення між компонентами залежать від відношень, які існують між явищами реальної дійсності.

У фразеології особливо рельєфно простежуються парадигматичні відношення між компонентами паратактичних сполучень, що відіграли роль дериваційної бази для ПФО, тому що, на відміну від фразеологізмів, які мають форму гіпотактичних словосполучень, у них, як в однорідних рядах, можуть об'єднуватися слова-синоніми («лексичні одиниці, протиставлені за такими ознаками, що виявляються несуттєвими в певних умовах»³) і слова-антоніми («лексичні одиниці, самі значення яких зумовлене їхнім протиставленням»⁴). Перебуваючи в різних парадигматичних відношеннях і виявляючи специфіку поєднуваності в цьому сполученні, вони легко діагностують свою семантику: «Найбільшу діагностичну силу має сурядна модель. У сурядних конструкціях об'єднуються лексичні одиниці, що перебувають у парадигматичних зв'язках, тобто слова-синоніми, слова певної тематичної групи або лексико-семантичного поля, а цього, як правило, достатньо, щоб однозначно визначити значення слова»⁵.

При значенні синоніма висуваються такі критерії, як тотожність або близькість значення, звертається увага на взаємозамінюваність, відмінність у членів ряду стилістичного забарвлення, відтінків значення або сфери їх застосування при називанні одного й того самого явища дійсності.

Кожен критерій, як підтверджує практика виділення синонімів у ПФО, недостатній сам по собі. Найбільш об'єктивне визначення синоніма сформульоване Д. М. Шмельовим: «Синонімами можуть бути визнані слова, протиставлені лише за такими семантичними ознаками, які в певних контекстах стають несуттєвими»⁶.

В інших визначеннях поняття синоніма або занадто звужується, що приводить це поняття до чисто словарних лексем за межами

розуміння його в живому мовленні, в тексті, або взагалі розширюється, розмивається до зникнення реальних меж.

Т. Г. Винокур вважає можливим говорити не тільки про словникові синоніми, а й про «синонімічну ситуацію», яка розширює і в той же час стаповлює межу вживання терміна синоніми. Синонімічною ситуацією вона називає «використання (умисне чи ні, залежно від жанрової приналежності висловлювання) існуючої в мовленні можливості по-різному називати те саме, що базується на синонімії як на властивості системи мови»⁷.

Введення поняття «синонімічна ситуація» потрібне для розгляду дериваційної бази ПФО, оскільки в цих живих сплесках розмовного мовлення можуть зіставлятися «усі мовленнєві факти, які можливо звести до одного й того ж логічного поняття»⁸, а ці мовленнєві факти можуть бути найрізноманітнішими.

Перш за все слід нагадати, що компонентами дериваційної бази ПФО можуть бути слова як у прямому, так і в переносному значенні, які на рівні утворення загального значення сполучення можуть зводитися до одного логічного поняття. Крім того, у стилістичному відношенні компоненти можуть бути різноплановими й одноплановими. Іноді для визначення синонімічної ситуації потрібен контекст ширший від словосполучення. Словом, у певних контекстах може скластися синонімічна ситуація для компонентів, які в мові не є синонімами. Наприклад, у ПФО *і не свербить і не болить* компоненти означають різні стани, і їх не можна вжити один замість іншого в кожній конкретній ситуації. Однак у випадках найменування ситуації «нічого не турбує» їхні відмінності стають несуттєвими. Це мав на увазі В. В. Виноградов, кажучи про те, що «аналіз лексичної і фразеологічної синоніміки, властивої літературній мові, може розширятися у бік вивчення індивідуальних, суб'єктивних, спричинених завданнями повідомлення або умовами контексту способів уживання різноманітних слів та виразів у синонімічному розумінні або в ролі одного семантичного ряду»⁹.

Важливими для розгляду відношень між синонімічними компонентами є тавтологічні утворення, які демонструють своєю природою підступи людської свідомості до створення номінації за допомогою словосполучень на основі відношень доповнення, як і в сполученнях синонімів. Існує думка, що синонімія є різновидом тавтології, тому що об'єднувані в синонімічні пари або ряди слова, називаючи одне поняття, містять у собі повтор уже вираженого змісту¹⁰, хоча й з деякими відтінками.

Якщо синонімію вважати в певній мірі семантичною тавтологією, то сама тавтологія, як повтор однокореневих слів, безумовно, двічі відтворює однакову семантику, будучи при цьому засобом підвищення виразності висловлювання. Виразність висловлювання тут треба розуміти як підсилення певних значень: в одних виразах — граматичних, в інших — лексичних і граматичних.

Так, при повторенні дієслова підсилюється ознака довготи або інтенсивності дії (*жити-поживати; ждали та й жданики поїли*),

повторення іменників найчастіше маніфестує значення «велика кількість чого-небудь» (*тьма-тьмуца, сила-силенна, суди та пересуди*), складання тавтологічних прикметників та прислівників підвилює ступінь виявлення тих чи інших ознак, наприклад, вираження високого ступеня якості (*радий-радісінкий, темно-претемно*), інших значень (*коло та навколо, як не як*).

Як видно з прикладів, при повторі з'являється залишкова семантика, яка більша за обсягом, ніж сума значень окремих компонентів. Вона й актуалізується у словосполученні.

За семантичним ефектом від поєднання компонентів сполучення, побудовані за принципом тавтології, можна поділити на дві групи. До першої віднесемо такі сполучення, складання змістів яких являє собою підсилення певних ознак. До іншої — сполучення, в яких при складанні змістів формується новий зміст. Тавтологічні сполучення першої групи репрезентують утворення, які містять або повторення повністю слова, або його кореня, наприклад: *ледве-ледве, суди та пересуди, навіщо і провищо, сила-силенна* та ін. Якщо вирази типу *ледве-ледве* є варіативними формами (*ледве-на-ледве, ледве-не-ледве, ледь-ледь*), то наявність у них часток і прийменників ніяким чином не впливає на зміну їх змісту. Відіграє роль тільки залишкова сема «насилу, дуже важко», яка утворює виразність інтенсивності ознаки. Простежимо це в конкретному вживанні: *ледве-ледве* — «Насовувалась на землю вечірня мла, і в пітьмі тій *ледве-ледве* було запримітити, як одномірно колихалися списи й шапки» (М. Старицький); *ледве-ледь* — «І гордо розвалився в фаєтоні, якого шкапи *ледве-ледь* тягли» (М. Рильський); *ледве-не-ледве* — «Не їв [Іван] нічого від самого ранку, то так ізголоднів, що *ледве-не-ледве* досяг до вечора» (Л. Мартович); *ледве-на-ледве* — «У присмерку *ледве-на-ледве* по шляху росяному шлях мріявся ...» (Марко Вовчок).

Повтор лексем у сполученнях *ось-ось, от-от* означає не просто суму змістів «тут—тут», «скоро—скоро», а їх підсилення — «прямо зараз, у що мить», «дуже близько», наприклад: «Очі [в матері] сухі, а горло здавлює так, що дух забиває, *ось-ось* задихнеться» (Г. Тютюнник); «*Ось-ось* вони [річечки] перед очима грають; ще трохи — і ви загасите нестямну згагу» (Панас Мирний); «Коли в березі бродить сік, Сівба *от-от* на тому тижні» (М. Рильський).

Підсилення ознаки «велика кількість» розвивається у тавтологічних конструкціях *сила-силенна, тьма-тьмуца*: «*Сила-силенна* води, чистої, свіжої, солодкої, плине і плине кудись до моря» (О. Гончар); «Крізь його руки пройшла вже *тьма-тьменна* солдатів і старих, і молодих», (Я. Гашек).

Подібні сполучення прийнято наділяти різним статусом: в одних джерелах їх відносять до прислівникових сполучень, в інших — до фразеологічних.

Чи фразеологічні вони? Як уже було сказано, значення — визначальне в розмежуванні фразеологічного і вільного словосполучення. На наш погляд, є всі підстави (постійний компонентний склад, зміщення в значенні) віднести їх до фразеологічного фонду.

А відношення підсилення, інтенсифікації між компонентами висуває їх в загальну парадигму синонімічних конструкцій.

Такі ж відношення фіксуються і в одиницях, в яких тавтологічні компоненти мають різні, але тотожні за семантикою префікси і прийменники. Від їх поєднання підсилюється й актуалізується основне значення, як в ПФО *навіщо і провіщо; нащо і про що; ні за що, ні про що*. Вживання в тексті ПФО *ні за що ні про що* ілюструє підсилене значення, «без будь-якої причини», а потім і друге значення, що розвинулося з першого, — «раптом»: «Левко чогось аж потемнів за цю весну і, коли треба й не треба, безжалісно показував свій норів. Навіть рідних братів не жалував: наділя їх запотиличниками та лящами *ні за що ні про що*» (М. Стельмах); 2) «Ії [Параскіцу] пекла, боліла несправедливість людська, її душило велике лихо, що так несподівано, *ні за що ні про що* впало на її голову» (М. Коцюбинський). Значення підсилення в цій групі тавтологічних ПФО з'являється на рівні сполучення, а його актуалізація залежить від подальшого психологічного сприйняття носієм мови.

До другої групи тавтологічних ПФО можна віднести такі одиниці, в яких на рівні словосполучення відбувається підсилення певної ознаки, а потім переосмислення, в результаті чого в одиниці утворюється новий зміст.

У ПФО *ні бум-бум* її компоненти *бум-бум* у лексичній системі означають звуконаслідування (удар барабана, дзвону), у даному випадку — це постукування пальцем по голові, коли говорять, що голова порожня, нерозумна. Їх поєднання підсилює вияв ознаки і таким чином дає поштовх до розвитку фразеологічного значення «нічого не знати, не розуміти»: «— А старий ваш — як? Він же, по-моєму, в автоматіці *ні бум-бум?*» (І. Муратов).

Формула переказу чужої думки, слів, суті якогось питання формується в тавтологічному словосполученні *отак і так* (мовля): «А жіночка молодая Кинулась до пана, Розказала — *отак і так*» (Т. Шевченко); «З тим вернулись вірні слуги до Бертольда і сказали: *Так і так* поет відмовив, ми даремно намовляли» (Леся Українка).

Сполучення компонентів у ПФО (*і так і перетак*) розвиває аналітичне значення «І таким і іншим способом»: «Знайшовся божевільний Шпак, і брата меншого він став дурить брехнею *і так і перетак*» (Л. Глібов). Аналітичне значення присутнє і в ПФО *охи та ахи* — «передача різних почуттів: здивування, радості, страху та ін.»: «Вона з *охами та ахами* заходила в море по шию» (М. Трублаїні). До цього типу тавтологічних сполучень можна віднести також сполучення, в яких зближуються синоніми і синонімічні позначення — *жили-були, шито-крито*, — у них теж проявляється повторення вираженого змісту. Сполученням *шито-крито* називають те, що залишається таємним, невідомим: «— Ти думаєш, на кордоні, як у Троянівці, — виліз на клуну, — і все видно? Там усе zaseкрено, справа не побачиш. — Як це «zasekрено»? — А так — *шито-крито*» (Г. Тютюнник); «— Гадаю, він мовчатиме. І коли ти

сім підв'язеш язи́ка,— все залишиться *што-крито ...*» (З. Тулуб).

Невелика кількість тавтологічних одиниць з'явилась в українській мові в результаті запозичення окремих коренів, слів і підбору до них інших співзвучних їм слів. Це такі ПФО, як *шури-мури*, *шахер-махер*, *фіглі-міглі*, *шурум-бурум*, *фокус-покус* та ін. У них простежується закономірність: шиплячий звук першого слова замінюється губним у другому; інші типи звуків теж підлягають заміні губним. Мотивованість хоча б одного з них (знання їх значень в інших мовах або наявність цього слова в українській) дозволяє сприймати їх виразність, підсилення основної ознаки.

Наприклад, у ПФО *шахер-махер*, *шахри-махри* із значенням «шахрайська операція, нечесна поведінка» простежується зв'язок з польським «обманщик, ошуканець», європейсько-німецьким «бродячий торговець». В українській є слова «шахрай», «шахраювати». Співзвучне доповнення «махер» є в німецькій зі значенням «ділок». Приклад вживання у тексті: «К і н д р а т А н т о н о в и ч: Ви, може, думаєте, що я, як другі, *шахер-махер?*» (М. Кропивницький). Очевидна негативна конотація зі значенням «ледарювати» у ПФО *шахи та махи*: «Що за робота — *шахи та махи*» (усне мовлення).

Римована ПФО *шури-мури*, як і попередня, перш за все характеризується фонетичною експресивністю, а семантична конкретизація може залежати або не залежати від лексичного складу ПФО. Наприклад, є декілька гіпотез історії запозичення цього виразу, але найголовніше для його фразеологізації не конкретне значення компонентів, а його підвищена експресивність. Звичайно ж, його сучасне значення «любовні справи, пригоди» близьке до відомих в інших мовах. Приклад вживання: «— Якщо вже ти недоліткові дозволяєш любовні *шури-мури*, то хай на мотоцикл та й жене собі на побачення» (О. Гончар). Натяк на цей вислів є і в наступному жартівливому тексті: «А по шовковому Дівиному волоссю ходять на прекрасну «Діву» (скелі Діва і Монах біля Сімеїза.— Л. Ш.) люди грішні і милуються морем, горами, краєвидами. І на чолі Дівиному білому пишуть: «*Мура й Шура* іздесь билі й цілувалися ...» (Остап Вишня).

У ПФО *фіглі-міглі* один компонент — справжнє слово (*фігель* в українській мові — закруток, завиток як архітектурна прикраса або розчерк на письмі, переносне — витівки, трюки), інше — придумане римоване, яке створює підсилення ознаки, експресивність одиниці. Зафіксовано два значення ПФО *фіглі-міглі*. Одне з них — «витівки, хитрощі для досягнення чого-небудь»: «Жолкевський люто грюкнув кулаком по столу.— Знов якісь *фіглі-міглі!* Знов ухиляються [старшини] від певних збоб'язань!» (З. Тулуб). На фоні відношень підсилення між компонентами потім утворюється друге значення «залицання, женихання, любовні справи, пригоди, зальоти»: «Так і знала, що ви тут з дівчатами *фіглі-міглі!* А я всю дільницю вздовж і впоперек вибігала. Платформ немає? ... (Я. Баш); «З великою неохотою йшов Захарко до Кирила говорити

про *фіглі-міглі* наймолодшої невістки Оксани, яка ... крадькомв знаходила собі вітху з Карпом ...» (А. Ішук).

Таким чином, тавтологічні сполучення, які містять повторення змісту, характеризуються тими ж відношеннями, що й синонімічні. Їх можна вважати одиницями першого ступеня при передліч синонімічних зв'язків.

У синонімічному ряду кожне слово, розрізняючись диференційованими значеннями, разом з тим виражає й загальне, тобто об'єднуючими ознаками синонімів є значення, а диференціюючими виступають семантика (відтінки значення) та інші показники (стилістичне забарвлення, сфера вживання, сполучуваність). У цьому й полягає здатність слова узагальнювати і в той же час мати індивідуальну неповторність.

У плані синонімічної парадигми уявляється можливим говорити про компоненти паратактичних фразеологізмів як одиниці і другого та третього ступенів, в яких відображається семантична трансформація вільних сполучень у фразеологізовані. Таким чином, крім тавтологічних компонентів, виділяються також так звані **вільні синоніми та ситуативні**.

Вільні, або справжні, синонімічні компоненти,— це такі, в яких другий компонент не розширює інформації першого (тобто тотожний за змістом), але й не створює враження надлишкового елемента. З тавтологічними утвореннями їх зближує саме семантичний повтор. У них також відбувається підсилення певної їх ознаки.

Абсолютно ідентична семантика компонентів у ПФО *чи круть чи верть, стид і сором, ні стида ні сорому, мир та спокій, святий та божий, ні кінця ні краю, маг і чарівник* та ін.

Слід зауважити, що для лексичної синонімії характерні особливості, які не властиві синонімії фразеологічній. Так, диференційними ознаками лексичної синонімії є: різна лексична сполучуваність, їх відношення до стилістичної маркованості — їм «не протипоказане» об'єднання в одному ряду слів різних стилістичних шарів. Але синонімічний ряд — це часто мовне, словникове об'єднання слів. У живому ж мовленні, в тексті синоніми майже ніколи не об'єднуються, наприклад, сполучником *і*. Деякі мовознавці так і пишуть: «Зовсім неможливий (єдналий сполучник.— Л. Ш.) при однорідних словах-синонімах ...»¹¹ Хоча, треба відзначити, останнім часом такі утворення все наполегливіше заявляють про себе в публіцистиці¹², що свідчить про розширення їхніх можливостей. Напр.: *педагог і вихователь, сила й енергія, людяність і гуманізм, давні цивілізації і культури*.

Можна передбачити, що саме ненормативне сполучення синонімічних компонентів у ПФО й сприяло актуалізації маркованості цих структур, а потім і фразеологізації їх.

Як видно з наведених фразеологізмів, у них сполучаються слова однієї стилістичної спрямованості, однієї лексичної сполучуваності. Саме сполучення однакового і звертає на себе увагу як мотив певних логічних зв'язків. А це відрізняє їх від лексичної

синонімічної парадигми. Те саме спостерігається і у ПФО, в яких об'єднані вільні синоніми, що мають відтінки в значенні, а не тожді за змістом. Наприклад: *ні слухом слухати ні видом видати, ні ску ні відпочинку, ні пройти ні проїхати* та ін.

Дослідження відношень між компонентами ПФО, що становлять собою вільні синоніми, виявляє системні відношення мови. Перехід від тавтологічних конструкцій як ранньої стадії синонімії (дозволимо собі так це назвати) до вільних синонімів як явища семантичної тавтології демонструє, що синхронна система мови не застигла явище, вона постійно перебуває в динамічній рівновазі; її елементи взаємопроникні. Спільні семантичні процеси (тавтологія в ролі різновиду синонімії, а вільні синоніми — в ролі семантичної тавтології) дозволяють розглядати різні типи синонімів як частини одного явища, що має свою специфіку порівняно з лексичною системою.

Ситуативні синонімічні компоненти відрізняються від розглянутих тим, що поза даною ситуацією вони такими не є. Про них звичайно говорять як про «квазісиноніми», «репрезентативні» синоніми, тому що таке сполучення об'єднує лексеми, що репрезентують «певну шкалу понять, що створюють на конотативному рівні узагальнення усїєї шкали»¹³. Спільне значення, яким об'єднуються ситуативні компоненти, базується на загальнофілософських, діалектико-матеріалістичних, логічних категоріях, за якими відбувається процес пізнання природи, суспільства, людини в усіх їхніх проявах. Кінцевим етапом пізнання явища є називання його словом. У синтаксичних одиницях, і в першу чергу в словосполученні, знаходять вияв зв'язки, які існують між предметами і явищами дійсності. У різних типах синонімів — тавтологічних, вільних, ситуативних — і можна простежити відображення цих своєрідних реальних зв'язків.

Між ситуативними синонімічними компонентами ПФО виявляються зв'язки, що будуються на відношенні двох родових понять до видового (*ріжки та ніжки; і ставок, і млинок, і вишневенький садок; і не свербить і не болить*); відношенні логічного підпорядкування, або включення (*без роду і племені, усім і кожному, кланяйся і дякуй*); на відношенні взаємної залежності (*Отелло і Дездемона, Лебідь, Щука і Рак*) та інших. Синонімічні відношення в цих сполученнях, як і в розглянутих тавтологічних та вільних, сприяють фразеологічній номінації, утворенню загального значення ПФО.

Таким чином, фразеологічна номінація пов'язана з такими процесами: взаємодією відношень між компонентами синтаксичного словосполучення, яке називає певне явище дійсності, та відношень між компонентами сполучення, в якому з'явилися різні конотації, пов'язані з називанням нової дійсності, внаслідок чого утворюється загальне фразеологічне значення у новій одиниці, в даному випадку — ПФО.

¹ Шмелев Д. Н. Современный русский язык: Лексика. М., 1977. С. 184. ² Со-рокин Ю. С. Развитие словарного состава русского литературного языка: 30—90-е годы XIX века. М.; Л., 1965. С. 13. ³ Шмелев Д. Н. Указ. соч. С. 193. ⁴ Там же. ⁵ Кочерган М. П. Лексическая сочетаемость и значение слова: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. К., 1983. С. 22—23. ⁶ Шмелев Д. Н. Указ. соч. С. 196. ⁷ Винокур Т. Г. Синонимия и контекст // Вopr. культуры речи. 1964. № 5. С. 21. ⁸ Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961. С. 133. ⁹ Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вopr. языкознания. 1955. № 1. С. 64—65. ¹⁰ Русский язык: Энциклопедия. М., 1979. С. 346. ¹¹ Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1955. С. 344. ¹² Шумилов Н. Ф. Синонимы, соединенные союзом «и» // Рус. яз. в школе. 1976. № 3. ¹³ Милехина В. И. К типологии фразеомоделей (на материале сочинительных парных сочетаний немецкого и русского языков): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Воронеж. 1974. С. 115.

Надійшла до редколегії 12.02.89

Рассматривается образование отдельной группы паратактических фразеологических единиц на базе синтаксических сочетаний, компоненты которых объединены как тавтологические, свободные и ситуативные синонимы. Обращается внимание, как различные типы отношений между компонентами влияют на развитие в сочетании фразеологической номинации.

Н. В. ГРИЦАК, вкл.,
Ровен. пед. ін-т

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ КАЗКОВОЇ СПАДЩИНИ

Йдеться про фразеологічні одиниці казкової спадщини, їх функціонування в текстах художніх, публіцистичних, наукових творів. Зберігаючи структурні особливості мови фольклору, фразеологічні одиниці являють собою яскраві стильові та виражальні засоби сучасної української мови.

Чимала кількість фразеологічних одиниць української мови походить з народної казки. У «Фразеологічному словнику української мови» Г. М. Удовиченка (К., 1984) та в «Українсько-російському і російсько-українському фразеологічному словнику» (К., 1978), який уклали І. С. Олійник та М. М. Сидоренко, їх близько тридцяти. Навіть на перший погляд, подані словниками фразеологізми де-що різні. Коли ж простежити їх функціонування у текстах художніх, публіцистичних, наукових творів у наш час та у попередні періоди розвитку літературної мови, то кількість сталих формул казкової спадщини, що «характеризуються фразеологічним значенням, компонентним складом, граматичними категоріями, відтворюваністю»¹, набагато більша.

Фразеологічні одиниці казкового походження перебувають на периферії фразеологічного фонду мови через свою двоїсту природу. Популярність жанру забезпечила тотальне збереження їх у пам'яті носіїв мови, закріпила у свідомості співвіднесеність з казкою. Традиційні формули абстрагуються поза казкою у новому словесному оточенні, деякі з них набувають переносних значень, фразеологізуються. Це, з одного боку, зумовлює зрозумілість, життєздатність окреслених вище одиниць, з другого — утруднює

© Н. В. Грицак, 1990

їх фразеологізацію. Вже в кінці XVII — на початку XVIII ст. Климентій Зіновіїв записує вирази *мерзни, мерзни, вовчий хвіст; по бороді текло, а в роті не було; тільки в казці казати да в чуда писати* та інші як сталі утворення², однак до цього часу не всі мовознавці наважуються назвати їх фразеологізмами.

Фразеологічні одиниці мають складну смислову структуру. Фразеологізація — це виникнення нового значення полілексемної конструкції внаслідок переосмислення. Розширення значення словосполучення, надбання ним властивості слова узагальнювати, закріплення одного або декількох переносних значень і активізація їх у відповідному контексті — процес семантичного перетворення, що формує нові фразеологічні одиниці.

Об'єкт нашого дослідження етимологічно співвідносний з крилатими висловами. Однак суттєво відрізняється тим, що казка — жанр фольклору, джерело колективного творення. Набувши метафорично узагальненого значення, фразеологічної абстракції, крилаті вислови нерідко втрачають прозорий зв'язок з першоджерелом. Стійкі словосполучення казкового походження якого б ступеня абстракції не набули, завжди зберігають асоціативний зв'язок з певною казковою ситуацією, конкретним казковим образом. Тому вживання традиційних формул казки у переносному значенні є явищем індивідуальним для кожного мовця і, водночас, типовим для всіх носіїв мови, має численні приклади у різних функціональних стилях мови, порівняно усталені абстраговані значення.

Більшість фразеологічних одиниць казкового походження — це традиційні формули, кліше, тобто мовні одиниці, які вже у тексті фольклорного твору набули усталеності і відтворюються відповідно до розвитку сюжетної лінії, в залежності від регіону. З погляду функцій у казці їх можна поділити на три групи: 1) традиційні казкові формули — сталі словесні комплекси, що у казках виконують роль зачинів, кінцівок, внутрішніх формул; 2) словесні комплекси, що називають казкових героїв та чарівні речі; 3) влучні вирази якоїсь однієї популярної казки. Напр.: «Йому, мабуть, здавалось, що він і тепер панує на Україні, як було колись за *царя Гороха*» (І. Нечуй-Левицький); «Приїхали у радгосп «Лемешівський» — і до механізаторів:— Де тут у вас *хата на курячих ніжках?* — А он, показують» (М. Прудник); «*Мов по щучому велінню і пляшка з'явилася*» (В. Речмедін).

Отже, фразеологізми казкового походження — це найрізноманітніші за структурою одиниці: від організованих за моделями речення, до найтісніших лексико-синтаксичних утворень, які перебувають на межі із складним словом. Більшість фразеологізмів за структурою є словосполученнями. Серед номінативних одиниць продуктивна модель «прикметник + іменник»: *жива вода, мертва вода, золота рибка, молочні ріки* та ін. У реченнях вони здебільшого виконують роль підмета, додатка, іменної частини присудка. Одиницям цієї групи властиві форми відмінка, деяким — числа. До цієї ж групи відносяться фразеологізми, що являють собою спо-

лучення іменника з числівником: *тридцять царство* (*тридес'ятьте господарство* та ін). Близькі до зазначеної конструкції структури, в яких прикметник субстантивується (*Коцій Безсмертний*) або з'являється специфічне, властиве лише казці новоутворення від прикметника або числівника іменникового характеру (*вовк-сіроманець*, *бичок-третьок*).

Функціонування означень у формі іменників-прикладок — типова ознака мови фольклору. Серед фразеологічних одиниць цієї конструкції — *баба яга*, *лисичка-сестричка*, *вожчик-братик*, *килим-самольот*, *скатерть-самобранка* та ін. У порівнянні з народнописаними іменниковими формулами вони не конденсують широкого конкретно-чуттєвого образу, побудованого на зіставленні, ототожненні (пор.: *жура-журавель*, *лебідь-птиця*, *сестра-жалібниця*). Один з компонентів, найчастіше прикладки, майже повністю делегалізується і зберігається завдяки ритмічній організації, традиційності форми: «З трави дивився на *скатерть-самобранку* Промитих шин штампований удав» (Л. Костенко); «Та, на жаль, є ще окремі громадяни, яких ніби магнітом тягне до свіжої риби з державної комори. Однак часи *Солов'я-розбійника* давно минули. І за порушення правил громадського порядку їм доводиться відповідати» (А. Попелюк).

За зразком підрядних словосполучень, де залежним компонентом виступає означення, виражене непрямим відмінком іменника з прийменником, та узгоджений з іменником прикметник (займенник), організовані фразеологічні одиниці *пир на весь мир*, *хатка на курячих ніжках*.

Серед фразеологізмів казкового походження багато бінарних утворень різних частин мови. Це синонімічні дієслівні утворення *жив-був*, *поспішитись-поскоритись*, синонімічні дієслівні утворення з частками *не*, *ні* та факультативним еднальним повторюваним сполучником *і*: *ні здумати*, *ні згадати*; *не сказати*, *не описати*; *ні (слихом) слухати*, *ні (видом) видати*. Чимало тавтологічних спільнокореневих конструкцій, у яких компоненти вступають у синонімічні та антонімічні зв'язки. Подібні одиниці можуть становити як окремі фразеологізми, так і його складову частину: *жити-пожити*; *чи довго*, *чи недовго*; *по (добрій) волі*, *чи по неволі*; *битий небиту везе*. Серед фразеологічних утворень цього типу є одиниці, до складу яких входять одноіменні частини мови, і перший компонент є твірною основою для префіксального утворення другого. Також спостерігаються тавтологічні утворення, що мають структуру «іменник + дієслово»: *казки казати*, *слихом слухати*, (*видом видати*), (*скоро*) *мова мовиться* та ін. Напр.: «— А, *слихом слухати!* Здрастуйте, Платоне Калистратовичу!» (І. Карпенко-Карий).

У сучасній літературній мові поширені адвербіальні фразеологічні моделі «прийменник + прикметник + іменник», її рідше вживаним різновидом вважають структуру «прийменник + іменник + іменник»: *за царя Панька*, *на дні моря* (*на морському дні*), *на край світу* та ін. Близькі до названих фразеологізми з числів-

шиками та займенниками замість прикметників: *за тридез'ять земель, за сімома замками, на той світ*. Стійкі утворення цього типу не можна беззастережно віднести до фольклорного джерела через те, що фольклорні тексти постають на ґрунті розмовної мови, і в той же час лише завдяки традиціям казки і через її посередництво збережені форми, що були властиві мові донаціонального періоду розвитку. Так, у фразеологізмі *за тридез'ять земель* спостерігаємо залишки колишньої обчислювальної системи та ін.

Дієслівні фразеологізми структури «дієслово + іменник» у непрямому відмінку з прийменником мають численні варіанти: *сидіти на печі (у попелі), піти у вогонь і воду, стати у пригоді, зігнати із світу, знайти під землею* та ін. Вони відображають уявлення давньої людини, відгомін вірувань, забобонів; лише у фольклорному тексті збереглися словосполучення з прямим значенням і мають велику частотність вживання. Їх, очевидно, також не слід беззастережно відносити до формул казкової спадщини. «Набір стійких словосполучень, що зустрічаються у казках, дуже обмежений,— пише І. А. Разумова.— Серед різноманітного фразеологічного матеріалу казка відбирає лише те, що сприяє її поетичним особливостям, типовим казковим ситуаціям»³.

Порівняно небагато фразеологізмів казкового походження, еквівалентних реченню: *битий небиту везе; скоро мова мовиться (та не швидко діло робиться); щоб дух і не пах; жити, хліб жувати; на чолі місяць, а на потилиці зорі сяють; солова з плеч; битись чи миритись* та ін. Для них характерна співвіднесеність як з двоскладним реченням, так і з однокладним, деякі з них є неповними реченнями. Такі фразеологізми вживаються або самостійно, або як частина іншого структурно більш складного речення: «Що ж брати мої хочать? *Чи битись, чи миритись?*» (І. Карпенко-Карий); «*Йди з двору, щоб дух твій тут не пах!*» (І. Карпенко-Карий).

Серед структурних особливостей фразеологічних одиниць казкової спадщини слід назвати мовне усічення або еліпс, прагнення до скорочення числа компонентів. Традиційні формули казки у новому словесному оточенні, абстрагуючись, виявляють тенденцію до більшої лаконічності. Усічення іде двома шляхами: скорочення кількості однорідних елементів та вивільнення від атрибутивно-ад'єктивних компонентів. Це зумовлює функціонування фразеологізмів як у повному лексичному складі, так і в неповному, наприклад: «*Як свій молодий вік собі скоротити ..? Солодко з'їсти, н'яно спити, хороше походити,— а більше що?*» (Марко Вовчок); «*Буду їсти та пити, та хороше ходити,— звісно так, як панові вельможному годиться*» (Марко Вовчок); «*Я чув колись ... Що буцімби пани так хороше живуть Та солодко їдять і н'ють*» (Л. Глібов). Спостерігаються випадки, коли скорочення в такий спосіб призводить до зрушень у семантичному плані: *ні видом видати, ні слухом слхати — ні видати, ні слхати — слухом слхати*.

Крім факультативності окремих компонентів, фразеологічні одиниці казкового походження в деякій мірі властива лексико-граматична заміна складників, тобто варіантність, однак відрізни-

ти її від синонімії становить певну трудність. Так, слова *жив-був*, *жив собі*, *був собі*, *жити-поживати* мають одне значення, один з компонентів спільний, однак слова *був*, *поживати* і *собі* не відносяться до одного лексико-граматичного розряду. За царя Тимка, за царя Гороха, за царя Панька, очевидно, слід було б розглядати як варіювання за складом компонентів, коли б не існували форми: *за царя Панька (Тимка), як земля була тонка; за царя Гороха, як людей було трохи*.

Спостерігаються певні варіювання компонентів за формою, а саме: фонетичні та орфографічні, які, у першу чергу, зумовлюються особливостями говіркового оточення за ступенем унормованості літературної мови у певний період її розвитку. Напр.: «Багаті не по дням, а по часам, тисячі бідолах несуть йому гроші, як у банк, на проценти, а потім раптом шарах: банкрут!» (І. Карпенко-Карий); «То краще вбить себе, ніж цілий вік так жить ... Або втекти *за тридев'ять земель*» (І. Карпенко-Карий).

Специфічна ритмічна організація є однією з характерних ознак мови казки. Більшості стилічних виразів казкового походження, крім ритму, властива рима. Найчастіше римуються кінцеві морфеми компонентів бінарних утворень (*жити-поживати; ні в казці сказати, ні пером описати; молочні ріки й масляні береги; шапка невидимка*), перший і останній компоненти (*пир на весь мир*). Очевидно, це і є структурний елемент, який утруднює варіювання компонентів, у значній мірі сприяє єдності, цілісності фразеологізму.

Як відомо, найбільш широко функціонують фразеологічні одиниці у побутовому мовленні. У віршованих творах літератури спостерігається руйнування структури, втрата ритмічної організації фразеологізму з метою підпорядкування його системі віршування, однак зберігається образна асоціативність, отже, і цілісне фразеологічне значення: «Не так то робиться все худко, Як швидко оком ізмигнеш, Або як казку кажеш прудко, Пером в папері як писнеш» (І. Котляревський).

Фразеологічні одиниці казкової спадщини — корінні українські фразеологізми, що у своїй більшості успадковані із східнослов'янського джерела. Вони зберігають структурні особливості мови фольклору, являють собою яскраві стильові та виражальні засоби сучасної української літературної мови.

¹ Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова: Фразеологія. Харків, 1983.

² Цит. за: Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. К., 1973. ³ Разумова И. А. Фразеологизмы в волшебной сказке // Язык жанров русского фольклора. Петрозаводск, 1983. С. 84—88.

Надійшла до редколегії 10.02.89

Исследуются фразеологические единицы сказочного наследия, их функционирование в текстах художественных, публицистических, научных произведений. Сохраняя структурные особенности языка фольклора, фразеологические единицы представляют собой яркие стилиевые и выразительные средства современного украинского языка.

І. В. КОЗЛЕНКО, викл.,
Київ. ун-т

МОРФОНОЛОГІЧНІ ЯВИЩА В СИСТЕМІ СЛОВОЗМІНИ ДІЄСЛІВ

Розглядаються кількісні (усічення і нарощення фонем) і якісні (консонанти і вокалічні альтернатції) морфонологічні явища, які супроводжують словозміну дієслів з вихідним варіантом основи на голосну фонему /a/; виділено 35 альтернатційних рядів, які представляють дієвідміювання цих дієслів.

У сучасному мовознавстві помітно посилилась увага до вивчення внутрішньої організації слів, зокрема з погляду значеннєвої функції звуків, що входять до їх складу, що є об'єктом порівняно молоді лінгвістичної дисципліни — морфонології. Найбільш повно і точно сформулював завдання морфонології М. С. Трубецької. Згідно з його розумінням, морфонологія повинна вивчати: а) «фонологічну структуру морфеми»; б) «комбінаторні звукові явища, яких зазнають окремі морфеми в морфемних сполученнях», в) «звукові чергування, що виконують морфонологічну функцію».

В україністиці досі немає системного опису як морфонологічної структури частин мови, так і притаманних кожній з частин мови морфонологічних альтернатцій, що виникають при словотворенні і словозміні.

Дана стаття і присвячена розглядові морфонологічної структури дієслів, встановленню правил морфонологічних чергувань і побудові альтернатційних рядів при словозміні дієслів з вихідним варіантом основи (далі ВВО) на голосну фонему /a/. Перш ніж перейти до розгляду морфонологічних явищ у системі словозміни дієслів, зупинимось на деяких вихідних положеннях.

За вихідну форму (як найбільш нейтральну) приймається основа інфінітива*, а всі фонетичні різновиди основи теперішнього — майбутнього часу і наказового способу розглядаються як результат певних морфонологічних змін вихідної основи, тобто як варіанти основи. Як правило, усі зміни, що відбуваються при дієвідміюванні, стосуються трьох кінцевих фонем ВВО. Таким чином, морфонологічна структура дієслів залежить від якості фонем у кінці ВВО. Наприклад, дієслово *с'іс-ти* має морфонологічну структуру /П₁'ПГ/, а дієслово *мовча-ти* — /П₁ПГ/, де елемент /Г/ — голосна фонема, елементи /П/ і /П₁/ — тверді приголосні фонем, а елемент /П₁/ — м'яка приголосна фонема. Досліджуючи морфо-

* «Інфінітивна словоформа... не тільки вводиться в парадигму, а й розглядається як вихідна словоформа парадигми, морфемна структура якої служить точкою відраунку, еталоном у порівнянні морфемних структур, що належить іншим частинам парадигми» (Морфемна структура слова. К., 1979. С. 206).

нологічні явища при словозміні дієслів, ми виходимо з того, що будь-яка зміна (як історичні, так і живі чергування, а також усічення або нарощення фонем) у формі слова сигналізує про зміну в плані змісту. Разом з тим при зіставленні фонем, що вступають у морфологічні альтернативи, нас цікавить не історична спрямованість чергувань (яка може не збігатися з сучасним трактуванням певних морфологічних явищ), а сам факт протиставлення форм дієслова, де напрям передбачається морфологічною позицією і її морфологічною значимістю. Отже, напрям чергування визначається від інфінітива. Так, чергування /т/ — /ч/ означає, що у вихідній формі дієслово має фонему /т/, -яка у формах теперішнього часу чергується з /ч/ — /П₁ПГ/ — —П₁П₂≠/: *шепча-ти—шепча≠-у, шепч≠-еш, шепч≠-е, шепч≠-емо, шепч≠-ете, шепч≠-уть*, де елемент /П/ реалізується фонемою /т/, а елемент /П₂/ — фонемою /ч/.

Аналіз морфологічних явищ при творенні форм теперішнього—майбутнього часу і форм наказового способу проводився на матеріалі 8775 дієслів, ВВО яких закінчується голосною фонемою /а/. Перед сегментом /а/ у ВВО українського дієслова з 32 приголосних фонем зустрілися тільки 27. З них 19 передньоязикових /д/, /т/, /т'/, /з/, /з'/, /с/, /с'/, /ц/, /ц'/, /р/, /р'/, /л/, /л'/, /н/, /н'/, /ж/, /ш/, /дж/, /ч/ — всього 2638 дієслів; середньоязикова /ј/ — 99; задньоязикові /к/, /х/ — 578; фарингальна /г/ — 206; губні /б/, /п/, /в/ /м/ — 5254 дієслова. Не представлені, таким чином, у кінці ВВО перед фонемою /а/ лишилися передньоязикові фонemi /д/, /дз/, /дз'/, задньоязикова /р/ і губна /ф/.

Враховуючи якість фонем у кінці ВВО, усі дієслова можна поділити на вісім морфологічних структурних типів. Перший, найбільш численний, структурний тип складають дієслова, ВВО яких закінчується на фонемосполучення /Г₁ПГ/, де елемент /П/ реалізується фонемами /д/, /т/, /з/, /с/, /ц/, /р/, /л/, /н/, /ж/, /ш/, /дж/, /ч/, /к/, /х/, /г/, /б/, /п/, /в/, /м/. Усього 7113 слів. До другого структурного типу можна віднести дієслова (390) з ВВО на фонемосполучення /Г₁П'Г/, у якому елемент /П'/ реалізується фонемами /з'/, /ц'/, /р'/, /л'/, /н'/, /ј/. Третій структурний тип об'єднує 804 дієслова, у ВВО яких елемент /П/ фонемосполучення /П₁ПГ/ представлений фонемами /д/, /т/, /з/, /с/, /р/, /л/, /н/, /ж/, /ш/, /дж/, /ч/, /к/, /х/, /б/, /п/, /в/. 39 дієслів з ВВО на сполучення фонем /П₁ПГ/, де елемент /П/ реалізується фонемами /д/, /ш/, /к/, /г/, /м/, належать до четвертого структурного типу. П'ятий структурний тип об'єднує 314 дієслів, ВВО яких закінчується на фонемосполучення /П₁П'Г/ з елементом /П'/, що реалізується фонемами /з'/, /р'/, /л'/, /н'/, /ј/. Шостий структурний тип представлений 63 дієсловами з фонемосполученням /П₁П'Г/ у ВВО, де елемент /П'/ реалізується фонемами /л'/, /н'/. Одиначними дієсловами представлені сьомий (32 дієслова) і восьмий (20 дієслів) структурні типи на сполучення фонем /ПГ/ і /П'Г/ з елементом /П/, вираженим фоне-

мими /д/, /т/, /ж/, /ч/, /м/ і елементом /П'/, який реалізується фонемими /т'/, /с'/, /п'/.

Морфологічний образ парадигми кожного окремого дієслова, як і парадигми в цілому, визначається морфологічними ознаками, притаманними даним дієсловом, зокрема морфологічною структурою і типом морфологічних явищ. При цьому дієслівна парадигма може характеризуватися або тільки кількісними морфологічними явищами, або кількісними змінами, що супроводжуються якісними.

Словозміна переважної більшості дієслів (8196) супроводжується тільки кількісними морфологічними явищами, притаманними як для форм теперішнього — майбутнього часу, так і для форм наказового способу, маркуючи, таким чином, обидві парадигми в цілому. Кількісні зміни, що відбуваються у ПВО, представлені усиченням або нарощенням фонем, а також усиченням і нарощенням фонем одночасно.

Для значної кількості дієслів (4362) з ВВО на фонемосполучення /Г₁ПГ/, в якому елемент /П/ реалізується фонемою /в/, а елемент /Г₁/ — фонемою /у/, у ПВО характерне усичення двох сегментів /Г/ і /П/, що супроводжується нарощенням сегмента /П'/, вираженого фонемою /j/: кува-ти — ку##-#j-у, ку##-#j-еш, ку##-#j-е, ку##-#j-емо, ку##-#j-ете, ку##-#j-ут', ку##-#j- ∅, ку##-#j-мо, ку##-#j-те.

Усичення двох сегментів /Г/ і /П'/ з наступним нарощенням сегмента /П₂/, представленого фонемою /м/, відбувається в 15 дієсловах, ВВО яких закінчується на сполучення фонем /П₁П'Г/, де елемент /П'/ реалізується фонемою /н', а елемент /П₁/ — фонемою /j/: ін'а-ти — j##-#м-у, j##-#м-еш, j##-#м-е, j##-#м-емо, j##-#м-ете, j##-#м-ут', j≠≠#м-и, j##-#м-імо, j##-#м-іт'.

Один сегмент /Г/ усикається в п'яти дієсловах, у ВВО яких елемент /П/ фонемосполучення /ПГ/ реалізується фонемою /ж/. Усичення сегмента /Г/ супроводжується нарощенням сегмента /П₁/, вираженого фонемою /м/: жа-ти — ж#м-у, ж#м-еш, ж#м-е, ж#м-емо, ж#м-ете, ж#м-ут', ж#м-и, ж#м-імо, ж#м-іт'.

Тільки усичення сегмента /Г/ має місце при словозміні 182 дієслів, ВВО яких закінчується на фонемосполучення /Г₁ПГ/ і /Г₁П'Г/, де елемент /П/ реалізується фонемами /ж/, /ч/, /в/, а елемент /П'/ — фонемою /j/: лежати — леж#-у, леж#-иш, леж#-ит', леж#-імо, леж#-ите, леж#-ат', леж#-и, леж#-імо, леж#-іт'; закричати — закрич#-у, закрич#-иш, закрич#-ит', закрич#-імо, закрич#-ите, закрич#-ат', закрич#-и, закрич#-імо, закрич#-іт'; рвати — рв#-у, рв#-еш, рв#-е, рв#-емо, рв#-ете, рв#-ут', рв#-и, рв#-іом, рв#-іт'; гаяти — гая#-у, гая#-еш, гая#-е, гая#-емо, гая#-ете, гая#-ут', гая#- , гая#-мо, гая#-те.

Кількісні зміни — нарощення сегмента /l l₂/, який реалізується фонемою (j), відбувається в ПВО 3551 дієслова, що належать до восьми структурних типів. Елемент /П/ у фонемосполученнях /Г₁ПГ/, /П₁ПГ/, /П₁П'Г/, /ПГ/ реалізується фонемами /д/, /т/, /з/,

/с/, /ц/, /р/, /л/, /н/, /ж/, /ш/, /дж/, /ч/, /к/, /х/, /г/, /б/, /п/, /в/, /м/: пада-ти — падај-у, падај-еш, падај-е, падај-емо, падај-ете, падај-ут', падај-Ø, падај-мо, падај-те; забажа-ти — забажај-у, забажај-еш, забажај-е, забажај-емо, забажај-ете, забажај-ут', забажај-Ø, забажај-мо, забажај-те; гра-ти — грај-у, грај-еш, грај-е, грај-емо, грај-ете, грај-ут', грај-Ø, грај-мо, грај-те; упха-ти — упхај-у, упхај-еш, упхај-е, упхај-емо, упхај-ете, упхај-ут', упхај-Ø, упхај-мо, упхај-те; мел ка-ти — мел'кај-у, мел'кај-еш, мел'кај-мо, мел'кај-те; ма-ти — мај-у, мај-еш, мај-е, мај-емо, мај-ете, мај-ут', мај-Ø, мај-мо, мај-те. Елемент /П/ у фонемосполученнях /Г₁П'Г/, /П₁П'Г/, /П₁П'Г', /П'Г/ представлений фонемами /j/, /р'/, /л'/, /н'/ /с'/, /ц'/: запаја-ти — запајај-у, запајај-еш, запајај-е, запајај-мо, запајај-ете, запајај-ут', запајај-Ø, запајај-мо, запајај-те; вечера-ти — вечер'ај-у, вечер'ај-еш, вечер'ај-е, вечер'ај-емо, вечер'ај-ете, вечер'ај-ут', вечер'ај-Ø, вечер'ај-мо, вечер'ај-те; тиц'а-ти — тиц'ај-у, тиц'ај-еш, тиц'ај-е, тиц'ај-емо, тиц'ај-ете, тиц'ај-ут', тиц'ај-Ø, тиц'ај-мо, тиц'ај-те; пројас'н'ати — пројас'н'ај-у, пројас'н'ај-еш, пројас'н'ај-е, пројас'н'ај-емо, пројас'н'ај-ете, пројас'н'ај-ут', пројас'н'ај-Ø, пројас'н'ај-мо, пројас'н'ај-те; о-с'ај-ти — о-с'ај-е, о-с'ај-ут', о-с'ај-Ø.

Лише в 70 дієсловах при словозміні відбуваються різні типи морфонологічні явища, які маркують і парадигму теперішнього — майбутнього часу, і парадигму наказового способу. ВВО цих дієслів закінчується на фонемосполучення /Г₁П'Г/, у якому елемент /П/ реалізується фонемою /в/, а елемент /Г₁/ — фонемою /а/. При їх дієвідмінюванні у формах теперішнього — майбутнього часу характерне усічення двох сегментів /Г/ і /П/, що супроводжується нарощенням сегмента /П'₁/, вираженого фонемою /j/. форми наказового способу утворюються шляхом нарощення сегмента /j/: встава-ти — вста####j-у, вста####j-еш, вста####j-е, вста####j-емо, вста####j-ете, вста####j-ут', вставај-Ø, вставај-мо, вставај-те.

В 11 дієсловах, ВВО яких закінчується на фонемосполучення /П₁П'Г/, де елемент /П/ реалізується фонемою /п/, а елемент /П₁/ — фонемою /с/, морфонологічно маркованими є не лише парадигми теперішнього—майбутнього часу і наказового способу в цілому, а й словоформи першої особи однини і третьої особи множини в результаті усічення сегмента /Г/ в усіх особових формах і нарощення сегмента /П'₁/, що виражається фонемою /л'/, у цих формах: спа-ти — сп##л'-у, сп##-иш, сп##-ит', сп##-имо, сп##-ите, сп##л'-ат', сп##-и, сп##-імо, сп##-іт' (можливі варіативні форми с'п##-імо, с'п##-іт').

253 дієслова утворюють форми теперішнього—майбутнього часу і наказового способу, морфонологічно марковані в результаті як кількісних, так і якісних морфонологічних явищ. Якісні зміни — консонантні альтернації — супроводжують усічення кінцевого сегмента ВВО /а/ в усіх особових формах і залежать від якості сегментів /П/ і /П₁/ у фонемосполученні /Г₁П'Г/ і /П₁П'Г/. У 240 дієсловах з

ВВО на сполучення фонем /Г₁ПГ/, у якому елемент /П/ реалізується фонемами /т/, /з/, /с/, /к/, /х/, і сполученні /П₁ПГ/, де елемент /П/ реалізується фонемами /г/, /к/, а елемент /П₁/ — фонемами /п/, /т/, відбувається чергування фонем /т/—/ч/, /з/—/ж/, /с/—/ш/, /к/—/ч/, /х/—/ш/: реготати — регоч#-у, регоч#-еш, регоч#-е, регоч#-емо, регоч#-ете, регоч#-ут', регоч#-и, регоч#-імо, регоч#-іт'; сказа-ти — скаж#-у, скаж#-еш, скаж#-е, скаж#-емо, скаж#-ете, скаж#-ут', скаж#-и, скаж#-імо, скаж#-іт'; писа-ти — пиш#-у, пиш#-еш, пиш#-е, пиш#-емо, пиш#-ете, пиш#-ут', пиш#-и, пиш#-імо, пиш#-іт'; заплака-ти — заплач#-у, заплач#-еш, заплач#-е, заплач#-емо, заплач#-ете, заплач#-ут', заплач#-∅, заплач#-мо, заплач#-те; бреха-ти — бреш#-у, бреш#-еш, бреш#-е, бреш#-емо, бреш#-ете, бреш#-ут', бреш#-и, бреш#-імо, бреш#-іт'; шепта-ти — шепч#-у, шепч#-еш, шепч#-е, шепч#-емо, шепч#-ете, шепч#-ут', шепч#-и, шепч#-імо, шепч#-іт'; тка-ти — тч#-у, тч#-еш, тч#-е, тч#-емо, тч#-ете, тч#-ут', тч#-и, тч#-імо, тч#-іт'. Якщо ж елемент /П₁/ фонемосполучення /П₁ПГ/ реалізується фонемою /с/, то маємо чергування обох приголосних сегментів /ст/ — /шч/, /ск/ — /шч/: свиста-ти — свищ#-у, свищ#-еш, свищ#-е, свищ#-емо, свищ#-ете, свищ#-ут', свищ#-и, свищ#-імо, свищ#-іт'; прополоска-ти — прополошч#-у, прополошч#-еш, прополошч#-е, прополошч#-емо, прополошч#-ете, прополошч#-ут', прополошч#-и, прополошч#-імо, прополошч#-іт' (13 дієслів).

Усього 47 дієслів мають свої морфонологічні особливості (і кількісні, і якісні) як у формах теперішнього—майбутнього часу, так і наказового способу, що сигналізують про певну парадигму в цілому. Нарощення сегмента /н/ у формах майбутнього часу, що чергується з /н'/, у формах наказового способу, відбувається в 19 дієсловах, ВВО яких закінчується на фонемосполучення /П₁ПГ/, /П₁ПГ'/, /ПГ/, де елемент /П/ реалізується фонемою /т/, елемент /П'/ — фонемою /л'/, а елемент /П₁/ — фонемами /с/, /х/: ста-ти — стан-у, стан-еш, стан-е, стан-емо, стан-ете, стан-ут', стан'-∅, стан'-мо, стан'-те; охл'а-ти — охл'ан-у, охл'ан-еш, охл'ан-е, охл'ан-емо, охл'ан-ете, охл'ан-ут', охл'ан'-∅, охл'ан'-мо, охл'ан'-те; роз-та-ти — роз-тан-у, роз-тан-еш, роз-тан-е, роз-тан-емо, роз-тан-ете, роз-тан-ут', роз-тан'-∅, роз-тан'-мо, роз-тан'-те.

У 14 дієсловах з ВВО на фонемосполучення /Г₁ПГ/, у якому елемент /П/ реалізується фонемою (х), а елемент /Г₁/ — фонемою /і/, при словозміні усикаються сегменти /Г/ і /П/ і нарощується сегмент /д/ у формах теперішнього—майбутнього часу, що чергується з /д'/ у формах наказового способу: жіха-ти — жі##д-у, жі##д-еш, жі##д-е, жі##д-емо, жі##д-ете, жі##д-ут', жі##д-∅, жі##д-мо, жі##д-те.

Усичення сегмента /Г/ у формах теперішнього—майбутнього часу і усичення двох сегментів /Г/ і /П/, що супроводжується нарощенням сегментів /и/, /і/, а також чергуванням фонем /л'/—/л/ у формах наказового способу, зустрілося в 14 дієсловах, ВВО яких

закінчується на фонемосполучення /П₁ПГ/, де елементи /П' / і /П₁/ реалізуються фонемою /л'/: л'л'-ати — л'л' #-у, л'л' #-еш, л'л' #-е, л'л' #-емо, л'л' #-ете, л'л' #-ут', л##иј-Ø, л##иј-мо, л##иј-те.

Для словозміни деяких дієслів, у ВВО яких перед сегментом /а/ знаходяться передньоязикові фонемі /д/, /р/, /н/, /с/, характерне усічення кінцевого сегмента ВВО /а/ в усіх особових формах, що супроводжується чергуванням твердих передньоязикових фонем з їх м'якими корелятами тільки у формах першої і другої особи множини наказового способу, завдяки чому дані форми виступають як морфологічно марковані. ВВО цих дієслів закінчується на фонемосполучення /П₁ПГ/, у якому елемент /П/ реалізується фонемами /д/, /н/, а елемент /П₁/ — фонемами /ж/, /г/: жда-ти — жд #-у, жд #-еш, жд #-е, жд #-емо, жд #-ете, жд #-ут', жд #-и, жд #-імо, жд' #-іт'; гна-ти — гн #-у, гн #-еш, гн #-е, гн #-емо, гн #-ете, гн #-ут', гн #-и, гн' #-імо, гн' #-іт' (8 дієслів), Якщо елементи /П/ і /П₁/ реалізуються фонемою /с/, то у формах наказового способу чергуються за м'якістю обидва сегменти: сса-ти — сс #-у, сс #-еш, сс #-е, сс #-емо, сс #-ете, сс #-ут', сс #-и, с'с' #-імо, с'с' #-іт' (8 слів).

Крім усічення сегмента /а/ і чергування твердих передньоязикових фонем /р/, /н/, /л/ з їх м'якими корелятами /р'/, /н'/, /л'/ у формах наказового способу, у ряді давніх дієслів відбуваються різноманітні морфологічні явища, характерні для усіх особових форм. Словозміна 38 дієслів з ВВО на сполучення фонем /П₁ПГ/, де елемент /П/ реалізується фонемою /р/, а елемент /П₁/ — фонемами /д/, /б/, /п/, супроводжується появою голосної фонемі /е/ між приголосними: дра-ти — дер #-у, дер #-еш, дер #-е, дер #-емо, дер #-ете, дер #-ут', дер #-и, дер' #-імо, дер' #-іт'; забра-ти — забер #-у, забер #-еш, забер #-е, забер #-емо, забер #-ете, забер #-ут', забер #-и, забер' #-імо, забер' #-іт'; пра-ти — пер #-у, пер #-еш, пер #-е, пер #-емо, пер #-ете, пер #-ут', пер #-и, пер' #-імо, пер' #-іт'. З'являється фонема /е/ у ПВО 21 дієслова, у ВВО яких елемент /П/ реалізується фонемою /н/, а елемент /П₁/ — фонемою /г/. При цьому поряд з кількісними змінами відбуваються якісні чергування фонем як в усіх особових формах (/г/—/ж/), так і тільки в формах першої і другої особи множини наказового способу (/н/—/н'/): гна-ти — жен #-у, жен #-еш, жен #-е, жен #-емо, жен #-ете, жен #-ут', жен #-и, жен' #-імо, жен' #-іт'.

Усічення сегмента /а/ в особових формах 11 дієслів з ВВО на фонемосполучення /П₁ПГ/ і /ПГ/, в якому елемент /П/ реалізується фонемами /к/, /ж/, /ч/, а елемент /П₁/ — фонемою /т/, супроводжується нарощенням фонемі /н/ у формах теперішнього—майбутнього часу, що чергується з фонемою /н'/ у формах наказового способу: від'ітка-ти — від'ітк #-н-у, від'ітк #-н-еш, від'ітк #-н-е, від'ітк #-н-емо, від'ітк #-н-ете, від'ітк #-н-ут', від'ітк #-н-и, від'ітк #-н'-імо, від'ітк #-н'-іт'; жа-ти — ж#н-у, ж#н-еш, ж#н-е, ж#н-емо, ж#н-ете, ж#н-ут', ж#н-и, ж#н'-імо, ж#н'-іт'; по-ча-ти — по-ч#н-у, по-ч#н-еш, по-ч#н-е, по-ч#н-емо, по-ч#н-ете, по-ч#н-

ут', по-ч#н-и, по-ч-#н'-імо, по-ч#н'-іт'. Аналогічні особливості словозміни (крім того, ще й усічення сегмента /П'/) 13 дієслів, ВВО яких закінчується на фонемосполучення /П₁П'Г/, де елемент /П'/ реалізується фонемою /j/, а елемент /П₁/ — фонемою /п/, /м/: п₁а-ти — п#н-у, п##н-еш, п##н-е, п##н-емо, п##н-ете, п##н-ут', п##н-и, п##н'-імо, п##н'-іт'; м₁а-ти — м##н-у, м##н-еш, м##н-е, м##н-емо, м##н-ете, м##н-ут', м##н-и, м##н'-імо, м##н'-іт'.

У 13 дієсловах з ВВО на фонемосполучення /П'Г/, де елемент /П'/ реалізується фонемою /т'/, якісні морфонологічні зміни маркують і парадигму теперішнього—майбутнього часу, і парадигму наказового способу. В усіх словоформах має місце усічення сегмента (а) і нарощення сегмента /н/, що зумовлює чергування фонем /т'/—/т/ у словоформах теперішнього—майбутнього часу і форми першої особи однини наказового способу: т'а-ти — т#н-у, т#н-еш, т#н-е, т#н-емо, т#н-ете, т#н-ут', т#к-и, т#н'-імо, т#н'іт' (можливі варіативні форми: т'#н'-імо, т'##н'-іт').

Морфонологічно маркованими, крім форм першої і другої особи множини наказового способу, виступають форми першої особи однини і третьої особи множини деяких дієслів, при словозміні яких відбувається чергування фонем /р/—/р'/, /л/—/л'/ у цих формах. Це дієслова (12), ВВО яких закінчується на фонемосполучення /Г₁П'Г/, де елемент /П'/ реалізується фонемою /р/, а елемент /Г₁/—фонемою /о/: ора-ти — ор#-у, ор#-еш, ор#-е, ор#-емо, ор#-ете, ор#-ут', ор#-и, ор#-імо, ор#-іт'.

При цьому словозміна 22 дієслів з ВВО на фонемосполучення /П₁П'Г/, у якому елемент /П'/ реалізується фонемою /л/, а елемент /П₁/ — фонемою /с/, супроводжується ще додатковими морфонологічними явищами, що пояснюється впливом лексичного фактора — наявністю різних значень — у словах-омонімах. При дієвідмінюванні 13 дієслів усічення сегмента /а/ зумовлює чергування фонем /с/—/ш/ в усіх особових формах: сла-ти — шл#-у, шл#-еш, шл#-е, шл#-емо, шл#-ете, шл#-ут', шл#-и, шл#-імо, шл#-іт'. Для словозміни дев'яти дієслів характерна поява двох сегментів /т/ і /е/ між приголосними: сла-ти — стел#-у, стел#-еш, стел#-е, стел#-емо, стел#-ете, стел#-ут', стел#-и, стел#-імо, стел#-іт'.

17 дієслів, ВВО яких закінчується на фонемосполучення /Г₁П'Г/, де елемент /П'/ реалізується фонемою /п/, а елемент /Г₁/ — фонемою /и/, утворюють форми теперішнього—майбутнього часу і наказового способу шляхом усічення сегмента /Г/, що супроводжується нарощенням сегмента /П₁/, вираженого фонемою (л'), у формах першої особи однини і третьої особи множини, і сегмента /П₁/, представленого фонемою /л/, у формах другої і третьої особи однини і першої і другої особи множини теперішнього—майбутнього часу: сипа-ти — сип#л'-у, сип#л-еш, сип#л-е, сип#л-емо, сип#л-ете, сип#л'-ут', сип#-Ø, сип#-мо, сип#-те.

Усі особові форми теперішнього—майбутнього часу 24 дієслів з ВВО на фонемосполучення /Г₁П'Г/ і /П'Г/, у якому елемент /П'/

реалізується фонемою /д/, а елемент /Г₁/ — фонемами /о/, /и/, а морфологічно маркованими в результаті нарощення фонем /с/ у формі другої особи однини і множини, що чергується з /с'/ у формі третьої особи однини, і фонем /д/ — в третій особі множини; форми наказового способу в них марковані в цілому внаслідок нарощення сегмента /j/: да-ти — да-м, дас-и, дас' т', да-мо, дас-те, дад-ут', даj-Ø, даj-мо, даj-те; вида-ти — вида-м, видас-и, видас' т', вида-мо, видас-те, видад-ут', видаj-Ø, видаj-мо, видаj-те.

Одиничними дієсловами представлені словоформи теперішнього — майбутнього часу і наказового способу, в яких разом з кількісними змінами відбуваються якісні — вокалічні альтернативи. Нарощення сегмента /П₁/, вираженого фонемою /м/, супроводжується чергуванням фонем /а/—/і/ в шести дієсловах, ВВО яких закінчується на сполучення фонем /П'Г/, де елемент /П'/ реалізується фонемою /н'/: від-н'а-ти — від-н'ім-у, від-н'ім-еш, від-н'ім-е, від-н'ім-емо, від-н'ім-ете, від-н'ім-ут', від-н'ім-и, від-н'ім-імо, від-н'ім-іт'. В одному дієслові *відійняти*, крім того, відбувається усичення сегмента /j/: від-#н'ім-у, від-#н'ім-еш, від-#н'ім-е, від-#н'ім-емо, від-#н'ім-ете, від-#н'ім-ут', від-#н'ім-и, від-#н'ім-імо, від-#н'ім-іт'.

Вокалічні чергування фонем мають місце в 12 дієсловах, у ВВО яких на фонемосполучення /Г₁П'Г/ елемент /П'/ реалізується фонемою /j/, а елемент /Г₁/ — фонемою /о/. Дане чергування спостерігається тільки у формах наказового способу: боjа-тис'а — боj#-ус'а, боj#-іс'с'а, боj#-імос'а, боj#-ітес'а, боj#-ац'ц'а, біj#-с'а, біj#-мос'а, біj#-тес'а. В десяти з дванадцяти дієслів чергування /о/—/і/ зумовлює чергування приголосних фонем за м'якістю, якщо перед сегментом /о/ стоять передньоязикові фонем /с/ і /т/: вистоjа-ти — вистоj#-у, вистоj#-іш, вистоj#-іт', вистоj#-імо, вистоj#-іте, вистоj#-ат'; вис'т'іj#-Ø, вис'т'іj#-мо, вис'т'іj#-те.

Серед аналізованих дієслів зустрілося 73 дієслова з ВВО на фонемосполучення /Г₁П'Г/ і /П₁П'Г/, які мають паралельні форми теперішнього — майбутнього часу і наказового способу. В усіх дієсловах з ВВО на фонемосполучення /Г₁П'Г/ перша паралельна форма утворюється шляхом нарощення сегмента /П₂/, вираженого фонемою /j/: шамота-ти — шамотаj-у, шамотаj-еш, шамотаj-е, шамотаj-емо, шамотаj-ете, шамотаj-ут', шамотаj-Ø, шамотаj-мо, шамотаj-те; заколиса-ти — заколисаj-у, заколисаj-еш, заколисаj-емо, заколисаj-ете, заколисаj-ут', заколисаj-Ø, заколисаj-мо, заколисаj-те; скака-ти — скакаj-у, скакаj-еш, скакаj-е, скакаj-емо, скакаj-ете, скакаj-ут', скакаj-Ø, скакаj-мо, скакаj-те; колиха-ти — колихаj-у, колихаj-еш, колихаj-е, колихаj-емо, колихаj-ете, колихаj-ут', колихаj-Ø, колихаj-мо, колихаj-те; доструга-ти — достругаj-у, достругаj-еш, достругаj-е, достругаj-емо, достругаj-ете, достругаj-ут', достругаj-Ø, достругаj-мо, достругаj-те; клепати — клепаj-у, клепаj-еш, клепаj-е, клепаj-емо, клепаj-ете, клепаj-ут', клепаj-Ø, клепаj-мо, клепаj-те. Друга паралельна форма цих дієслів утворюється в результаті усичення сегмента /а/, що супроводжується чергуванням фонем /т/—/ч/. /с/—/ш/, /к/—/ч/, /х/—/ш/.

/г/—/ж/: шамоч#-у, шамоч#-еш, шамоч#-е, шамоч#-ете, шамоч#-ут', шамоч#-и, шамоч#-імо, шамоч#-іт'; заколиш#-у, заколиш#-еш, заколиш#-е, заколиш#-емо, заколиш#-ете, заколиш#-ут', заколиш#-и, заколиш#-імо, заколиш#-іт'; скач#-у, скач#-еш, скач#-е, скач#-емо, скач#-ете, скач#-ут', скач#-и, скач#-імо, скач#-іт'; колиш#-у, колиш#-еш, колиш#-е, колиш#-емо, колиш#-ете, колиш#-ут', колиш#-и, колиш#-імо, колиш#-іт'; доструж#-у, доструж#-еш, доструж#-е, доструж#-емо, доструж#-ете, доструж#-ут', доструж#-и, доструж#-імо, доструж#-іт' (57 дієслів). Аналогічні морфологічні явища відбуваються при словозміні п'яти дієслів на фонемосполучення /П₁ПГ/, в якому елемент /П/ реалізується фонемою /к/, а елемент /П₁/ — фонемою /с/: плеска-ти — плескај-у, плескај-еш, плескај-е, плескај-емо, плескај-ете, плескај-ут', плескај-∅, плескај-мо, плескај-те і плешч#-у, плешч#-еш, плешч#-е, плешч#-емо, плешч#-ете, плешч#-ут', плешч#-и, плешч#-імо, плешч#-іт'. Якщо елемент /П/ фонемосполучення /Г₁ПГ/ реалізується губною фонемою /п/, то у формах першої особи однини і третьої особи множини теперішнього—майбутнього часу і формах першої і другої особи множини наказового способу нарощується фонема /л'/, яка чергується з /л/ в інших особових формах: клепа-ти — клеп#л'-у, клеп#л-еш, клеп#л-е, клеп#л-емо, клеп#л-ете, клеп#л'-ут', клеп#л-и, клеп#л'-імо, клеп#л'-іт' (7 дієслів).

У чотирьох дієсловах з ВВО на сполучення фонем /П₁ПГ/, де елемент /П/ реалізується фонемою /в/, а елемент /П₁/ — фонемою /з/, обидві паралельні форми утворюються шляхом усічення сегмента /а/. У другій паралельній формі, крім того, між приголосними з'являється голосна фонема /о/: зва-ти — зв#-у, зв#-еш, зв#-е, зв#-емо, зв#-ете, зв#-ут', зв#-и, зв#-імо, зв#-іт' (можливі варіативні форми: з'в#-імо, з'в#-іт') і зов#-у, зов#-еш, зов#-е, зов#-емо, зов#-ете, зов#-ут', зов#-и, зов#-імо, зов#-іт'.

Таким чином, враховуючи морфологічні ознаки, усі 8775 дієслів з ВВО на голосну фонему (а) можна розділити на 35 груп залежно від якісного складу альтернативного ряду, який характеризує основи дієслів *. Усі слова, що входять до однієї з 35 груп, мають однакові морфологічні характеристики — морфологічні явища, що відбуваються при словозміні в теперішньому—майбутньому часі і наказовому способі. При цьому тільки сім альтернативних рядів, що охоплюють усього лише 170 дієслів, представляють морфологічно марковані обидві парадигми: 1. /П₁ПГ/ — /П₁ПГП₂/ — /П₁ПГП₂'/: ста — стан — стан'; /П₁П'Г/ — /П₁П'ГП₂'/: хл'а — хл'ан — хл'ан'; /ПГ/ — /ПГП/ — /ПГП'/: та — тан — тан'; 2. /Г₁ПГ/ — /Г₁##П₁/ — /Г₁ПГП₁'/: ава — а##ј — авая; 3. /Г₁ПГ/ — /Г₁##П₁'/ — /Г₁##П₁'/: іха — і##д — і##д'; 4. /Г₁ПГ/ — /Г₁П##П₁'/ (/Г₁П##П₁/) — /Г₁П#/: ипа — ип#л' (ип#л) — ип#; 5. /Г₁П'Г/ — /Г₁П'##/ — /Г₂П'##/: оја — ој# — іј#; 6. /П₁П'Г/ — /П₁П'##/ — /П₁##Г₁П₂'/: л'л'а — л'л'## — л###иј; 7. /Г₁ПГ/ — /Г₁ПГП₁/ (/Г₁ПГП₁'/ , /Г₁ПГП₂/) — /Г₁ПГП₂'/;

/ПГ/ — /ПГП₁/ (/ПГП₁'/, /ПГП₂/) — /ПГП₃'/: ода — одас (одас'), (одад) да — дас (дас'), (дад) — дај — одај; ида — идас (идас'), (идад) — идај.

У 157 дієслів, що входять до 11 альтернативних рядів, морфологічно маркованими виступають окремі словоформи, — як правило, форми першої особи однини, третьої особи множини теперішнього—майбутнього часу і форми першої, другої особи множини наказового способу:

8. /П₁ПГ/ — /П₁П#П₂/ — /П₁П#П₂'/ (/П₁П#П₂'/) (тка — тк#н — тк#н (тк#н)); /ПГ/ — /П#П₁/ — /П#П₁'/ (/П#П₁'): жа — ж#н — ж#н (ж#н'); ча — ч#н — ч#н (ч#н'); 9. /П₁ПГ/ — /П₁П#П₂'/ (/П₁П#П₂'/) — /П₁П#П₂'/: спа — сп#л' (сп#) — сп#; 10. /Г₁ПГ/ — /Г₁П'#/ (/Г₁П'#/ — /Г₁П'#/ (/Г₁П'#/): ора — ор'# (ор#) — ор# (ор'#); 11. /П₁ПГ/ — /П₁П#П₂'/ — /П₁П#П₂'/ (/П₁П'#/): жда — жд# — жд# (жд#); гна — гн# — гн# (гн#); 12. /П₁ПГ/ — /П₁П#П₂'/ — /П₁П#П₂'/ (/П₁П'#/): сса — сс# — сс# (с'с'#); 13. /П₁ПГ/ — /П₁Г₁П#П₂'/ — /П₁Г₁П#П₂'/ (/П₁Г₁П'#/): дра — дер# — дер# (дер'#); бра — бер# — бер# (бер'#); пра — пер# — пер# (пер'#); 14. /П₁П'Г/ — /П₁#П#П₂'/ — /П₁#П#П₂'/ (/П₁#П#П₂'/): мја — м##н — м##н' (м##н'); 15. /П'Г/ — /П#П₁/ — /П#П#П₁'/ (/П#П₁'): т'а — т#н — т#н (т#н'); 16. /П₁ПГ/ — /П₂Г₁П#П₂'/ — /П₂Г₁П#П₂'/ (/П₂Г₁П'#/): гна — жен# — жен# (жен'#); 17. /П₁ПГ/ — /П₂П'#/ (/П₂П#П₂'/) — /П₂П#П₂'/ (/П₂П'#/): сла — шл'# (шл#) — шл# (шл'#); 18. /П₁ПГ/ — /П₁П₂Г₁П'#/ (/П₁П₂Г₁П#П₂'/) — /П₁П₂Г₁П#П₂'/ (/П₁П₂Г₁П'#/): сла — стел'# (стел#) — стел# (стел'#).

Форми теперішнього—майбутнього часу і наказового способу переважної більшості — 8448 — дієслів, що об'єднуються в 17 альтернативних рядів, морфологічно не розрізняються, оскільки зміни, характерні для дієвідмінювання даних дієслів, спільні для обох парадигм.

¹ Трубецкой Н. С. Некоторые соображения относительно морфологии // Пражский лингвистический кружок. М., 1967. С. 116—117. ² Касевич В. Б. Морфология. Л., 1986.

Надійшла до редколегії 12.01.89

Рассматриваются количественные (усечение и наращение фонем) и качественные (консонантные и вокалические альтернации) морфологические явления, которые сопровождают словоизменение глаголов с исходным вариантом основы на гласную фонему (а); выделено 35 альтернативных рядов, представляющих спряжение данных глаголов.

СПРИЙМАНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОБІЧНОГО НАГОЛОСУ У СКЛАДНИХ СЛОВАХ

Розглядаються деякі закономірності появи побічного наголосу в акцентно-ритмічній структурі складного слова; досліджується зумовленість побічного наголосу чинниками як суто мовного, так і екстралінгвістичного характеру; наводяться результати статистичних підрахунків (на матеріалі словників); аналізуються також наслідки експерименту — першого етапу аудиторського аналізу ряду слів з додатковими акцентами:

Серед лексичного багатства української мови можна виділити певну кількість слів, які вирізняються складною акцентно-ритмічною структурою. Складність полягає у тому, що ці слова мають не один, а два або кілька наголосів, які ще досі не знайшли однозначного термінологічного визначення в сучасній фонетичній науці. (Для позначення цього поняття в мовознавчій літературі можна зустріти такі назви: додатковий, другорядний, побічний.)

До категорії слів з додатковим наголосом належать насамперед складні слова, утворені слово- чи основоскладанням (напр.: *землепорядкування, радіотелемеханіка, загальногромадський*), складноскорочені (напр.: *агітколектив, райпрофрада, ЦК РСДРП — цекаєресдеєрпф*), а також деякі прості багатоскладові, утворені за допомогою певних деривативних афіксів (напр.: *міжреспубліканський, пррхронометрувати, контрреволюціонер*).

У словниках процент цих слів невеликий. Так, з 50 000 слів словника-довідника «Українська літературна вимова і наголос»¹ лише 2152 — складні. У процентному відношенні це становить 4,3 %. Ще меншою кількістю представлені прості багатоскладові слова (5, 6, 7, 8, 9, 10-складові). Їх усього 519 (1,02 %). До того ж у названих групах переважають слова іншомовного походження, інтернаціоналізми й такі, що утворені за законами української мови, але від кореневих морфем іншомовного походження.

Показовими також є деякі дані, отримані в результаті аналізу «Частотного словника сучасної української художньої прози»². У вступі до словника сказано: «У масиві текстів художньої прози довжиною 500 000 слововживань зафіксовано 33 391 різне слово загальної лексики (без іншомовних, написаних іншим алфавітом), або 86 284 різні словоформи»³. Перший том словника вміщує 426 складних слів, що від загальної кількості (близько 17,7 тис.) становить 2,5 %. Невеликою є й частотність вживання цих слів у сучасній художній прозі. Напр.:

<i>вогнепальний</i>	2	<i>загальноосвітній</i>	3
<i>гостровірхий</i>	5	<i>комсомл</i>	23
<i>гучномовець</i>	6	<i>короткозорість</i>	3

<i>двадцятихатка</i>	9	<i>котик-братик</i>	2
<i>двоповерховий</i>	6	<i>легковажний</i>	19
<i>дзвінкоголосий</i>	2	<i>лівоберезний</i>	5
<i>добродій</i>	14	<i>ліворуч</i>	10
<i>життєрадісний</i>	6	<i>малозрозумлий</i>	2
<i>жінка-фотокореспондент</i>	4	<i>матово-білий</i>	3
<i>жовтогарячий</i>	6	<i>медінститут</i>	9
<i>завком</i>	4		

Якщо порівняти частотність вживання простих слів *милій*, *науковий* і складних *миловідний*, *науково-дослідний*, в яких вони виступають початковими складовими, то можна помітити досить істотну різницю: абсолютна частота перших двох — 21 і 32 відповідно; двох наступних — 5 і 2.

Тобто, складні слова становлять незначну частину лексичного складу.

Який же характер акцентно-ритмічної структури складних слів? Насамперед з'ясуємо, які склади у даних словах виділяються наголосом, скільки цих наголосів, яка їх фонетична природа, які чинники зумовлюють їх появу.

У літературі неодноразово відзначалося, що складні слова часто характеризуються не одним, а кількома наголосами, один з яких обов'язково є головним, а інші — додатковими. Очевидно, природа побічного наголосу така ж, як і головного; різниця лише в тому, що за своїми параметрами (силовими, темпоральними) він дещо слабший від основного словесного наголосу.

Появу додаткового (додаткових) наголосу зумовлюють різні причини як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Про одну з цих причин (стосовно російської мови) слушно зауважує Л. В. Бондарко: «Наголошений склад може об'єднувати навколо себе обмежену кількість ненаголошених — в середньому не більше п'яти—шести. Якщо кількість складів у слові невелика, то виникає так званий побічний або другорядний наголос. Особливо добре його чути, коли ми вимовляємо складні слова: *одинадцятижний*, *сверхпроводимость* і т. д. Певною мірою виникнення цього другорядного наголосу у слові пов'язане з тим, що «сфера дії» наголошеного складу, який зв'яже ненаголошені в єдине ціле, не безмежна: людина не може вимовляти підряд занадто багато ненаголошених складів»⁴. Таким чином, поява побічного наголосу пов'язується з довжиною слова. Чим довше слово і чим далі головний наголос «відсунутий» від середини слова до кінця — тим більша імовірність появи додаткового акценту.

Виходячи з результатів досліджень додаткового наголосу в російській мові (Н. П. Яковенко)⁵, а також власних спостережень, серед інших факторів, які сприяють ускладненню акцентно-ритмічної структури, можна виділити такі, як: 1) значення і сфера вживання слів (чим більш поширене і загальновідоме слово, тим частіше воно вимовляється лише з одним наголосом: *автопарк*, *головолімка*, *кіноекран*); 2) ступінь семантичної спаяності компонен-

тів складного слова (слова, які легко членуються на складові частини, здебільшого вимовляються з побічним наголосом, особливо якщо ці складові частини іншомовного походження: *авіаескадрілья*, *гідроелектростанція*, *церковнопарафіяльний*; і навпаки: побічний наголос відсутній, якщо складові частини у слові виділяються важко: *стоматолог*, *електроліт*, *благополуччя*, *благодійність*); 3) стиль вимови (для повного, уповільненого темпу мовлення характерна чітка вимова з можливими додатковими акцентами); 4) має значення також когнітивна сфера (тобто загальний рівень розвитку мовця, знання ним лексики тощо).

Крім того, є ряд суто мовних (семантичних, морфологічних, фонетичних) чинників, які об'єктивно спричинюють складність акцентно-ритмічної структури складного слова.

У процесі роботи над відібраними зі словника словами зроблено деякі узагальнення, які дають підстави говорити, що поява додаткового наголосу у складному слові певною мірою залежить:

а) від способу творення складного слова. Юкстапозити (складні слова, утворені шляхом словоскладання) та аббревіатури у переважній більшості випадків вимовляються з побічним наголосом. В юкстапозитах це зумовлено досить прозорим смисловим розмежуванням компонентів складного слова. Напр.: *крісло-гойдалка*, *коза-дереза*, *всеперемагаючий*, *лієкоздієснєнний*.

Додаткові акценти в аббревіатурах слід розглядати як результат специфіки скорочень, часто не обумовлених морфологічною структурою скорочуваних слів, а також тим, що компоненти аббревіатур часто оформляються у закриті склади: при цьому збіги приголосних сприяють появі додаткового наголошування. Напр.: *рєвтрибунал*, *Радінформбюро*, *партдисципліна*.

Що стосується композитів (слів, утворених шляхом осново-складання) — тут простежується більша варіативність, зумовлена використанням різних словотворчих моделей. Напр.: *самовдосконалення*, *церковноприходський*, *вагоннавантажувач* і *звіроподібний*, *благопристойність*;

б) від типу синтаксичних зв'язків між компонентами складного слова. Якщо основою для створення складного слова була сполука слів із сурядним зв'язком, то таке слово здебільшого вимовляється з побічним наголосом (напр.: *торфопереенїйний*, *лексико-синтаксичний*, *марксизм-ленінізм*). Слова, утворені на основі словосполучень з підрядним зв'язком, мають більшу варіативність у появі побічного наголосу. При цьому певну роль відіграє ритмічна організація слова, частотність його вживання та відстань між головним та можливим побічним наголосами. Напр.: *бавдвнзбиральний*, *гісокомеханізований*, але *новобудова*, *словосполучення*;

в) від характеру відношень між компонентами складного слова (з підрядним зв'язком). Якщо превалює семантична ознака атрибутивності (напр.: *біла голова* — *білоголовий*, *сіве волосся* — *сивоволосий*), утворене слово характеризується новим цілісним значенням, а відстань між головним і можливим побічним наголосами не

перевищує два складні, в такому разі побічний наголос переважно відсутній.

При відношеннях типу «дія — об'єкт» (напр.: *слововивідній, прѐменезалѐмлюваність*) ймовірність появи додаткового наголосу значно вища, ніж у попередньому випадку;

г) від більшого ступеня смислової значимості початкової складової слова порівняно з другою частиною, яка є продуктивною для цілої групи слів, утворених за однаковою моделлю (напр.: *тепловѐзобудування, автомобѐлбудування* тощо).

У пропонованій статті робиться спроба опису сприйманих характеристик акцентно-ритмічної структури складного слова на основі слухового аналізу, адже сприйняття мовної інформації у комунікативному ланцюгу є однією з центральних його ланок. Правильне сприйняття забезпечує й максимальну повноту усього комунікативного процесу. Це, звичайно, стосується й слухового сприйняття складних слів. Саме тому аудиторський аналіз є важливою частиною експерименту. У нашому дослідженні він складається з трьох етапів. На даних першого з них ми й зупинимося докладніше. Слуховий аналіз здійснювала група студентів першого курсу філологічного факультету, які не прослухали ще курс фонетики. Кожен студент вів протокол аналізу, відповідаючи на питання, які входили до програми експерименту.

Для аналізу було взято ряд складних слів, більшість серед яких своїм семантичним наповненням та морфологічною будовою дозволяють припускати наявність побічного наголосу в їх акцентно-ритмічній структурі. Крім того, були представлені також слова, які викликали сумнів щодо наявності додаткових акцентів; були й такі, що в словниках подавалися як слова, які мають два рівноцінні наголоси.

Усього в програмі містилося 139 складних слів, серед яких двокомпонентних — 103, трикомпонентних — 26, чотирикомпонентних — 7 і п'ятикомпонентних — 3. Усі аудиторні-студенти визнали у певній частини наведених слів наявність побічних наголосів, проте різниця в показниках загальної кількості таких слів досить велика: від 12 із 139 слів, що становить 8,64 %, до 87 (62,59 %). Середні показники кількісного розподілу слів з додатковими акцентами у групах з різною кількістю складових частин такі:

1. Складні слова, утворені поєднанням двох компонентів (усього 103 слова). З них:

1) тільки з головним наголосом — 77 (74,76 %);

2) з головним і одним побічним — 26 (25,24 %).

2. Складні слова, утворені поєднанням трьох компонентів (усього 26 слів). З них:

1) тільки з головним наголосом — 16 (62,0 %);

2) з головним і одним побічним — 8 (30,74 %);

3) з головним і двома побічними — 2 (7,46 %).

3. Складні слова, утворені поєднанням чотирьох компонентів (усього сім слів). З них:

- 1) тільки з головним наголосом — 4,1 (58,30 %);
- 2) з головним і одним побічним — 2 (28,57 %);
- 3) з головним і двома побічними — 0,8 (11,71 %);
- 4) з головним і трьома побічними — 0,1 (1,42 %).

4. Складні слова, утворені поєднанням п'яти компонентів (усього три слова). З них:

- 1) тільки з головним наголосом — 0,3 (10,0 %);
- 2) з головним і одним побічним — 2,2 (73,33 %);
- 3) з головним і двома побічними — 0,2 (6,66 %);
- 4) з головним і трьома побічними — 0,1 (3,33 %);
- 5) з головним і чотирма побічними — 0,2 (6,66 %).

Серед групи слів, які характеризуються написанням через дефіс і подаються у словнику як такі, що мають два головні наголоси, аудиторі відзначили:

- 1) слова тільки з головним наголосом — 5,9 (36,88 %);
- 2) з головним і одним побічним — 9 (56,25 %);
- 3) з двома головними — 1,1 (6,87 %).

Попередній аналіз першого етапу експерименту дає підстави для таких висновків:

1. Складні слова з двокомпонентною структурою можуть вимовлятися:

а) тільки з головним наголосом. Напр.: *словосполучення, короткошёрстий, головоломка, благополуччя, новонароджений, рудобордий*. Сюди належить і невелика група слів типу *абійкий, казназвідки*, бо мають лише один наголос на початковому компоненті, хоча згадуваний вище словник-довідник «Українська літературна вимова і наголос» подає їх з позначкою побічного наголосу на кінцевому компоненті;

б) з головним та побічним наголосами. Напр.: *північноамериканський, суспільно-економічний, електростимуляція*;

в) частина складних слів типу *крісло-гойдалка, Новгород-Сіверський, марксизм-ленінізм* вимовляються з сильнішим (головним) та слабшим (побічним) наголосами, хоча є випадки, коли вони сприймаються з двома рівноцінними акцентами (*крісло-гойдалка, Новгород-Сіверський, марксизм-ленінізм*). Очевидно, це зумовлено впливом візуального сприйняття (написанням через дефіс).

2. Складні слова з трикомпонентною структурою:

а) тільки з головним наголосом (*восьмисотріччя, міськвиконком*);

б) з головним і одним побічним (*тепловідбудування, шістнадцятискладовий*). Ці слова є дериватами другого ступеня й побічний наголос утворюється саме на тому складі, який був акцентно організуючим для слова, що стало тепер деривативним компонентом (пор.: *тепловіз і тепловідбудування, шістнадцять і шістнадцятикладовий*);

в) з головним і двома побічними (*агролісомеліоратор, гідроелектростанція, теплоелектроцентрально*).

3. Складні слова з чотирикомпонентною структурою:

а) з головним і одним побічним наголосом (*двадцятичотирьох-годинний, двадцятип'ятитисячник*);

б) з головним і двома побічними наголосами (*спектроделокінематограф, Союзбудмашиавтоматизація*).

4. Складні слова з п'ятикомпонентною структурою:

а) з головним і одним побічним наголосом (*стодвадцятип'ятиріччя*, хоча можливий і такий варіант — *стодвадцятип'ятиріччя*);

б) з головним і двома побічними наголосами (*Союзголовавотракторокомплект*) хоча більш вірогідно — з трьома побічними: *Союзголовавотракторокомплект*);

в) з головним і трьома побічними наголосами (*Союзголовавільгдсвводопостачання*);

г) з головним і чотирма побічними (*Союзголовавотракторокомплект, Союзголовавільгдсвводопостачання*).

Задля об'єктивності мусимо сказати, що багато із запропонованих слів, які, на нашу думку, обов'язково містять додаткові акценти, переважною більшістю аудиторів були відзначені як такі, що їх не мають. Це стосується насамперед багатокомпонентних слів типу *ультракороткохвильовий, стасорокавосьмиметровий*, абревіатур на зразок *Союзголовавотракторокомплект* тощо. Очевидно, певну роль у цьому відіграла відсутність у студентів навичок слухового аналізу, можливо, й побоювання виявити свою некомпетентність. Що ж до абревіатур, то ці слова більшістю студентів були проігноровані, тому що рідко вживаються у повсякденному мовленні і є складними для вимови. Інша крайність — наголошування усіх підряд компонентів (як потенційних носіїв наголосу) як результат того, що реципієнт віддавав перевагу аналізу морфологічної будови багатокомпонентного складного слова, а не його звучання.

Крім того, частина слів (напр.: *одинадцять, чотирнадцять, внутрішньогосподарський*) окремими аудиторами була відзначена з наголосом, не характерним для нормативної вимови. Очевидно, таке наголошування (зокрема, в словах *одинадцять, чотирнадцять*) було зумовлене впливом російської мови.

Зафіксовано кілька випадків сприймання слів *горіхвістка, вертихвістка, шибайголова* з єдиним головним наголосом на другому компоненті (*горихвістка, вертихвістка, шибайголова*), що теж не відповідає нормативній вимові. Таке наголошування, очевидно, відбувається за аналогією до наголошування переважної більшості складних слів української мови, в яких головний словесний наголос знаходиться на останній складовій частині.

Усе це свідчить про те, що сприйняття побічного наголосу великою мірою має екстралінгвістичний характер й не завжди залежить від суто мовних факторів (семантичних, морфологічних, фонетичних), хоч існування додаткових акцентів у складному слові визначається, головним чином, саме ними.

¹ Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник. К., 1973.

² Частотний словник сучасної української художньої прози: В 2 т. К., 1981. Т. 1. ³ Там же. С. 14. ⁴ *Бондарко Л. В.* Звукової строй современного русского

Рассматриваются некоторые закономерности возникновения побочного ударения в акцентно-ритмической структуре сложного слова; исследуется обусловленность появления побочного ударения факторами языкового и экстралингвистического характера; представлены результаты статистических расчетов (на материале словарей), анализируются итоги эксперимента — первого этапа аудиторского анализа ряда слов, имеющих дополнительные акценты.

О. К. БЕЗПОЯСКО, канд. філол. наук,
Ін-т мовознавства АН УРСР

ВІДТВОРЕННЯ ПРОСТОРУ ВІДМІНКОВОЮ СИСТЕМОЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Розглядається індивідуальна специфіка відмінкової системи української мови при вираженні універсальної категорії об'єктивної дійсності — простору, показано розгалуженість семантичних відтінків і особливості їх мовної репрезентації, виділено просторові значення, відтворення яких здійснюється переважно за допомогою відмінків.

Відтворення локальної дії як існуючої об'єктивної реальності системою відмінкових форм становить окрему ланку тих виражальних засобів, якими послуговується людина, відображаючи у мові простір — одну з форм нашого буття. Дослідження відмінків просторової семантики відбувається шляхом виділення у глибинній структурі речення абстрактних семантико-синтаксичних одиниць — синтаксем, — об'єднаних спільним значенням. На формально-граматичному рівні локативна синтаксема відтворюється рядами відмінкових форм орудного, родового та знахідного безприйменникових відмінків, які називають місце дії або шлях руху. Семантико-синтаксичний аналіз цих одиниць, репрезентованих відмінковими формами, засвідчує своєрідну лексичну номінацію останніх, еквівалентну за семантичним наповненням «фоновому» екзистенціальному реченню¹. Напр.: «Піде дівчина темним гаєм» (Т. Шевченко) — Дівчина піде + Темний гай. Між ядерними елементарними реченнями семантичного рівня відсутній залежний, субординативний зв'язок, що спричиняє специфічну внутрішньо-синтаксичну структуру словосполучення — корелята з опорним дієсловом і залежним іменником у позиції придієслівного компонента на формально-граматичному рівні. Як зазначалось, для таких структур є характерними слабка залежність відмінкових форм², своєрідний характер зв'язку дієслова та іменника на позначення місця³, слабе керування, близьке до переходу в прилягання⁴. Визначальними ознаками синтаксеми простору при такого типу базовій основі є постійна супроводжуваність предиката, оскільки синтаксема відмінка виконує роль конкретизатора локалізації дії, вказуючи на перебування, розміщення в просторі або на вихідний чи кінцевий пункти руху.

Неоднотипна класифікація семи простору, наявність додаткових відтінків змісту фіксується парадигматичними рядами морфологічних одиниць, де абстрактна локативна синтаксема представлена варіантними локативними синтаксемами. Кожен з варіантів цієї синтаксеми, у свою чергу, відтворений у мові окремим рядом відмінкових форм, які перебувають в обов'язковій, залежній придієслівній позиції.

Сема непересіченого локалізованого простору становить основну, визначальну особливість варіантної локативної синтаксеми, представленої у контексті дієслів відмінковими формами орудного безприйменникового відмінка, які називають конкретні просторові об'єкти, всередині яких або на їх поверхні відбувається дія. Напр.: «Дівчата *рухалися міжряддями*, повільно наближаючись до шляху ... вони *рушили* в ліс вузькою *просікою*. А ціль *насувалася* низу *проспектом*. Бійці йшли похмурі, задумливі, поволі *спускаючись стежкою* з висоти» (О. Гончар); «*Котиться* сонце, Мов диня *баштанаму*, Під Золотими воротами» (Б. Олійник).

Формально-граматичним засобом реалізації в мовленні значення непересіченого локалізованого простору є двокомпонентна синтаксична конструкція, до складу якої входить дієслово-предикатив і відмінкова форма орудного безприйменникового відмінка у позиції придієслівного компонента. Сам орудний відмінок місця не визначає виду простору... У кожному конкретному випадку на це вказує контекст або дієслово⁵. Спеціалізовані відтінки просторової семи проектуються лексичним наповненням іменника, який називає місце, де відбувається дія, рух. Напр.: *дорога, вулиця, стежка, проспект, просіка, міжряддя, підземелля, околиця, долина, город, двір, поле, луг, ліс, яр, гай* тощо. У свою чергу кожне слово на означення просторових понять може належати до різних лексико-семантичних груп, що формуються на основі спільності диференційних ознак, рис чи особливостей цих просторових об'єктів. Заповнення простору рухом об'єкта вносить ряд додаткових відтінків — підсем — у спільну інваріантну сему місця дії, номінацію якого здійснює відмінкова форма. Так, об'єкт, що рухається в просторі, може охоплювати його частину. Напр.: «Гей, *лугами, берегами Покошене* сіно» (народна пісня); «Через деякий час [Богдан] уже не знав, чи *йде шляхом* чи *полям*» (М. Стельмах); «Журавель *лугом йде, Сова річкою бредє*» (народна пісня). «Простором лінійного типу»⁶ є шлях руху, за цих умов просторовий об'єкт містить додаткову сему «лінійної протяжності», наприклад: «Ой, кум до куми *борозенкою йшов*» (народна пісня); «Малюнка з Гафійкою *волочать* курною *дорогою* утому тіла їй приємне почуття скінченого дня» (М. Коцюбинський); «За Києвом та за Дніпром Попід темним гаєм *Ідуть шляхом* чумаченьки» (Г. Шевченко); «Ми з тобою *йдемо стежкою* в саду» (М. Рильський). Місце дії іноді конкретизується вказівкою на верхній і нижній рівні локалізованого простору. Напр.: «Дорога до річки *йшла низом, ярком*» (Панас Мирний); «Одної ясної днини, так коло години десятої вранці, *горішньою дорогою*, що йде понад Прутом, *котилося* дві молдаван-

ські каруци» (М. Коцюбинський). Окремі найменування просторових одиниць у контексті речення формують такі семи локалізованого простору, який повністю ідентифікується з місцем дії, що відбувається всередині його або виходить за його межі, наприклад: «Туман *яром*, туман *долиною*» (народна пісня); «Тихими *вулицями* в вечірній мряці по всіх усюдах *розтеклися* з легким гоїданням червоні вогні» (М. Коцюбинський); «Луна *покотилася* *полонинами*, розбиваючись у дебрях та зворах чимраз на більше часток, аж поки не сконала десь у далеких, недоступних гущавинах» (І. Франко).

Семантичної конкретизації тут потребують дієслова. Характерною особливістю їх змісту є супровідна сема тривалого, односпрямованого руху, що не виходить за межі просторових об'єктів, а локалізується всередині останніх або на поверхні. Напр.: «*Садком біг* Шовкун, збентежено озираючись навколо» (О. Гончар); «*Тече* вода з-під явора *яром* на долину. Пишається над водою червона калина» (Т. Шевченко); «Поет ціпок додому *ніс* Кам'яним і діловитим *містом*» (Б. Олійник); «Він припав до землі, що плакала ранковою сльозою, і *огудинням* *поповз* ближче до оселі» (М. Стельмах); «*Берегами* *стеляться* димові завіси» (О. Гончар); «Надходить з поля вечорова мла, *Землею* *стеле* тіні сизуваті» (А. Малишко).

Семантико-синтаксичною ознакою варіантної синтаксисної непересіченого локалізованого простору є зв'язок з предикатами так званого ситуативного руху, який визначається і кваліфікується лише в контексті речення. Морфологічними корелятами предикатів цього типу є переважно безпрефіксні дієслова недоконаного виду, наприклад: *йти, їхати, бігти, повзти, рухатися, спускатися, текти, котитися, брести, але насуватися, пересуватися* тощо. Кожне з дієслів у відповідності з контекстом здатне виконувати одне з функціональних навантажень — називати цілеспрямований або нецілеспрямований рух. Напр.: «Тихий, але проймаючий спів свирілі *стелиться* *полониною* і лине в далекі нетрі і хаци» (Леся Українка); «Хтось низьким голосом тихенько-тихенько співав, тільки для себе, а пісня *водою пробилась* до мосту» (М. Стельмах). Поява в дієслів додаткової нетотожної функції спричиняє два опозиційні відтінки серед відмінкових форм (середнього відмінку простору. Там, де дієслова відтворюють у мовленні цілеспрямований рух, останній поширюється на весь локалізований простір. Дієслова нецілеспрямованого руху в контексті орудного безприймникового відмінка, який називає шлях, по якому переміщується об'єкт, вказують на дію, що має місце в окремих пунктах просторового об'єкта. Про такий рух О. М. Пешковський писав: «Дія відбувається на поверхні предмета... але не на всій поверхні, а тільки в окремих пунктах, або, здебільшого, не одночасно на всій поверхні»⁷. Напр.: «*Пішла селом*, Плаче Катерина, На голові хустиночка, На руках дитина. *Біга* Катря боса *лісом*, Біга та голосить» (Т. Шевченко); «Ой *пиду* я *степом* — *лугом* Та розважу свою тугу» (Т. Шевченко); «Пріська, ще раз подякувавши, *подибала вулицею*» (Панас Мирний).

Оскільки сема цілеспрямованого або нецілеспрямованого руху великою мірою коригується контекстом, лексичними компонентами внутрішньо-синтаксичної структури речення, які надають йому об'єктивно-змістового характеру, то опущення одного з цих компонентів може спричинити зміну сема цілеспрямованого руху на сему нецілеспрямованого і навпаки. Пор.: «Я бігав до школи *полями*» (Д. Павличко) і Я бігав *полями*. Постійної формально-граматичної репрезентації кожного з опозиційних рядів варіантної синтаксеми непересіченого локалізованого простору у мовленні не простежується, а сам факт їх існування зумовлений явищами лексичної комбінаторики морфологічних одиниць, специфікою дієслова і контекстом.

Орудний безприйменниковий відмінок є виразником обох відтінків просторового значення. Асиметрія між планом змісту і планом вираження визначається розширеним діапазоном семантичних ознак при сталому формальному відтворенні.

Диференціюючою семантико-синтаксичною ознакою наступного варіанта локативної синтаксеми є значення пересіченого локалізованого простору, що так само формується в контексті дієслова та іменника, але вже в орудному і знахідному відмінках. Як і в попередньому варіанті, відмінкова форма називає шлях руху і відтворюється вищеназаним набором лексичних одиниць на позначення просторових понять, наприклад: *ліс, поле, долина, гай, двір, город, дорога, річка, гребля* тощо. Переважна більшість з них формою орудного безприйменникового називає не просторову протяжність типу *просіка, стежка, дорога*, а об'ємні просторові величини: *ліс, долина, гай*⁸ і т.д.

Варіантна синтаксема пересіченого локалізованого простору так само формує постійний несубординативний зв'язок з предикатами на позначення рухомої дії, яка відбувається всередині, частіше на поверхні просторового об'єкта і закінчується за його межами. Аналіз предикатно-аргументних відношень семантико-синтаксичного рівня дає змогу кваліфікувати дію, виражену предикатами, за двома аспектами: розміщення в просторі і кінцевий пункт руху. Фінішну орієнтацію часто здійснює прийменниково-відмінкова конструкція, введена до складу речення згідно з комунікативними вимогами. Пор.: «Але погане ваше діло: *не проїде*т ярком». — «Справді, пане?» — знову затікає холод Левкові за спину» (М. Стельмах) і «Я тебе перехоплю човном на той бік, а там *чагарником, полем* та й *вийде*ш на шлях» (М. Коцюбинський).

Мовну репрезентацію сема пересіченого локалізованого простору здійснює двокомпонентна синтаксична конструкція, до складу якої як опорна частина входить префіксальне дієслово доконаного виду, наприклад: *вийти, пройти, проїхати, пробитися, переправитися, перейти, перебігти* та ін. У структурі дієслова префікси *ви-, пере-, про-* тощо виконують семантичну функцію реалізатора завершеної рухомої дії. Поєднуючись з твірними основами дієслів, вони формують похідні, які разом з позиційно вмотивовани-

ми при цих назвах просторових величин відтворюють рух у пересіченому просторі.

Відношення опозиції всередині аналізованої варіантної синтаксеми підтверджуються обмеженими рядами морфологічних одиниць. Подібно до попереднього варіанта — пересіченого локалізованого простору — у контексті речення можуть так само формуватися семи цілеспрямованого і нецілеспрямованого руху, з яких перший поширюється на весь простір, а другий — на його окремі пункти, наприклад: «Після снідання вони *городами* вийшли на скошену леваду» (М. Стельмах); «Вчора Ференц розмовляв з перебіжчиком... Той *підземеллями* пробився на радянський бік» (О. Гончар); «Він [Кармель] не знав, не бачив, як *переїхав* чистим полем» (Марко Вовчок); «Недалеко *перейшов* він [учитель] лісом, Аж розбійники на нього напали» (І. Франко).

Орудний безприйменниковий у функції пересіченого локалізованого простору не набув значного поширення, особливо з опозиційним відтінком нецілеспрямованого руху. У сучасній українській мові його функціональним еквівалентом є прийменниково-відмінкова конструкція «через + знахідний відмінок». Незначною мірою більш вживаною є відмінкова форма орудного відмінка на позначення пересіченого місця цілеспрямованим рухом.

Знахідний безприйменниковий відмінок у полі локативності характеризується специфічним семантичним наповненням, лексичною реалізацією семного потенціалу та особливостями структури синтаксичних конструкцій формально-граматичного рівня. Синтаксеми, виразником яких є знахідний відмінок, більше тяжіють до суміжних об'єктно-локативних, ніж до власне локативних, значень. Напр.: «*Перейшли автостраду*, побрели маками, зупинились на схилі долини край шляху» (О. Гончар); «Ідуть вони довго, серед кедрів, ільмів і дубів. *Перейшли* маленьку річку вброд» (О. Довженко). Назви просторових одиниць у морфологічних рядках знахідного відмінка виявляють тенденцію до конкретно-предметної актуалізації просторових сем, що дає додатковий відтінок змісту — об'єктність.

Зміна локативних відношень на об'єктно-локативні викликана комплексом факторів лексичного, морфологічного і синтаксичного плану. Діапазон лексичних значень іменників, уживаних для номінації просторових одиниць, у знахідному безприйменниковому ширший, ніж в орудному. До існуючої групи назв простору — носіїв семи локативності — приєднуються назви країн або їх окремих регіонів, планет, частин світу, населених пунктів тощо, наприклад: *Прибалтика, Україна, планета, Житомир, земля куля* та ін. Розширення лексико-семантичного потенціалу, багатство змісту, як правило, спричиняє явища поліфункціональності, заміну специфічного, вузького значення додатковим набором опозиційних відтінків і «розмивання» чітких меж лексико-семантичних груп.

Суттєву роль у подальшому морфологічному підґрунті формування об'єктних відношень при семах локативності відіграють

дієслова руху. Дистрибутивною ознакою цих мовних одиниць є префікси *об-*, *пере-*, іноді *ви-*, *с-*, *про-*, які, поєднуючись з твірними основами неперехідних дієслів, змінюють їх семантичне спрямування і структурно-морфологічні особливості. Префікси вносять у семантику дієслова значення завершені рухомої дії, відтвореної у словоформі докопанним видом.

Іменники з просторовим значенням як кореляти локативної синтаксеми, потрапляючи у залежну від дієслова позицію, переймають на себе його дію, тобто стають її об'єктом⁹. При цьому на семантико-синтаксичному рівні порушується супровідний, несубординативний зв'язок між предикатом дії і локативом. Останній виявляє тенденцію до переходу в коло аргументів-об'єктів, як того вимагає предикат, дія якого поширюється на цей залежний аргумент. Напр.: «Відтоді, як передові частини *перейшли кордон* і зникли за горбатими висотами чужої країни, минуло вже кілька днів» (О. Гончар); «*Переїхавши долину*, ви знову починаєте підніматися на згірок» (Панас Мирний); «Данило вже *перейшов гребельку*, як позад себе почув тупіт дитячих ніг» (М. Стельмах). За цих умов у внутрішньо-синтаксичній структурі словосполучення з опорним дієсловом-предикатом і залежним іменником з локативним значенням відбувається накладання двох сем — просторової, що впливає з дефініції слова, та об'єктної, викликані позицією залежного компонента. Предметно-просторовий зв'язок всередині синтаксичної конструкції реалізує об'єктно-локативну синтаксему на рівні формальних одиниць.

Семантика відмінкових форм знахідного відмінка неоднорідна і подібно до орудного відмінка місця зазнає різноманітних модифікацій. Частина з них наближається до семних характеристик орудного відмінка, окремі — повністю ідентичні, тожонні за планом змісту, деякі є індивідуальною особливістю тільки знахідного безприйменникового відмінка. Зближення функцій парадигматичних рядів відмінкових форм більш притаманне назвам пересіченого локалізованого простору.

Знахідний відмінок часто вживається у конструкціях з іменниками на позначення лінійних просторових об'єктів при дієсловах з відтінком наскрізного руху. Напр.: «*Дніпро перейшли вище Києва біля річки Тетерів*» (А. Хижняк); «*Переїшовши дорогу, Соломія подалася вздовж плавнів*» (М. Коцюбинський); «*Переїхали убрід швидку гірську річку і знову ввійшли в шосе, як у тунель*» (О. Гончар); «*Переїхали бродом дві протоки, об'їхали озера-лима-ни і поскакали вздовж Сирдар'ї, проти її течії*» (З. Тулуб). У контексті з відмінковими формами орудного безприйменникового відмінка відтінок наскрізної дії не простежується, тут можуть бути допустимі елементи поздовжнього руху.

Знахідний відмінок, подібно до орудного, називає одиниці просторового значення, де місце дії охоплює лише частину простору, наприклад: «Якби я знав, що є надія справжня, Що сила є *пустинню перейти*, Я б не боявся ні того безвіддя, ні марева» (Леся Українка); «Тільки що *перейшла я лощину* і простяглась навмання через

стерні, аж це з-під моїх ніг заєць: плиг, плиг, плиг!..» (М. Кропивницький); «Свирид Яковлевич постояв біля колеса, *перейшов місток* через потоки і почув з млина розгонистий регіт» (М. Стельмах). Окремі відмінкові форми знахідного безприменникового називають простір як місце дії¹⁰ і перебувають у залежній позиції з дієсловами-предикативами, дистрибутивною структурною ознакою яких є префікс *сб-*. Напр.: «У пошуках пісенного фольклору так само як і музейних скарбів, він [Д. І. Яворницький] *обійшов* майже всю Україну» (І. Шаповал); «Куди треба помандрую, Скрізь і днюю, і ночно, *Світ увесь я обійшла* І на ярмарку була» (Л. Глібов).

Опозиційний відтінок об'єктно-локативної синтаксеми створюють ряди відмінкових форм знахідного безприменникового відмінка при номінації просторових об'єктів, навколо яких фіксується місце дії. Напр.: «Кілька разів *обійшов* Кримський трактором свою *ниву*» (І. Ле). Форми знахідного відмінка репрезентують також часткове, неповне охоплення зовнішньою дією одного з об'єктів локалізованого простору, наприклад: «*Обійшов* [Давид] *ярок*, порослий ожиною, молодняком, і підійшов до кузні-землянки» (А. Голоцько); «З делікатності бабуся *обійшла* рівну *доріжку* до столу боком» (П. Козланюк).

Родовий безприменниковий відмінок у функції локатива представлений обмеженим рядом відмінкових форм. Домінуючим значенням є вказівка на локалізований простір, частково зайнятий місцем дії. Напр.: «Альпіністам *не вдалося досягти вершини* при сходженні на Джомолунгму» (з журн.); «Дивно — Антон же нікому *дороги не перейшов*, ні з ким не сварився» (Є. Куртяк).

Аналіз локативних синтаксем показав широку розгалуженість опозиційних відтінків спільного інваріантного значення, відсутність постійних лексико-морфологічних засобів вираження, закріплених за відповідним варіантом або відтінком локативної синтаксеми, залежність семантичного наповнення синтаксем від характеру дієслова-предиката, позиційну зумовленість об'єктно-локативних відношень. Відмінки-конституенти поля локативності функціонально розмежовані, між ними не зафіксовані чіткі випадки взаємодії значень, функціональна еквівалентність простежується за межами поля на рівні применниково-відмінкових конструкцій. Домінантною семою поля локативності є сема непересіченого локалізованого простору.

¹ Арутюнова Н. Д. Синтаксис // Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972. С. 315. ² Овсянко-Куликовский Д. Н. Синтаксис. М., 1912. С. 25. ³ Тимченко Е. К. Локатив в українській мові (з української складні). К., 1925. С. 1. ⁴ Творительный падеж в славянских языках. М., 1958. С. 327. ⁵ Булыгина А. М. Творительный места беспредложный // Творительный падеж в славянских языках. М., 1958. ⁶ Всеволодова М. В., Владимирский Е. Ю. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке. М., 1982. С. 17. ⁷ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1934. С. 286. ⁸ Частина дослідників класифікує назви просторових одиниць. Так, А. М. Булыгина, крім найменувань місця руху, виділяє окрему групу іменників із семою тору, наприклад: *горло, вікно* тощо. Див.: Булыгина А. М. Указ. соч. С. 257. ⁹ Е. К. Тимченко характеризує знахідний безприменниковий при префіксальних дієсловах руху як знахідний об'єктний (Тимченко Е. К. Акуза-

тив в українській мові. К., 1928. С. 15) і вказує на наявність локатива у знахідному просторових величин при дієсловах дії. Д. С. Станішева вважає відношення, виражені знахідним відмінком при дієсловах руху, об'єктно-локальними (Станішева Д. С. Винительный падеж в восточнославянских языках. Софии, 1966. С. 32). І. І. Слинко кваліфікує знахідний при префіксальних дієсловах руху як другорядний член з об'єктно-просторовим значенням (Научный ежегодник за 1959 год. Черновцы, 1960. С. 191—194).¹⁰ Всеволодова М. В., Владимирский Е. Ю. Указ. соч. С. 164—165.

Надійшла до редколегії 13.02.89

Рассматривается индивидуальная специфика падежной системы украинского языка в отображении универсальной категории объективной действительности — пространства, показано варьирование семантических оттенков и особенности их языковой репрезентации, выделены пространственные значения, отображение которых происходит преимущественно при помощи падежей.

А. П. ЗАГНІТКО, канд. філол. наук,
Донецьк. ун-т

КАТЕГОРІЯ СТАНУ В СИСТЕМІ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ДІЄСЛОВА

Дається характеристика категорії стану як необхідної в актуалізації вислову, визначаються її структурні морфолого-синтаксичні компоненти, зв'язок категорії стану з видоутворенням, показується залежність умов функціонування категоріальних форм від реалізації ситуативних завдань — відношення дії до суб'єкта й об'єкта.

Виходячи із визначення дієслова як частини мови з морфологічних, синтаксичних, семантичних, словотвірних і логічних позицій, можна встановити його 1) первинні синтаксичні функції, серед яких домінуючою виступає присудкова, 2) особливості деривації, 3) місце в структурі речення, співвідношення між присудковою формою і функцією предиката, 4) загальнокатегоріальне значення процесуальності, 5) засоби граматичного оформлення і вираження загальнокатегоріального значення. Однак система дієслівних значень властива граматичним одиницям власне-дієслівного і невластиве-дієслівного плану, що свідчить про їх синкретизм, неоднорідність функціональної значущості.

До числа визначальних дієслівних категорій належать спосіб і час, які мають комунікативне спрямування і кваліфікують речення з боку модальності і темпоральності, на конструктивному рівні домінуючими виступають значення особи та граматичні значення стану. Позиція категорії особи і в структурі дієслівних граматичних категорій (далі ГК) мотивована її визначальним місцем у взаємозалежній координації підмета з присудком у структурі речення. Значення особи виступає синтетично вираженням у дієслівній лексемі, воно є відносно незалежним від інших і репрезентується кожного разу. Елімінація конкретності особи в реченні завжди зумовлює нелокалізованість дії в часі, її своєрідну непе-

реривність, напр.: *Думається; Морозить // Мені думається; Його морозить* і под.

Стан як граматична величина виступає супровідною дієслівною категорією в комунікативних утвореннях, його специфіка повністю репрезентується на конструктивному рівні, опосередковано корелюючи з актуалізованістю / неактуалізованістю окремих значень висловлення. Центральною ознакою у кваліфікації стану як морфологічної категорії є тлумачення кореляції типу *будувати/будуватися, виховувати/виховуватися, опускати/опускатися* як форм одного й того ж слова, враховуючи при цьому залежність вибору активної чи пасивної форми від направленості мовленнєвого акту та особливості семантики корелятивних конструкцій (пор.: *Письменник пише роман / Роман пишеться письменником = писати/писатися* та ін.). Граматичні значення стану безпосередньо пов'язані з видотворенням та синтаксичною перехідністю / неперехідністю дієслів.

Категорія стану являє собою систему граматичних форм дієслова, які відображають направленість / ненаправленість дієслівної дії на предмет, позначений підметом. У сучасній українській мові послідовно виявляються значення активного та пасивного стану¹. Їх принципова відмінність полягає в тому, що при активному стані дія спрямована на об'єкт (пацієнс), пасивна ж форма дієслова відображає направленість дії на підмет. В опозиції форм активного/пасивного стану маркованими є пасивні утворення як похідні від активних, яким і властивий власний показник (-ся, -н (-ен-), -т-). Названі ознаки можуть мати й інше граматичне значення, тобто бути граматично багатозначними або навіть мати граматичні омоніми, наприклад: *Дивізія розгорталась для атаки* (актив) — *Карти розгортались і вивчалися* (пасив); *Двері в кімнаті були пофарбовані* (пасив) — *Пелюстки квітки були пофарбовані/ Пелюстки квітки були пофарбовані із ніжно-голубим відтінком* (статив). У багатьох випадках пасивна форма може бути пізнана тільки в контексті. В українській мові, як і в інших слов'янських мовах, ГК існують тільки в комплексах, чим і пояснюється складність і суперечливість їх визначення.

Одним із важливих питань у висвітленні специфіки категорії стану дієслова виступає визначення парадигми активу і пасиву. Виходячи із двочленної організації стану, можна встановити такий набір корелятивних форм активу і пасиву (особові форми): *будує — будується, будував — будувався, буде будуватися — буде будувати, будував би — будувався б, будував — був будований, будуватиме — буде будований, будував би — був би будований; (інфінітиви) будувати — будуватися* і под. Дієслів, які б вживались тільки в пасивному стані і не мали форм активного стану, в сучасній українській мові не існує.

На основі опозицій за станом утворюються корелятивні синтаксичні конструкції — активний і пасивний звороти, що відображають одні й ті ж ситуації під різним кутом зору. Особливо яскраво простежується відмінність між цими зворотами тоді, коли вони

вживаються у повній, тричленній формі (іменній рямці): в активному звороті підмет репрезентований як джерело дії, що переходить на об'єкт у формі знахідного відмінка; у пасивному звороті підмет є носієм пасивної дії, джерелом якої виступає об'єкт у формі орудного відмінка.

Ядерність дієслова в структурі речення часто призводить до перенесення його властивостей, визнання за синтаксичними ознаками дієслова морфологічних якостей, що зумовлювало, з одного боку, абсолютне заперечення багатьма лінгвістами статусу стану як ГК (В. К. Поржезинський, С. Карцевський, О. М. Пешковський) або сумніви з приводу граматичної специфіки значень стану (Ж. Вандрієс, О. Есперсен, І. І. Мещанінов, Л. П. Калакуцька²), з другого боку, тлумачення стану як синтаксичної категорії, зведення її семантичних властивостей до можливостей трансформації реченневих структур (О. О. Потєбня, Д. М. Овсянко-Куликовський, В. О. Богородицький, О. О. Холодович³). Досить популярним сьогодні є погляд на категорію стану дієслова як на морфологічну величину⁴, що мотивується її вираженням у межах дієслова. В останній час поширилася думка про морфолого-синтаксичний характер значень стану⁵.

Складність аналізу категорії стану дієслова як морфологічної одиниці пояснюється тим, що не завжди послідовно розмежовуються значення рефлексивності/інрефлексивності, з одного боку, і грами стану — з другого. Такий синтез, що бере початок ще з античних граматик, зумовив розгляд різних за своєю сутністю лексико-семантичних явищ у межах однієї ГК і підведення під семантичну (категоріальну) значущість не зовсім тотожних за значенням та формально-граматичним змістом величин. Часто ставиться знак абсолютної рівності між граматичним значенням і лексичним змістом дієслова. Так, лексико-семантичний принцип аналізу значень стану в О. О. Шахматова і В. В. Виноградова, поєднання лексико-семантичного принципу з генетико-діахронічним зумовлює виділення аж п'ятнадцяти груп дієслів як носіїв специфічного значення стану, наприклад: інтенсивно-побічно-зворотний, якісно-пасивно-безоб'єктний стан і под.⁶

Необхідність аналізу граматичної специфіки категорії стану вимагає послідовної диференціації дієслівних лексем на дієслова дії та дієслова стану, оскільки тільки першим властиві трансформації актив > пасив у реченневих структурах і корелятивність у формально- та семантико-граматичному аспекті. Дієслова стану вживаються щодо дії агенса, але не використовуються щодо дії пацієнса. Диференціація дієслів на дієслова стану та дієслова дії є за своєю сутністю лексико-семантичною, одночасно співвіднесеною із семантичною значущістю дієслівних лексем у структурі речення. При такому підході категорія стану дієслова виступає бінарною структурою, в межах якої сильний член привітливої оповиції маркований морфологічними засобами, слабкий член семантичного протиставлення і на рівні морфології позбавлений власного засобу вираження (нуль морфеми)⁷.

Визначення специфіки і характеру ГК завжди потребує встановлення ядерної площини її репрезентації, симетрії формальних і змістових величин, реалізації первинних функцій. Концентрація уваги на чисто синтаксичних відношеннях суб'єкта до об'єкта в межах іменної тричленної рамки, абсолютизація синтаксичних трансформацій призводить до нівелювання самого поняття стану як морфологічної категорії дієслова. Кваліфікація стану дієслова як бінарної привативної структури має переваги в тому, що кожне дієслово при такому тлумаченні входить до її організації, при цьому враховуються тільки суб'єктні характеристики дієслова, тобто його «ліва» валентність. При всій привабливості названого погляду необхідно відзначити, що теоретично правильно побудована концепція не скрізь виступає логічно викінченою і правильною в її практичній реалізації. Так, не видається можливим при ігноруванні семантичних факторів розмежування омонімії елемента *-ся*. Часто декларативно проголошений принцип максимуму формально-граматичної організації категорії стану виступає залежним від лексико-семантичних принципів. У сучасній українській мові наявні форми «лексичного» пасиву, хоч їх вживання виступає малопоширеним, наприклад: *Vin відчуває прилив сили; Vin терпить муки...* Уже з таких конструкцій видно, що теза про універсальність трансформацій типу актив > пасив у межах перехідних дієслів не зовсім доказова; значення стану не залежать від синтаксичних ознак перехідності / неперехідності.

Зведення структурної організації категорії стану дієслова до формально-граматичної протиставленості зумовлює пошук критеріїв універсальності значень стану⁸. Про морфологічний характер категорії стану можна було б говорити тільки тоді, коли кожна форма дієслова активного стану прогнозувала б свою корелятивну пару, як це спостерігається в сучасній німецькій мові, де самою формою дієслова-присудка регулярно виражається різна участь в описуваній ситуації предмета, який позначений словом у формі називного відмінка, наприклад: *Das Kind wäscht/wäscht sich* і *Das Kind wird gewaschen*, у першому реченні форма *wäsch (sich)* вказує, що *das Kind* виступає творцем дії, а в другому реченні форма дієслова (*wird gewaschen*) відображає, що *das Kind* виступає об'єктом дії⁹.

У сучасній лінгвістиці досить поширена інтерпретація категорії стану як семантико-синтаксичної величини, що зумовлює пошук у дієслові регулярного позначення «відповідності між одиницями синтаксичного рівня та одиницями семантичного рівня»¹⁰. При такому підході фактично стає реальним вихід за межі дієслова, «допускаючи, що зміни синтаксичного оточення слова, які мають регулярний характер, також виступають формальним засобом вираження «значення» дієслова...»¹¹, що дає змогу лінгвістам зачислити до значень стану не тільки об'єктні/суб'єктні відношення, а й такі явища, як ергативність/номінативність, каузативність/інкаузативність, результативність/стативність конструкції. Протиставленість грамам стану своїм ґрунтом має направленість/гена-

правленість дії на граматичний суб'єкт. Подібна кваліфікація стану вимагає чіткості в аналізі значущості кожного компонента в іменній рамці, в якій наявні різнопланові відношення. Ця система відношень мотивована самою структурою речення і потенціалом лексико-семантичних характеристик дієслова. Права підсистема в тричленній рамці реченнєвої структури концентрує в собі об'єктні відношення, утворюючи опозицію транзитивності/інтранзитивності. Ліва підсистема зосереджує всю гаму суб'єктних відношень. Зосередження уваги на системі суб'єктних зв'язків дієслова дає можливість кваліфікувати стан дієслова як ГК, яка відображає відношення дії предиката до граматичного суб'єкта. Позначення суб'єктної та об'єктної сфери дієслова відрізняється і у функціональному плані, і в ономасіологічному плані. Кожна позамовна ситуація може бути відображена з погляду суб'єкта або з погляду об'єкта дії, наприклад: «Сірий асфальт відбиває зливу рожеву вранішнього проміння» (Т. Масенко); «Раптом гори стрясаються шаленим гуркотом» (Г. Тютюнник); «Ракета запускається, злітає в небесну вишь» (Є. Летюк). З семантичним компонентом активності міцно пов'язана сема каузативності, яку можна визначити як вираження причиново-наслідкових відношень між двома ситуаціями: одна ситуація пов'язана з дією каузативного дієслова, яка здійснюється активним діячем; інша — з дією, процесом, станом суб'єкта, що виступає одночасно об'єктом активного дієслова, наприклад: *Батько веде сина/Син іде з батьком / Син іде і под.* Сферу дії семантики активності складають перехідні каузативні дієслова, які позначають вплив на певний суб'єкт-субстанцію, що створюється, модифікується або знищується в процесі дії: *заводити годинник, кришити камінь, виготовляти продукцію, розводити курей, розпалювати вогнище, рвати папір* та ін. Активність — це семантична категорія, яка виявляється у взаємозв'язку та взаємодії дієслівних лексем та їх іменних актантів, в її основі знаходиться принцип активного/інактивного начал. З другого боку, активні дієслова пов'язані з агенсом, який виражається найменуванням референта-істоти (як правило, це назви осіб). З другого боку, дієслова активної дії співвідносяться з пацієнсом, переважно найменуванням неістоти. Отже, в семантичній класифікації дієслів велике значення має опозиція іменних лексем за ознакою «істота/неістота», «особа/неособа». Значущість протиставлення істот/неістот особливо активно підкреслюється в дослідженнях з проблем функціональної граматики. Названі опозиції у функціональному аспекті пов'язані з категоріальними значеннями стану, витворюючи разом з ними загальномовні категорії активності/інактивності. В семантичному полі активності ядром виступають іменники — назви осіб, актанти — назви неістот також частково входять до структури цього поля, диференціюючись за ознакою більш-менш активний, наприклад: *вітер, дощ, сніг, мороз, повітря і дерево, будинок, земля, вода* та ін. Значення стану дієслова у функціональному плані визначаються універсальністю опозиції «істоти/неістоти», «особи/неособи».

Погляд на дію з позицій об'єкта дії зумовлює функціонування двочленних пасивних конструкцій, що свідчить про 1) взаємодію лівої та правої валентності дієслова; 2) елімінацію реального суб'єкта. Елімінація суб'єкта призводить до втрати дієсловом семи активності і модифікації дієслівної лексики, в результаті якої утворюються дієслова з відоб'єктним (постоб'єктним) значенням. При цьому відбувається істотна зміна у суб'єктно-об'єктній рамці, наслідком якої і виступає цілеспрямоване опущення реального суб'єкта. Функціональна специфіка двочленних конструкцій виявляється у їх послідовному зіставленні із тричленними пасивними структурами, які завжди співвідносні з активними, тому що між ними існують трансформаційні відношення. Функціональна близькість активних і пасивних конструкцій пояснюється тим, що вони передають ідентичну інформацію і їх можна кваліфікувати як синтаксичні синоніми. Двочленні структури ні в якому разі не є похідними від тричленних, їх витворення підпорядковане реалізації ситуативних завдань. Аксиоматичність про первинність тричленних конструкцій активного стану і похідність всіх останніх дає можливість здійснювати послідовне обчислення діатез (форм стану) дієслівної лексики. Центральним при цьому виступає співвідношення семантичного (суб'єкт — А, об'єкт — В, інструмент — С) і синтаксичного (підмет — 1, прямий додаток — 2, непрямий додаток — 3, відсутність суб'єкта — Х і под.) рівнів реченнєвої структури, наприклад: початкова форма — актив (А = 1) (В = 2) *Мама любить сина*; похідні — пасив (А = 2) (В = 1) *Робота виконується студентами*; об'єктний імперсонал (А = 1) (В = Х) *Мама свариться*; суб'єктний імперсонал (А = Х), (В = 1) *Будинок збудований*, суб'єктний квазіпасив (А = 2), (В = Х) *Мені мріється*, абсолютний імперсонал (А = Х), (В = Х) *Гроші вкрали!* та ін. Такий підхід¹² не передбачає 1) виявлення системних, регулярних відношень між окремими класами дієслів, 2) аналіз специфіки двочленних і тричленних конструкцій, тому що центром уваги виступає функціональне співвідношення актантів дієслова і членів речення, тобто корелятивність віртуальної систематики дієслова і віртуальної організації речення, з одного боку, і співвідношення віртуальної систематики дієслова і речення і актуальної організації висловлення — з другого.

За своєю структурою категорія стану належить до бінарних привативних опозицій грамам, що свідчить про її загальний характер. Інше тлумачення її складників призводить до виділення значень цілого ряду граматичних значень стану, які позбавлені навіть ядерного співвідношення формально-граматичного і семантичного змісту як на рівні морфології, так і на рівні синтаксису, їх ґрунтом виступає тільки лексичне значення дієслів.

Корелятивність форм активу/пасиву не означає їх повної тождності в семантичному плані. У пасивному стані на перший план виступає пацієнс, який характеризується в семантиці речення вторинністю, і сама дія, «авторство» якої є неважливим, а часто і непотрібним. Якраз цим і пояснюється узуальність двочленного па-

сиву, наприклад: *Металургія розвивається; Засоби автоматизації конструюються; Між країнами налагоджується відкритий діалог; Пишуться цікаві і захоплюючі книги; Заводи будуються* та ін., що відзначалось уже багатьма лінгвістами — А. Мейє, С. Карцевським, Б. Гавранеком, Є. Куриловичем, О. Єсперсенім. Нормативність і загальноприйнятність двочленних конструкцій пасиву визначає і прогнозує факультативність функціонування агенса-додатка.

Корелятивність активних/пасивних власне-дієслівних форм обмежена недокопанним видом (*робити/робитися, будувати/будуватися*), сферою поширення яких виступають особові та інфінітивні форми. Вони утворюють ядро у структурній організації категорії стану дієслова. Серед неособових форм (інфінітиви, дієприкметники, дієприслівники) значення стану характеризуються значною специфікою. Це мотивовано самою історією вивчення вербоїдів (неособових форм). Деякі вчені кожен вербоїд вважають окремою частиною мови (О. М. Пешковський, Д. М. Овсянко-Куликовський), ряд лінгвістів зачисляють вербоїди до різних частин мови. Пор.: дієприкметники та дієприслівники до прикметників та прислівників (О. В. Богородицький, В. В. Виноградов, Л. А. Булаховський), дієприкметники — до прикметників (І. К. Кучеренко, Є. А. Іванікова). Різний підхід до аналізу системи дієслівних форм зумовив неоднакове тлумачення обсягу дієслівних категорій. Якщо під дієсловом розуміти таку частину мови, яка позначає дію і виконує функцію присудка, то особові форми являють собою одну із основних форм дієслова і їм властиві власні категорії способу, часу і особи, а ГК виду та стану притаманні всім чотирьом формам дієслова. Граматичні значення стану безпосередньо пов'язані з видотворенням, тому що видотворення особових форм стану та кореляцій інфінітива обмежене недокопанним видом, а від форм доконалого виду утворюються пасивні дієприкметники з пасивно-результативним значенням, наприклад: *Колгосп виконав план* → *План виконаний*. Причому останні відношення (як і форми на *-но, -то*) характеризуються як словотвірні, їх включення до парадигми категорії стану опосередковане системою словотворення і семантикою нових форм, в яких синтезуються значення пасивності і результативності, домінацію одного з них не завжди видається можливим встановити.

Поєднання в одній формі декількох значень зумовлює її неоднорідну кваліфікацію (пор.: предикативна і атрибутивна форма), наприклад: *Двері відчинені*. У цьому випадку ремою є ознакова кваліфікація підмета. Специфіка ознаки в тому, що вона виступає результатом раніше (попередньо) виконаної дії, в якій предмет (підмет) був об'єктом дії. Вважати пасивні дієприкметники в такому випадку центром функціонально-семантичного поля стану не видається можливим і необхідним¹³. Подібного плану приклади свідчать про суперечливість односторонньої кваліфікації різноманітних конструкцій. Пасивність форми в системі не прогнозує її одностороннє функціонування. Системне значення форми виступає завжди

ядерною площиною, на фоні якої більш реальними і відчутними стають різнопланові вторинні нашарування.

Центром у структурній організації морфолого-синтаксичної категорії стану дієслова виступають корелятивні особові та інфінітивні форми, підтвердженням чого є їх синтаксичне функціонування, семантична значущість у предикативних одиницях. При кваліфікації граматичних значень стану необхідно виходити із підсистеми лівої валентності дієслова і відповідно суб'єктних відношень у реченневих структурах. Форми дієприкметників поширюють функціонально-семантичне поле стану в українській мові, але вони є складниками його периферії.

¹ Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. К., 1969. С. 400—402. ² Белоусова Е. А. К проблеме залога в современном русском языке // Структурная и прикладная лингвистика. Л., 1983. Вып. 2. С. 33—47. ³ Холодович А. А. Проблемы грамматической теории. Л., 1979. С. 112—138. ⁴ Буланін Л. Л. Категория залога в современном русском языке. Л., 1986. С. 3—5. ⁵ Белоусова Е. А. Указ. соч. С. 47. ⁶ Виноградов В. В. Русский язык / Грамматическое учение о слове. М., 1986. С. 511—518; Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Л., 1941. С. 477—479. ⁷ Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким: Морфология. Братислава, 1960. Ч. 2. С. 345. ⁸ В «Грамматике русского языка» (М., 1960. Т. 1) стан кваліфікується як тричленна морфологічна категорія (С. 33), а в «Русской грамматике» (М., 1980. Т. 1) тлумачиться як бінарна опозиція дієслів, при цьому акцентується увага на класифікуючій специфіці граматичних значень стану. ⁹ Margulies A. Die Verba reflexiva in den slavischen Sprachen. Heidelberg, 1924. S. 45. ¹⁰ Холодович А. А. Указ. соч. С. 126. ¹¹ Типология пассивных конструкций: Диатезы и залого. Л., 1974. С. 12. ¹² Там же. С. 54—73. ¹³ Бондарко А. В. Теория морфологических категорий. Л., 1976. С. 223—224.

Надійшла до редколегії 17.12.88

Дается характеристика категории залога, ее роли в актуализации высказывания, определяются ее структурные морфолого-синтаксические компоненты, связь категории залога с видообразованием, показывается зависимость условий функционирования категориальных форм от реализации ситуативных задач — отношения действия к субъекту и объекту.

Н. М. БУРДАКІВСЬКА, асп.,
Київ. пед. ін-т

ПРИЧИНОВА КОНСТРУКЦІЯ З ПРИЙМНИКОМ ВІД ТА РОДОВИМ ВІДМІНКОМ ІМЕННИКА

Розглядаються відношення причини у структурі простого речення, які у складному реченні виражаються експліцитно (мають розгорнутий характер вираження). Детально охарактеризувавши конструкцію «від + родовий відмінок іменника», автор установлює семантичні різновиди каузації та засоби їх вираження.

Причинові відношення багатопланові. У сучасній українській мові вони виражаються на рівні слова, словосполучення, речення лексичними засобами, морфологічними формами та синтаксичними конструкціями: прислівниками (згарячу, спросоння, спересердя,

© Н. М. Бурдаківська, 1990

тому, чому); дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами; сполученням іменників у непрямих відмінках з прийменниками та безприйменниковими відмінковими формами; підрядними реченнями.

Йдеться лише про конструкцію причини з прийменником *від* та родовим відмінком іменника.

Конструкція причини «*від* + родовий відмінок іменника» виражає каузацию внутрішню та зовнішню. Якщо причину викликає один суб'єкт, а наслідку зазнає інший суб'єкт, то йдеться про причину зовнішню: «*Ранок сіріє у вікнах, полум'я свічки гнеться от вітру*» (М. Коцюбинський); «*Мороз вже сивий доцвітає, Вже день од холоду заляк, А тут, де падолист витає, Між листом жовтим сяє мак*» (І. Драч); «*Ім і радісно ... й водночас сумно від пісні*» (Є. Гуцало).

Якщо один і той же суб'єкт викликає причину і сам зазнає її наслідку, розвивається значення внутрішньої причини. Напр.: «*Боярин від сміху впав на лавку*» (В. Шевчук); «*Він випростався бліднучи. Заляк від страшної думки*» (С. Плачинда); «*Очі горіли від згадки*» (М. Коцюбинський). У свою чергу, зовнішня каузация означає таку причину, яка є джерелом дії, стимулює до дії, викликає зміни стану, тобто є спонукальною.

Головним словом у причинових конструкціях з прийменником *від* виступають прикметники, іменники, слова категорії стану: «*Худий, неголений, чорний від кіптяви і пилуги, з подряпаним обличчям і почервонілими очима Бармаш відчував себе трохи незручно*» (В. Козаченко); «*Повітряні хвилі й буйні завихрення від великих снарядів і вибуху мін зривали людей з землі, крутили їх угорі, мов осінній лист, і кидали їх на землю*» (О. Довженко); «*Данилові лячно стало від очих слів*» (М. Стельмах).

Найчастіше у ролі головного слова виступає дієслово. Адже «дієслово як частина мови характеризується такою категоріальною семантикою, яка може бути самодостатньою або самонедостатньою, тобто може не потребувати або потребувати для своєї реалізації доповнення певними компонентами. Тому від дієслова, вжитого в ролі предиката, повністю залежить, які іменники будуть дієслово супроводжувати і як останні характеризуватимуться у семантичному відношенні»¹.

Роль предиката у конструкції «*від* + родовий відмінок іменника» виконують дієслова, які означають стан, його зміну, перетворення стану. Напр.: «*Дівчина щулилась од ранкової свіжості*» (О. Васильківський); «*[Маруся] Прокинулася від крякання ворон*» (Л. Костенко); «*Повітря тремтить від спеки*» (М. Коцюбинський); «*Вони умирали щодня і щоночі сотнями од голоду і ран, передаючи живим останні поклони білими губами*» (О. Довженко); «*Дуло гвинтівки мокріє від роси*» (Г. Тютюнник); «*І від повітря я зовсім сп'янів*» (Л. Первомайський); «*Від синового погляду Володимир аж замерз*» (І. Білик). З дієсловами цієї семантичної групи сполучаються конкретні іменники, іменники — назви явищ природи, назви дій, на означення процесу мовлення і мислення, із значенням виявлен-

ня почуттів. Напр.: «Вода клекотіла і пінилась від куль» (О. Довженко); «Понад землею тривожно спала важка та чорна хмара й *здрігалась* од легкої блискавки» (М. Коцюбинський); «Рідна земля *здрігалась* від вибуху і грому» (О. Довженко); «Спалахнули Іванові хлопці *од цього крику*, кинулись до гармат» (О. Довженко). У ролі опорного слова виступають також дієслова дії: «Так само *нагинається од руху* повітря жовте полум'я свічки» (М. Коцюбинський); «Ще кілька німців *упало від* прицільних партизанських куль» (Ю. Мокрієв); «Я до вас, Арсене Климовичу, претензій не маю, — відповів Кожухар, — вона (хата) й *од вітру хиталася*» (М. Зарудний). Залежними словами виступають іменники різних лексичних груп: «Рожеві платочки *од грубого дотику* руки *обсипаються* і тихо падають додолу» (М. Коцюбинський); «Від прямих ударів танки *репались*, і *кидались* угору, й горіли з причепами, як на страшному суді» (О. Довженко); «Астроном засунув вузькі долоні в рукави і, притупуючи, *побіг* від того *сміху*» (В. Шевчук).

Прикметник, який «бере ... участь в організації предикативно-го центра речення»², також виступає головним компонентом у конструкції причини з прийменником *від* та родовим відмінком іменника. У ролі стрижневого слова вживаються такі семантичні групи прикметників: на означення кольору: «Вона [Люба] *була біла від* борошняної пилюки» (О. Гончар); «*Од* крові сніги *червоні стали*» (В. Сосюра); «За Ташанню діброви стоять у весняних розливах, *від* чорного *дуб'я* і *тінь* у воді *чорна*» (Г. Тютюнник); на означення якостей і властивостей предметів, що сприймаються органами відчуття; «Напилась би з рівчака я, так *од* *крові* в нім вода і *солоня*, і *гірка*, *зачервонена*, *руда*» (П. Тичина); «Земля ще холодна, *вогка від роси*» (Ю. Яновський).

Функцію залежного компонента виконують предметні та речовинні іменники, рідше — іменники — назви явищ природи: «Повітря *було синє від* морозу і сонця» (І. Микитенко).

Виступаючи головним словом у каузативній конструкції, яка є складовою частиною структури простого речення, прикметник виконує не лише предикативну функцію, а й атрибутивну та напівпредикативну. Напр.: «Мельник повів *сивою од* років і *борошна* головою на розчинені двері...» (М. Стельмах); «На коні, *чорний від* пороху, під'їжджав чотирнадцятирічний Сашко Половесь» (Ю. Яновський).

У конструкції причини «*від* + родовий відмінок іменника» головним словом виступають також предикативні прислівники (слова категорії стану). У ролі залежних слів вживаються іменники, які називають явища природи, процес мовлення, сукупність однорідних предметів, сукупність зовнішніх ознак, властивість предметів, речовин діяти на органи відчуття: «На серці *барвінково* і *урочо*, і *холодно* думкам *від висоти*» (С. Йовенко); «Данилові *лячно стало від* очих *слів*» (М. Стельмах); «*Стало моторошно від* цього *свідства*» (О. Васильківський).

Внутрішня причина — це така причина, коли один і той же суб'єкт викликає її і сам же зазнає наслідку: «Він знову втратив

свідомість і *стомився від різкого несамовитого болю в носі*» (В. Собко). Внутрішня причина може бути усвідомленою та неусвідомленою. Неусвідомлена внутрішня причина — це така причина, яка не усвідомлюється суб'єктом дії, викликає наслідок, що виявляється поза межами цілеспрямованої діяльності індивіда, поза його контролем, не залежить, а то й часто протидіє його волі: *«Від болю він втратив свідомість»* (Ю. Щербак).

Головний компонент має такі лексичні значення: а) фізичний та фізіологічний стан (*померти від горя, зчорніти від крику, посивіти від горя, втомитися від роботи тощо*); *«Дуже ослабнув був від голоду народ»* (І. Білик); *«Барвенко аж з тіла спав від горя»* (В. Собко); *«Серце нило в Соломії від жалю й тривоги»* (М. Коцюбинський); б) емоційно-психічний стан (*лукавити від радості, спалахнути від гніву, божеволіти від жаху, заширитися від хвилювання*): *«А мати стерпла від жалю За їхню темноту й зловивість»* (Д. Павличко); *«Старий аж смирив від задоволення, і зовсім біле його волосся здавалось німбом»* (В. Шевчук); *«Чоловічий низький голос задихався від захоплення»* (П. Гуріненко); в) перетворення стану (*очманіти від страху, заклакнати від думки, замерти від несподіванки*): *«Я знепритомніла від болю»* (Ю. Збанацький); *«Максим обернувся і занімів від подиву»* (Н. Рибак); *«Я прокинувся від радості»* (В. Канівець); г) дієслова кольорової кваліфікації та дієслова, що називають оптичні явища (*почервоніти від сорому, посиніти від сміху, заіржавіти від наляку*): *«Галія начебто виблідла від хвилювання»* (В. Шевчук); *«Володька аж почервонів від образи»* (С. Плачинда); *«Вона [Ярина] щоразу червоніла від задоволення, відмахувалась: — Тарасе Демидовичу! Слово честі, я не випишусь звідси й через місяць»* (Ю. Збанацький); *«Ти кров моя. Вона заіржавіла від наляку. Рятунку їй нема»* (Д. Павличко); д) дію як процес (*заплигати од жаху, бігти від переляку, танцювати від радості, похитуватися від втоми, стріляти від розпачу*): *«Від хвилювання в нього сіпались повіки»* (Н. Рибак); *«Він тоді трудився від гніву»* (О. Довженко); *«Горбатий окупант заплигав од жаху»* (О. Довженко); *«Анютка заграла бровами і, трохи закинувши голову, затряслась від сміху»* (Г. Тютюнник); е) процеси мовлення, мовленнєві акти (*розпитували від зворушення, наговорити від переляку, думати від злості, пригадувати від жалю*): *«Так могла жінка думати лише від влості»* (І. Логвиненко); *«Це я від зворушення і хвилювання про такі дурниці розпитую»* (В. Собко).

Фактичний матеріал свідчить про те, що неусвідомлена внутрішня причина у простому реченні сучасної української літературної мови може означати стан як результат яких-небудь змін при тій умові, коли роль головного слова у конструкції *«від + родовий відмінок іменника»* виражає прикметник. Прикметник, який у реченні виконує предикативну, атрибутивну та напівпредикативну функції, репрезентує такі значення: а) фізичний стан людини: *«Рудий фельдшер став вогненний від люті»* (Ю. Яновський); *«Він стояв над труною, чорний від горя, і очі у нього горіли сухими вогниками»* (Н. Рибак); *«Завком, заклопотаний, зелений від перетому,*

пиривався й кидав на ходу: — Та знаю ж, знаю» (І. Микитенко), «Я став чорним від горя і гніву» (М. Стельмах); б) емоційний стан, психічні переживання людини: «[Макар Миронович] Збуджений, аж лютий від гніву» (Ю. Мокрієв); «Я щасливий од тривоги» (В. Сосюра).

Неусвідомлену внутрішню причину репрезентує каузативна конструкція тоді, коли у ролі головного компонента вживаються предикативні прислівники, які виражають фізичний, психічний та емоційний стан: «Йй було тепло і сумно від спогадів про Тараса Григоровича» (О. Іваненко); «І від цієї думки ставало гірко на серці...» (В. Собко).

Залежний компонент у каузативній конструкції «від + родовий відмінок іменника» виражений абстрактними іменниками, що означають стан: а) психічно-емоційний (*радощі, горе, нудьга, туга, щастя, кохання, гнів, сором, страх, жах, ляк, біда, журба, почування, почуття, ненависть, досада* тощо): «Ридала від горя журавка мала і в небо злітала, як сон, голуба...» (М. Сингаївський); «Макар зиркнув на бідолаху, і серце стислося йому від жалю» (В. Шевчук); б) фізичний стан (*біль, голод, спрага, старість, втома, слабкість, мука, хвороба, безсоння, робота* тощо): «Стара верба од старості зомліла...» (Л. Костенко); «[Ягнич] Весь мокрий як хвощ, корчесь від болю, хапався за живіт, лаявся нечувано» (О. Гончар); в) іменниками, що означають виявлення почуттів (*сміх, крик, регіт, плач, спів* тощо): «І хуга захлиналася від сміху» (В. Коротич); «Від обурення у Румлера зайшлося серце» (Н. Рибак); г) іменники із значенням процесу (*думки, спогади, згадка, мислення, роздуми*): «Від цієї несподіваної думки аж пересмикнуло дідугу» (М. Стельмах); д) іменники, що називають риси характеру людини, її розумову діяльність; умови, в яких вона перебуває (*гордощі, самозакоханість, веселість, знання* тощо): «А ти ростеш у власних очах, тобі жаль себе, і від гордощів ростеш до неба» (Ю. Збанацький); «Він утомився від знання» (П. Загребельний).

У свідомлена внутрішня причина — це причина, що усвідомлюється суб'єктом дії і викликає наслідок, який повністю залежить від індивіда: контролюється його свідомістю: збігається з його намірами, залежить від його волі, бажань: «Макар заплющив очі від задоволення — таке повітря може хіба приснитися» (В. Шевчук), «Од помсти він усе штовхав погонича кулаком у спину» (І. Нечуй-Левицький).

Керуюче слово — дієслово — означає дію суб'єкта, яка характеризує його вчинки, поведінку; передає акти мовлення та мислення: «З жиру, від неробства п'ють» (Ю. Збанацький); «А може, від задрості плещуть люди на його «дону», повторюють ехидні кулішівські вигадки» (О. Іваненко). Роль опорного слова виконують дієслова стану, виявлення його та зміни: «Від цих згадок хлопець трохи осмілів, і циганчата здалися йому близькими і зрозумілими» (П. Гуріненко); «[Дмитро] Зціпив зуби від нетерпіння» (Ю. Мокрієв). Залежний компонент означає властивості та риси характеру людини; умови, в яких вона перебуває; мисленневий процес, рід-

ше — психічний стан, переживання, почуття (*від помсти, від гордості, від задоволення, від чемності, від пережитого, від здогадів, від спогаду, від загадок, від сорому, від надії* тощо). Напр.: «Обличчя Дмитра Логвіна *посмутніло від цих спогадів*» (Ю. Мокрієв); «А він *спохмурнів від задрозів* і вже не міг зупинитись» (М. Іщенко).

Як свідчить фактичний матеріал, прийменниково-субстантивна конструкція «*від* + родовий відмінок іменника» утворює синкретизм об'єктно-обставинних відношень, які утворюються між головним та залежним компонентом при умові, що залежний компонент виражає об'єкт цілеспрямованої дії, одночасно вказуючи на обставину причини. До компонента з об'єктно-обставинним відношенням можливими також є два запитання: від чого й чому? з якої причини? ³ «Повітря *дрижало від грому* пострілів, *розривів бомб, тріску шрапнелей і клекоту кулеметів*» (П. Панч) — дрижало від чого?, чому? — від грому. Вирішенню синкретизму значень компонента *від грому* сприяє спосіб трансформації (перетворення) конструкції в іншу, типову для синтаксичного значення причини: дрижало від грому — Повітря дрижало, тому що гриміли постріли, розривались бомби, тріщали шрапнелі, клекотіли кулемети.

Отже, причинова конструкція з прийменником *від* та родовим відмінком іменника в українській літературній мові означає зовнішню спонукальну (сприятливу) та внутрішню усвідомлену/неусвідомлену мовцем причину.

¹ Андерш Й. Ф. Семантико-синтаксичне моделювання простого речення (на матеріалі чеської та української мов) // Зіставне дослідження української, чеської та російської мов. К., 1987. С. 97—110. ² Русанівський В. М., Жовтобрюх М. А., Грищенко А. П., Городенська Е. Г. Українська граматики. К., 1986. С. 68. ³ Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. К., 1986. С. 54.

Надійшла до редколегії 25.12.88

Рассматриваются каузативные отношения в структуре простого предложения, которые в сложном предложении выражаются эксплицитно (имеют развернутый характер выражения). Детально анализируя конструкцию «*від* + родительный падеж существительного», автор устанавливает семантические разновидности причины и средства их выражения.

М. М. ТЯГУНОВА, асп.,
Київ. пед. ін-т

КАТЕГОРІЯ ВСТАВНОСТІ В СИНТАКСИСІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ

Пропонується аналіз синтаксичної категорії вставності як універсалії, що виявляє семантичну й прагматичну подібність в українській і російській мовах; встановлено різні способи презентації мовленнєвої свідомості, що коригує атрибути, здатні насичувати й нарощувати семантичну глибину речення, розширюючи його схему. Встановлено граматичні й акцентні ознаки вставності.

Використання мовленнєвих інклюзій як поширювачів речення однаковою мірою характерне для української й російської мов.

© М. М. Тягунова, 1990

Особливе місце серед названих поширювачів посідають вставні конструкції зі значенням ознаки (далі ВК(О)). Вставки завжди кваліфікувались як побіжні зауваження, поправки, які переривають дане речення. Однак розглядати таким чином усі вставні конструкції недоцільно, оскільки на даному етапі розвитку мови спостерігається тенденція до «вирівнення» семантичної структури речення у межах лінійного сегмента, зокрема й таких, що включають вставні конструкції зі значенням ознаки. Ці конструкції, на відміну від вставних конструкцій з іншим значенням (наприклад, обставинним та ін.), органічно входять в інтенціональну семантичну структуру, оскільки зберігають змістовий зв'язок з одним із членів головного висловлення, як будь-яке означення з означуваним. Напр.: «Лише час від часу звичну тишу зненацька порушує дивний свист, короткий, переривчастий (*зовсім не схожий ні на свистіння вітру за склом, ні на писк якої-небудь пташини, нагло піднятої з трави*)» (О. Гончар); пор.: «Нацизм с его гребенкой, с призывами к следованию традициям (*толком никому неведомым*), с его ненавистью к поиску новых форм обрек народ мыслителей и поэтов на духовное обнищание» (Ю. Семенов). Як бачимо, ВК(О) не розривають основне (базове) речення, а органічно входять у його семантичну структуру. Можливість вільної трансформації ВК(О) в звичайне відокремлене означення в умовах даного контексту підтверджує думку про існування тенденції до вирівнювання семантичної структури речення, яке включає ВК(О). Пор.: «Лише час від часу звичну тишу зненацька порушує дивний свист, переривчастий, *зовсім не схожий ні на свистіння вітру за склом, ні на писк якої-небудь пташини, нагло піднятої з трави*».

Вживання означень являє собою суто логічну операцію додавання чи зменшення ознак означуваного слова, конкретизує його значення чи є своєрідним роз'яснюванням ².

Оскільки відокремлення — це явище мовлення, що до певної міри регулюється правилами, то оформлення означення у ВК(О) повинне мотивуватися певними причинами. Одне й те ж означення в умовах даного контексту може відокремлюватися чи не відокремлюватися в залежності від його комунікативної значимості ³ чи з метою «розвантаження» головного речення ⁴.

Таким чином, оскільки ВК(О) зберігають значення ознаки в семантичній структурі даного речення, вони не утворюють враження «стороннього тіла», «дефекта» мовлення, як звично кваліфікуються вставки, а становлять своєрідне семантико-граматичне ціле з головним реченням, і між ними виникає двобічний змістовий зв'язок, при якому головне висловлення є неповним без вставної конструкції ⁵.

Лише зрідка ВК(О) виконують функцію побіжного зауваження (тобто основну функцію ВК з іншим значенням). Основна їх роль — додаткового повідомлення, уточнення, яке комунікативно значиме (чи не значиме) в умовах основного контексту. Напр.: «Земля в цей ранній час уся в росах — *рясних, крапелистих*» (О. Гончар). Подібно й у російських текстах: «Степанов воочию увидел, как

Миша — по-юношески порывистый в свои пятьдесят четыре года — вскочил с табуретки...» (Ю. Семенов).

У даних конструкціях означення відокремлюються не випадково: вони несуть на собі основне змістове навантаження. При інверсійній позиції означення та означуваного втрачається комунікативний логічний акцент, який припадає на відокремлене означення, і в реченні з прямим порядком слів означення стає семантично нерелевантним в умовах даного контексту. Пор.: «Земля в цей ранній час уся в *рясних, крапельистих росах*». Або стилістично напружене: «*Степанов воочию увидел, как по-юношески порывистый в свои пятьдесят четыре года Миша вскочил с табуретки*».

Однак, якщо в даних прикладах до певної міри можлива трансформація, що призводить лише до зміни комунікативної ваги розглядуваних членів речення, то в наступних прикладах трансформація може привести до перенасичення головного речення додатковим змістом: 1) «В машині, тісно стулившись, стояло з півста людей, — *чорних, обдертих, зарослих, з очима, палаючими холодним смертним вогнем*, — і на дашку шоферської кабіни, лицем до кузова, сиділи два солдати з автоматами, спрямованими на приречених в'язнів» (Ю. Смолич); 2) «Бессонов снова вышел из покойно освещенного лампами блиндажа в траншею — *ледяную, ветреную, серую* — и вдруг уловил, что за эти минуты что-то заметно изменилось, перешло в новое состояние, сместилось в небо и на земле» (Ю. Бондарев).

Ряд означень *чорних, обдертих, зарослих, з очима, палаючими холодним смертним вогнем* та *ледяную, ветреную, серую* оформлені у ВК(О) з метою семантичного розвантаження головного речення.

Тенденція до членування речень як пропозиційних структур в українській та російській мовах показує певну універсальність категорії, тобто її невідповідність, що криється у способах презентації мовленнєвої свідомості. У даному випадку чинниками членування є комунікативна прагматика — змістові акценти. До цього долучаються ще й формальні детермінації: вірогідність появи ВК(О) тим більша, чим формально неоднорідним є ряд означень (1); формально однорідні означення ряду (2) перетворюються у ВК(О), підтримуючись тенденцією до вставного відокремлення формально неоднорідних.

На відміну від подібних речень, де виділення означень у ВК(О) спричинено необхідністю семантичного «розвантаження» висловлення, в українській і російській мовах існують речення, які включають «удавані» вставки. Напр.: «Нове ж поповнення, те й зовсім безболісно слухало згадки про нього та його взвод — *полеглий у димах плацдарму, полеглий загадково, майже легендарно*» (О. Гончар); «Мелькнули в сознании Владимир Иванович Даль, доктор Пушкиных Иван Тимофеевич Спасский, придворный доктор Арендт — *склоняющиеся над ней*» (А. Кузнецова).

В аналізованих конструкціях ВК(О) *полеглий у димах плацдарму, полеглий загадково, майже легендарно* та *склоняющиеся над ней* являють собою конструктивно не мотивовані вставки, оскільки

тире в обох випадках факультативне і пояснити оформлення означення у ВК(О) можна тільки авторською позицією.

ВК(О) не завжди виражають означальну семантику. Деякі з них можуть мати додаткове значення обставини, інші — подвійність значення атрибута-предиката. Напр.: «Тривожні, невиразні — *весняні* — передчуття хвилювали і радістю, і зажураю» (Ю. Смолич); «Тот стоял перед письменным столом, покусывая губы, — *подтянутый, светловолосый, стройный*» (Ю. Герман).

Означення з додатковим значенням обставини чи з подвійним значенням атрибута-предиката частіше схожі з парцельованими реченнями, в котрих відношення означення до означуваного слова кваліфікується як предикативне і атрибутивно-предикативне.

Розглядаючи парцельовані конструкції, подібні до даних ВК(О), Ю. В. Ванніков стверджує, що при наявності дистаксії і додаткових значень обставини слід говорити про предикативний, а не означальний характер конструкцій ⁶.

Таким чином, у прикладах, подібних до вищеназваних, характер предикативного зв'язку ВК(О) з головним реченням визначається наявністю додаткового значення обставини причини (пор.: «Тривожні, невиразні (*як навесні*) передчуття хвилювали і радістю і зажураю»; «Тот стоял *подтянутый, светловолосый, стройный*, стоял перед письменным столом...» — означальні відношення у межах структури дуплексиа).

Перерваність ряду семантично однорідних означень і винесення частини з них у ВК(О) може пояснюватись синтаксичною тенденцією української й російської мов до таких членувань реальних речень, при яких надмір атрибутів чинить опір сприйняттю (якщо їх більше трьох, нормативно утримуваних оперативною пам'яттю). Ця тенденція витримується послідовно: «Володя з Жорою ще більше здивувалися, коли через хвилину у кімнату, радісно підстрибуючи, вбіг *п'ятнадцятирічний, рожевоцвітий* пустунчик — *чистенький, вгодований, сяючий, гарненький, схожий більше на дівчинку, ніж на хлопчика*» (В. Бойко).

Препозитивне означення може виконувати і узагальнюючу функцію; наприклад, у російському тексті: «Он быстро двигался, шумно разговаривал и смотрел орлом. Даже галстук был на нем *какой-то сверхраздаточный — яркий и пестрый*» (В. Попов).

ВК(О) займають частіше всього постпозицію відносно означуваного слова в головному реченні, оскільки постпозиція означення — традиція, тому що ВК(О) — це вставки додаткового характеру, а додаткова інформація дається після констатації факту. ВК(О) — одиночне означення — порушує цю традицію і може розміщуватися в препозиції відносно означуваного слова в головному реченні; однак це відбувається тільки в тому випадку, коли лане означуване слово має препозитивне означення в головному реченні, яке є синтаксично однорідним щодо означення у ВК(О) *.

* Поняття синтаксичної однорідності не тотожне поняттю семантичної однорідності: означення *іншим, степовим* є синтаксично однорідні щодо оформ-

Якщо препозитивне означення у головному реченні відсутнє, ВК(О) — одиночне означення, подібно до решти ВК(О), розміщується в постпозиції відносно свого означуваного. Напр.: «Волосся темно-русяве було вільню розкинуте по плечах, кільчасті кінчики його золотилися на сонці, ніби злегка пригорілі, припалені іншим — *степовим* — сонцем» (О. Гончар); «Чайковский разыгрывал «гамбургскую» (*групповую*) партию, и потому мичман не стал отвлекать его» (В. Пикуль).

Морфологічне вираження ВК(О) в українській і російській мовах залежить від тієї ролі, яку відіграє вставка. Якщо ВК(О) — уточнення, то, як правило, означення у ВК(О) виражене прикметником (одиночним або із залежними словами) чи прийменниковою конструкцією і носить суто означальний характер. Напр.: 1) «Розкаже, як ховали його на цьому кургані під музику двох духових оркестрів — військового і радгоспного — і як усі бомбардувальники в той день відмінили свої польоти» (О. Гончар); «Летний покой — *без ракет ночью и дежурных выстрелов днем* — нерушимо стоял здесь с позавчерашнего вечера» (Ю. Бондарев).

Подібні вставки, семантично нерелевантні в умовах даного контексту, служать для конкретизації ознаки, яка названа препозитивним означенням у головному реченні (1) чи несуть додаткову інформацію про означуване слово, яке названо в головному реченні, незалежно від того, має означуване слово препозитивне означення чи ні (2).

Якщо ВК(О) — одиночне означення до означуваного слова в основному реченні, то воно може виражатися ще й прикметниками та діеприкметниковими зворотами. У цьому випадку означення у ВК(О) стає комунікативно значимим в умовах даного контексту, несе на собі основний логічний акцент і сприяє логізації висловлення. Напр.: «Коли коронний гетьман Конецьпольський узявся за реституцію ненависного козацтву Кодака, то перший, кого він прикликав, щоб похвалитися зробленим, був чигиринський сотник (*пониженный з писаря і принижений малозначною посадою*) Хмельницький» (П. Загребельний); «Быстро темнело! Так быстро, что черты Женькиного лица расплывались и хорошо виделись только глаза — *возбужденные, яркие, смеющиеся*» (В. Липатов).

В обох прикладах ВК(О) виражають додаткові повідомлення і інтерпретуються як члени з прихованим характером предиката; вони легко трансформуються в окремі самостійні речення, тобто утворюють другий предикативний центр. Пор.: «Він був понижений з писаря і принижений малозначною посадою»; «Они были возбуждены, яркие, они смеялись».

Для обох мов характерне вживання обов'язкових означень, оформлених у ВК(О), які відносяться до синсемантичного іменника в головному реченні. Виділення цих означень у вставку обумовлено, можливо, прагненням автора до актуалізації ВК(О)

лення й позиції у реченні, проте вони семантично не корелюються як рівноцінні, бо друге є уточненням першого (*іншим, а саме степовим*).

у реальному реченні: «А тепер рій думок — *неспокійних, тривожних, докучливих* — заплубочився в моїй голові» (Ю. Смолич); «Прохина Лидия Григорьевна занимала в те годы пост — *очень серьезный* — в женском отделении Красносибирской ЧК-ГПУ...» (С. Залыгин).

Опущення означень в обох реченнях завдає шкоди змістові цілого висловлення, оскільки в обох прикладах є синсемантичний іменник, який потребує обов'язкової лексико-синтаксичної конкретизації і притягує до себе означальні поширювачі ⁷, в ролі яких виступає в подібних реченнях ВК(О).

У реченнях, перенасичених змістами як згорнутими препозиціями, ВК(О) мають різні засоби морфологічного вираження. Однак частіше зустрічаються випадки вживання поширених дієприкметникових зворотів (а іноді й кількох одразу) і означальних підрядних речень: «Король не приймав нікого, бо хворів, тоді хтось запропонував, щоб сейм вів свої обради разом з сенатом без королівської присутності (*яка була обов'язковою*), але король не погоджувався й на це» (П. Загребельний); «Уже близ гостиницы узкие улочки по ту сторону Канавы напоминали бывший купеческий город некой обманчивой уравнишенностью, крошечными булочными с тюлевыми занавесками в витринах, старомодными зеркалами парикмахерских (*опахивающих из дверей облаками «Шипра»*), деревянными липами, еще оставшимися там, где раньше были заборы, арками ворот, голубятнями в заросших травой двориках» (Ю. Бондарев).

У подібних ситуаціях можлива трансформація вставок у підрядне означальне речення і відокремлене означення, виражене дієприкметниковим зворотом. Членування тексту тут довільне і не позначене мовною специфікою.

Проте при такій трансформації головне речення стає семантично перевантаженим, особливо тому, що ВК(О), які служать для семантичного розвантаження, як правило, мають прихований характер предиката.

Не завжди вставки, які розгортаються, є безумовно ВК(О). Вставні конструкції можуть являти собою щось проміжне між приєднувальною конструкцією і ВК(О): «Ніколи раніше по цьому високому мосту не ходила — *залізний увесь, гарячий, довжелезний, найбільший, мабуть, у світі*» (О. Гончар); «Он сидел за столом — *лицо тронута щетиной, глаза запавшие, потертый, узкий в плечах пиджак, ширококостные руки вылезают из коротких рукавов*» (В. Тендряков).

Лінійність тексту речень тут порушується і ВК(О) набувають функції приєднувальної конструкції означальної семантики з поєднаним зв'язком при різноструктурному ланцюзі означень. Трансформувати подібні конструкції в лінійний означальний ряд в умовах даного контексту не є можливим, що ще раз підтверджує приєднування приєднувального характеру подібних вставок над означальним.

Якщо вставки, розглянуті вище, функціонально паралельні

в обох мовах, то компаративні ВК(О), тенденція вживання яких однакова в обох мовах, характеризуються наявністю деяких особливостей, але ці особливості виявляються не в структурно-семантичному, а лише у формально-граматичному плані. Компаративні ВК(О) в російських текстах майже ніколи не мають означення, яке виражене прикметником у формі синтетичного найвишого ступеня, тоді як в українських реченнях, навпаки, рідко зустрічаються прикметники у формі аналітичного найвишого ступеня. Напр.: «Семикласник Теплицький — *найогрядніший з-поміж усіх гімназистів нашої гімназії, за що дістав роль городничого*, — входив із кухні в розтебнутій шинелі, яка символізувала халат, і гарчав своїм проспіваним на херувимській церковним баском» (Ю. Смолич); «З-під прасувальної машини цілими пакетами вилітали виглянцьовані до рипу скатертини й чоловічі сорочки (*наймодніші білі, завжди модні, а останнім часом особливо*), у велетенських чанах механічні руки вміло робили велику справу очищення від бруду всього, що поступило до пральні» (П. Загребельний). Пор.: «Тихий город медленно погружался в тихую ночь — *самую тихую и самую короткую ночь в году*» (Б. Васильев).

Компаративно-протиставні значення є неод'ємною ознакою української мови, бо у ВК(О) з таким значенням в українській мові зустрічається кілька конструкцій, яким у російській мові відповідає тільки одна (вищий ступінь + сполучник *чем (нежели)* + ім'я (з залежними словами або без них). Напр.: «Гість теж похилив голову в короткому гречному уклоні і проказав доброю російською мовою — *куди крацюю, ніж російська мова в устах Петлюри*» (Ю. Смолич); «Відрадна пора — та частина, коли по обіді між роботою запрацьовані люди здрімнули де хто був. Короткий, але міцний це сон — *міцніший, як довгої ночі*» (Ю. Смолич); «Спершу чути було канонадні гуркоти десь за Воронеж, далеко за спиною в нас, потім і гуркотів не стало чути, а ми, спонукані ненавистю відчаю, за зтяжністю смертників все ще вели тут бої — *запекліші, ніж будь-коли*» (О. Гончар). Пор.: «Он улыбался, когда от Батманова, Залкинда или Беридзе в самый разгар рабочего дня получал новое задание — *неизменно более срочное и важное, нежели все предыдущее*» (В. Ажаев).

Відносно інших значень (суто компаративних чи компаративно-ідентифікуючих) треба визначити, що ВК(О) і в українській і в російській мовах мають однакові структурно-граматичні і формально-граматичні вирази, що потребує, однак, спеціального широкого дослідження.

Функціональна подібність ВК(О) в обох порівнюваних мовах, як і текстове їх членування розділовими знаками й позицією у реченні, підкреслює граматичність категорії, для якої описова граматики ще не знайшла точних визначень, переміщуючи вказані синтаксеми у площину тексту.

¹ *Бабайцева В. В., Максимов Л. Ю. Синтаксис. Пунктуация. М., 1987. Ч. 3. С. 163; Галкина-Федорук Е. М., Горшков И. В., Шанский И. М. Современный русский язык: Синтаксис. М., 1958. С. 140; Попов В. П., Валькова Д. П., Мало*

вицкий Л. Я., Федоров А. И. Современный русский язык. М., 1978. С. 365. ²Ванников Ю. В. Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи. М., 1979. С. 7—48, 103. ³Чирок Т. М. Функциональная сущность определения в свете теории актуализации: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Воронеж, 1979. ⁴Ванников Ю. В. Указ. соч. С. 231. ⁵Романенко Е. Н. Вставные и вводные предложения в современном немецком языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1979. С. 45. ⁶Ванников Ю. В. Указ. соч. С. 229, 231. ⁷Фурашов В. И. Определение как синтаксическая категория: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М., 1985. С. 22.

Надійшла до редколегії 06.01.89

Предлагается анализ синтаксической категории вставности как универсалии, которая обнаруживает семантическое и прагматическое сходство в украинском и русском языках; указаны различные способы презентации речевого сознания, которое корригирует атрибуты, способные насыщать и наращивать семантическую глубину предложения, расширяя его схему. Установлены грамматические и акцентные признаки вставности.

Н. Ф. КЛИМЕНКО, д-р филол. наук,
Ин-т мовознавства АН УРСР

АГЛЮТИНАТИВНІСТЬ В УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВОТВОРЕННІ

Розглядаються аналітичні тенденції в українському словотворенні, зростання в ньому аглютинативних ознак: послаблення регулярних чергувань на морфемних швах, спеціалізація суфіксів на вираженні одного значення, наближення словотворчих значень деяких суфіксів та префіксів до граматичних, збільшення кількості основ, що вільно сполучаються з іншими основами і виконують роль своєрідного семантичного кліше, що відносить різномірні явища до однієї предметної галузі.

Останнім часом дослідники української морфології дедалі більше підкреслюють зростання аналітизму в граматичній структурі сучасної української літературної мови і визначають її як синтетико-аналітичну¹. Згідно з цією концепцією прийменники розглядаються як аналітичні синтаксичні морфеми. Разом із субстантивами вони формують аналітичні прислівники.

Розвиток аналітизму в сучасній українській мові пов'язується також з напрямком руху відмінкової системи. При цьому відзначається, що в структурі української мови прийменники є категорією, що розвивається, а відмінки — категорією, пов'язаною з прийменниками і водночас потісненою ними².

Аналітизм виявляється також у зростанні аналітичних форм при вираженні роду іменників. Цей спосіб вираження властивий словам «спільного» роду, що поза контекстом потенційно є носіями двох грамем і лише ситуативно іменник співвідноситься з особою і оформляє значення чоловічого або жіночого роду. Категорія роду цих слів виражається узгоджувальними одиницями, наприклад, займенниками: *Роман — такий невдаха, Марія — така невдаха*³.

Омонімія граматичної форми чоловічого роду в іменників — назв професій теж знімається контекстом, коли предикативи виступають у ролі конкретизаторів роду (*інженер сказав, інженер*

сказала). Аналітичні тенденції структурного вираження роду спостерігаються в невідмінюваних іменників *юний гереро* // *юна гереро*⁴.

Такі процеси не оминули і українське словотворення. І це закономірно. Вчені давно помітили, що розвиток аналітизму в морфології посилює тенденції до аглютинативності в мові⁵.

У шістдесяті роки російські мовознавці визначили як найхарактернішу особливість словотворення сучасної російської літературної мови зростання в ньому ознак аглютинативності⁶. Вона виявляється в семантиці і структурі похідного слова. Аглютинативність у семантиці — це тяжіння до взаємооднозначної відповідності між означуваним і тим, що позначає, до окремоти подачі елементів інформації в складі словформи⁷. В. В. Виноградов⁸, Дж. Грінберг⁹, І. Леков¹⁰, О. А. Земська¹¹ зазначають, що аглютинативність у структурі твірного слова знаходить свій прояв у вільному «склеюванні» морфем, відсутності явищ морфологічного пристосування морфем при їх поєднанні.

О. А. Земська звернула увагу на те, що зростання аглютинативності в семантиці похідного слова сприяє чіткому поділу слова на морфеми, оскільки з кожною морфемою пов'язується певна частина значення слова і в такий спосіб семантична подільність підтримує подільність структурну¹².

Аглютинативність у простих (з одним коренем) і складних словах має різний характер прояву. В перших вона виявляється в зміні техніки поєднання морфем (усуненні чергувань, розширенні інвентаря інтерфіксів тощо), в спеціалізації суфіксів на вираженні одного значення, в префіксальному творенні похідних. Складні слова показові тим, що ілюструють зростання можливостей вільного «склеювання» основ, появу серед них основ-класифікаторів і конкретизаторів, що здатні використовуватися як певні семантичні кліше¹³. Нарешті активне поповнення лексичного складу мови за рахунок багатьох розчленованих номінативних одиниць, виражених словосполученнями, теж свідчить про аналітичні можливості для зростання в ньому аглютинативності.

Відомо, що морфемні шви в слов'янських мовах характеризуються фузією, взаємоприсотуванням одиниць, яке реалізується в чергуваннях на межі твірної основи і суфіксів, усіченні основ, накладанні основи та суфікса, появі інтерфіксів, що полегшують сполучуваність різнорідних основ з одним і тим самим суфіксом. Учені відзначають, що морфемні шви в болгарській та українській мовах більш фузійні порівняно з російською, де яскравіше виявляється аглютинативність¹⁴. Проте і в українській мові зустрічаються непоодинокі випадки, які засвідчують послідовне нарощування морфем там, де в інших випадках відбувається чергування звуків основи і суфікса. Отже, помітне послаблення чергувань на межі морфем, що говорить про посилення в ній ознак аглютинативності. Це твердження можна проілюструвати прикладами поєднання різних основ на г, к, х, ч з суфіксами *-ськ-*, *-ств-*: *герцогство*, *герцогський*, *англосакський*, *ацтекський*, *франкський*, *орок-*

ський, тюркський, баскський, казахський, шахський, палехський, ороцький. Як бачимо, йдеться здебільшого про запозичені основи. Можливо, прагнення зберегти їхню форму незмінною і розпізнаваною сприяло усуненню чергувань, які в інших випадках послідовно реалізуються: пор.: *дослідник* → *дослідницький*, *читач* → *читацький*, *чех* → *чеський*.

Є підстави розглядати регулярність оформлення прикметників, утворюваних від абrevіатур, запозичених або питомих основ за допомогою суфікса *-ськ-* з інтерфіксом *-ів-* теж як прояв аглютинативності і тенденції до збереження твірної основи незмінною: *виконкомівський*, *вузівський*, *есдеківський*, *женихівський*, *завгоспівський*, *завкомівський*, *метробудівський*, *паничівський*, *сільбудівський*, *райкомівський*, *робсількорівський*, *родичівський* тощо.

У мовознавчій літературі прийнята теза про те, що активізація префіксального способу словотворення свідчить про зростання аглютинативності в мові. Аглютинативність префіксального способу творення дієслів у російській мові виразно показана в празькій російській граматиці. Українські дієслова здебільшого утворюються префіксальним або префіксально-суфіксальним способом.

Характерною особливістю їх є те, що безпрефіксне дієслово знає найбільшої значенневої диференціації завдяки префіксам, безпосередньо приєднаним до кореня (*бити* → *вбити*, *вбити*, *відбити*, *забити*, *збити*, *набити*, *оббити*, *підбити*, *побити*, *прибити*, *розбити* тощо). В міру віддалення префікса від кореня, точніше, коли він займає другу, а особливо третю і четверту, максимально можливу для дієслова української мови, позиції, він усе більше набуває рис морфеми граматичної, а не словотворчої. Адже в цих випадках префікс виражає граматикалізовані значення способів дії або виду: *побігти* → *попобігти*, *задумувати* → *позадумувати*, *зарубцьовуватися* → *позарубцьовуватися*, *поневірятися* → *попоневірятися*, *поділити* → *розподілити* → *перерозподіляти* → *поперерозподіляти*, *доганяти* → *здоганяти* → *наздоганяти* → *поназдоганяти*.

Цікаво, що і дієслівні суфікси, займаючи передкінецьну четверту, п'яту або кінечну шосту суфіксальні позиції, властиві слову української мови, теж характеризуються уніфікованими значеннями, які служать сигналами частиномовної належності слова (*де-центр-ал-із-ува-ти*, *драм-ат-із-ува-ти*, *від-букс-ир-ува-ти*, *від-букс-ир-ов-ува-ти*, *об-валь-к-ов-ува-ти*, *о-п'ік-ун-ств-ува-ти*) або зворотності дієслів (*драм-ат-із-ува-ти-ся*, *по-см'і-ш-к-ов-ува-ти-ся*, *від-брунь-к-ов-ува-ти-ся*, *від-пуп-к-ов-ува-ти-ся*, *по-за-руб-цьов-ува-ти-ся*).

Не можна не погодитись із слушним зауваженням О. А. Земської про те, що префікси в дієслові нерідко виконують роль елемента, позбавленого дериваційного значення. Вони лише підтримують суфікси, надто слабкі, щоб виконувати роль єдиного оформлювача слова¹⁵. Тому ці два класи одиниць у дієслові виступають як тісна морфемна єдність: *співати* → *переспівувати* → *попереспівувати*, *кахикати* → *покахикувати*.

Уніфікованими значеннями наділені також прикметникові та іменникові суфікси в максимально віддалених від кореня позиціях. Зрозуміло, що в цих частинах мови п'яту, шосту, в поодиноких словах—сому позиції займають флексії. Суфікси, оформляючи твірну основу, займають відповідно четверту — шосту позиції. В іменників вони виражають значення абстрактної дії, якості або осіб жіночого роду: *дер-к-от-а-нн-я, о-бож-н-юва-ч-к-а, при-бу-т-к-ов-ість-я, в-по-ряд-к-ов-а-н-ість-я, о-по-да-т-к-ов-ува-нн-я*.

У прикметників максимально віддалений від кореня суфікс оформляє значення ознаки дії (*о-по-да-т-к-ов-ува-н-ий*) або відношення до певного предмета чи особи (*др-а-н-к-ов-ий, дріб-н-ич-к-ов-ий, до-імпер-і-ал-іст-ичн-ий*).

Можна зробити висновок про те, що морфеми, максимально віддалені в слові від кореня, позбавлені синонімічних значень.

Тенденція до аглютинативності виявляється в зменшенні багатозначності суфіксів, у посиленні в них одного певного значення і послабленні або й витісненні деяких значень суфікса за рахунок вираження його іншими засобами.

В українській мові це видно на прикладі прикметників з суфіксом *-уват-*. Йому притаманні два близькі, але різні значення: неповного ступеня вияву ознаки (*блідуватий, довгуватий, рижуватий, різкуватий, синюватий*) та підкреслення схожості чогонебудь до твірного іменника (*ведмедикуватий, вовкуватий, дивакуватий, жевжикуватий, мішкуватий, собакуватий*). Останні здебільшого тлумачаться перифрастично і в такий спосіб «який нагадує кого-, що-небудь поведінкою, рухами, зовнішністю». Перше значення більш абстрактне і чітко окреслене. Воно може реалізуватися практично в усіх якісних прикметниках. Друге значення розмите і більше прив'язане до контексту слова, точніше, до твірної основи. Крім того, відіменникові прикметники з цим суфіксом мають розмовний характер. Через це в літературній мові з'явилася численна група складних слів з еквівалентними основами *-видний*, частіше *-подібний*, що виражають лише одне значення схожості. Більшість із них проникла в літературну мову з термінологічної системи: *бруньковидний — брунькоподібний, веретенподібний, воронкоподібний, віночковидний — віночкоподібний, гагароподібний, ниркоподібний, ракоподібний, сталеподібний, хрящеподібний, циліндроподібний*.

У деяких морфем помітне тяжіння до спеціалізації на вираженні лише одного значення. Так, серед слів з суфіксом *-тель*, поданих у одинадцятитомному тлумачному «Словнику української мови», зустрівся два, в яких поєднуються значення приладу та особи (*гаситель, глушитель*). Отже, цей суфікс спеціалізується на оформленні найменувань осіб, що виконують дію, названу твірною дієслівною основою.

Помітне тяжіння суфікса *-ун* до переважного вираження значення істоти — людей (*горбун, говорун, тоастун*), рідше тварин (*ревун, гризун*). Словники не засвідчують творення нових слів за

допомогою цього суфікса зі значенням предмета (подібних до *пливун, валун*) чи знаряддя дії (*колун*). Виняток становить ряд слів, що виникли при конкретизації твірної основи- *двигун: авіадвигун, вітродвигун, електродвигун, нафтодвигун*.

Тенденція до уніфікації значень, а отже, до розширення можливостей поєднання з багатьма основами властива суфіксам української мови, що в межах кількох частин мови виражають зменшено-пестливе значення: *голівонька, природонька, правдонька, спатоньки, їстоньки, вершечки, дрібушечки, трішечки, пішечки, тілечки, ніскілечки, теперечки*. Ця тенденція ще більше виявляється в приєднанні префіксів з уніфікованими значеннями до багатьох різнорідних основ кількох частин мови. В українській мові це префікси *без-* (*безафіксний, безбарвний, безвітряний, безтурботний, без'ядерний, безвілля, безділля, безвладдя, безводдя, безлад, безліч, безпалок, безсилля, безсилок*), *не-* (*неправда, неспромога, незгода, неказивий, ненапад, неоглядки, незговірливий, неусталений, недібрати, недобувати, недовиробити*), *над-* у значенні «більше, ніж звичайно» (*надвартість, надлюдина, надзвичайний, надлюдський, надмір*).

Ця ознака властива також запозиченим префіксам на зразок *анти-* (*антибактеріальний, антидемократичний, антиморальний, антипартійний, антибіотики, антимілітаризм, антитіло, антициклон*), *ультра-* (*ультракороткий, ультралівий, ультраправий, ультрачервоний, ультраакустика, ультразвук, ультрамікроби*).

Зростання аглютинативних тенденцій у сучасній українській мові особливо помітне при творенні складних слів. Воно виявляється в трьох планах: 1) складні слова одержують можливість утворюватися від інших простих або складних слів за допомогою основ, що мають абстрактні значення і лише співвідносять з певними поняттями, окремою предметною галуззю; 2) завдяки цьому збільшуються комбінаторні потужності питомих і запозичених основ; 3) зростає чіткість і легкість виділення таких основ у складі слова, і, отже, відкривається простір для використання їх при творенні нових слів.

Аргументацію цих тверджень можна розпочати з практики тлумачення одиниць у словниках іншомовних слів (див., наприклад, за редакцією О. С. Мельничука). У реєстрі подібних словників заголовковими є не тільки слова, а й основи, що пояснюються в такий спосіб: *відео-* (від лат. *video* — дивлюсь, бачу) — в складних словах вказує на приналежність поняття до зображення телевізійних, радіолокаційних та інших складних електричних сигналів на екрані електроннопроменевої трубки. Основа *відео-* конденсує в собі це поняття і виступає ощадливим засобом, який переводить цілі ряди різнорідних явищ і предметів у один клас. Наприклад, словник засвідчує з цією основою слова *відеограма, відеомагнітофон, відеосигнал, відеотелефон, відеофонограма, відеорекордер*. Газети ж доповнюють список ще й словами *відеоапаратура, відео клуб, відеоковани, відеокасети, відеоканал* та іншими. Основа *відео-* на-

стільки «ожила» в наш час, що в розмовній мові з'явилось навіть слово *відео*. З нею відбулося те, що й з основою *VELO-*. Адже в розмовній мові діти називають *велосипеди вело і великами*. Це сталося тому, що основа *VELO-* спроможна виконувати роль класифікатора і співвідносить дії, процеси (*велогонка, велоперегони, велокрос, велопробіг, велотур, веломотогонки*), осіб (*велосипедист, велосипедистка, велофігурист, велофігуристка, велогонщик, велогонщиця*), предмети (*VELOкамера, велодром, веломашина*), так чи інакше пов'язаних з використанням велосипедів.

Характерною ознакою подібних основ є вільність поєднання з іншими основами (*волей-бол, баскет-бол і вело-бол, аеро-дром, космо-дром і вело-дром*) чи готовими словами (пор. *вело завод, велокоманда, велоспорт, велостанція*).

В українській мові дедалі більше зростає клас питомих основ що мають високий ступінь сполучуваності з іншими компонентами складних слів і виражають значення належності до певної предметної галузі. Досить згадати хоча б деякі з них (*вугле-, водо-, земле-, зерно-, лісо-, паро-*) і навести приклади використання їх у складних словах: *водопостачання, зернорадгосп, землеволодіння, землекористувач, зерноелеватор, зернозволочувач, зерноочистка, зернопульт, зерносклад, лісогосподарство, паротурбіна*.

Серед інших особливо виділяються запозичені основи. Їх вільність у сполученні з багатьма основами зумовлена тим, що вони мають стандартні, уніфіковані значення і здебільшого не обтяжені багатозначністю (*аеро-, біо-, гео-, геліо-, електро-, кіно-, космо-, психо-, радіо-, фото-* тощо). Клас таких основ увесь час поповнюється в українській мові, причому головним джерелом їх активізації є термінологія. Ядром її виступають греко-латинські основи, що становлять також ядро інтернаціональної термінологічної лексики.

Помітне явище кореляції співвідносних за значенням питомих і запозичених основ, коли вони чітко розподіляють сфери свого впливу. Перші поєднуються переважно з питомими основами, другі — з запозиченими. Питомі реалізуються в загальноживаних словах і почасти в термінах, запозичені, як правило, належать до термінологічної лексики. Наприклад, у складних словах української мови трапляються чотири основи, співвідносні з поняттям «вода» і різні за походженням: *аква-* (лат.), *гідро-* (грецьк.), *ватер-* (герм.) і *водо-* (слов.). Основи *аква-* і *ватер-*, хоч і виділяються в небагатьох запозичених словах (*акванавт, акваметрія, акваплан, аквація, ватерлінія, ватержакет, ватерполо*), але не можуть бути суперниками основам *гідро-* та *водо-*. Останні мають спеціалізацію і є більш поширеними в мові, ніж попередні. *Гідро-* в галузі термінології. Вона може конкретизувати інші основи (*гідроробокс, гідрограф, гідрографія, гідроїд, гідроліз, гідрокфіт*) або частіше готові слова (*гідроапаратура, гідроелеватор, гідропластика, гідрохімія* та десятки інших), переважна більшість з яких є іменниками. В основі *водо-* сила тяжіння до основ і оформлених слів ніби рівноважена. Однак кількість прикметників з нею набагато

вища, ніж з основою гідро-: *водобійний, водовимірювальний, водонапірний, водопропускний, водочерпальний* тощо.

За матеріалами спостережень можна висловити припущення, що основи, здатні займати третє місце в препозиції, мають вищий ступінь словотворчої активності і чіткості семантичного та структурного виділення в слові. Воно ґрунтується на узагальненні про те, що ядро складних слів становлять в українській мові двокореневі утворення. Трьох-, чотирьох-, п'яти- і в поодиноких випадках шестикореневі (*стодвадцятип'ятиліметровий*) похідні утворюють периферійну частину підсистеми складних слів. Оскільки такі слова розгортаються переважно в препозиції, вони підлягають загальному правилу: віддаленіші компоненти слова повинні мати більш уніфіковані і регулярно повторювані значення.

Ми спостерігаємо, що в третіх препозитивних позиціях стоять здебільшого ті основи, які близькі до одиниць афіксоїдного типу і приєднуються до інших елементів за зразком аглютинативних морфем. У наведеному випадку ця риса більшою мірою притаманна основі гідро- (*гідробіологія, гідробіолог, гідрогеолог, гідрогеологія, гідроелектрометалургія, гідроенергоресурси, гідромашинобудування, гідрометеорологія, гідрометеослужба*), ніж водо- (*водомаслозаправник*).

Висловлене припущення підтверджується при порівнянні основ аеро- (*аерогеліотерапія, аероіонотерапія, аерокліматологія, аеромагнітометр, аерофотоапарат, аерофотограметрія, аерофотографія, аерофотознімання*) і повітро- (трьохкореневі слова відсутні*), астро- (*астробіологія, астрогеографія, астрогеологія, астроспектрограф, астроспектроскоп, астрофотографія, астрофотометр, астрофотометрія*) і зоре- (0), біо- (*біогеосфера, біогеографія, біогеохімія, біогеоценоз*) і живо- (не реалізують третіх позицій), гідро- (*гідроелектрометр, гігротермограф*) і волого- (0), геліо- (*геліобіологія, геліофізика*) і сонце- (0) та багатьох інших.

Треті позиції характерні для численної групи неспіввідносних основ: газо- (*газоволюметрія, газоводотрубний, газопаропровідник, газотурбовоз, газотурбохід*), альфа- (*альфа-радіоактивність, альфа-спектрометр*), гама- (*гама-дефектоскопія, гама-спектрометр, гама-спектроскопія*).

Інокли такою ознакою більше наділена не запозичена, а питома основа, що вже в першій позиції виявляє виразні риси афіксоїдності. Пор. гіало- (*гіалоліт, гіалоплазма, гіалотипія, гіалохромія*) і скло- (*склоблок, скловата, скловолокно, склозавод, скломаса, склопакет, склорубероїд, склотканина, склоцемент*), атмо- (*атмометр, атмосфера, атмосферіки*) і паро- (*паротворення, паротеплохід, паротурбобудування, паротурбовоз, паротурбогенератор*).

Слід зазначити також, що багато співвідносних запозичених і питомих основ не можуть займати третіх препозитивних місць у слові, хоча зберігають спеціалізацію. Перші використовуються зде-

* Далі в подібних випадках ставитимемо 0.

більшого в галузі термінології, другі — в загальноповживаній лексиці, хоча трапляються і в терміносистемах. Пор.: *гало-* (*галобіонти, галогенез, галогени, галодійний, гелюфіти*) і *соле-* (*солеваріння, солевидобувний, солевитривалість, солевки, соледобування, солекоп, солеломня*), *гемо-* (*гемоангіома, гематоген, гематохром, гематопорфірин*) і *крово-* (*кровобіє, кровообіє, кровопролиття, кровотамувальний, кровоспинний*).

Вивчення кореляцій складних слів з питомими та запозиченими основами показує, що багатозначність елементи стримує його вільне пересування в препозитивній частині слова. В цьому зв'язку досить пригадати основи *агро-*, *гео-* і *земле-*. Дві перші грецького походження. *Агро-* співвідносить складні слова з поняттями «земля», «поле», яке обробляють і на якому вирощують культурні рослини. *Гео-* — кліше для слів, пов'язаних з поняттям «земна кора». *Земле-* несе в складні слова весь тягар своєї полісемії.

Аналізуючи матеріал, помічаємо, що *агро-* вільно почуває себе у другій і третій препозитивних позиціях (*агробіолог, агробіологічний, агробіологія, агробіоценози, агрогрунтознавство, агрозоотехнічний, агрокліматологія, агролісомеліоративний, агрометеорологія, агрофітоценози*). Така сама ознака властива основі *гео-* (*геогідрологія, геомантіофон, геоморфолог, геоморфологія, геотехнологія, геохронологія*). Основа *земле-* не займає жодного разу третього місця в препозиції.

Досі йшла мова про компоненти слова, що приєднуються в препозиції. Однак існує велика група основ з стандартними значеннями, які завершують слово і вільно сполучаються з багатьма іншими одиницями. Вони здебільшого однозначні і теж подібні до афіксоїдів, які формують однотипні за семантикою слова. Серед таких питомих основ можна згадати *-віз//воз* (*ваговіз, стоговіз, коповіз, вуглевоз, панелевоз, солевоз, тролейвоз, бомбовоз, турбовоз, трубовоз, дрововоз, рудовоз, бензовоз, шлаковоз, молоковоз, фермовоз, міновоз, лісовоз* та ін.), *-мір* (*вологомір, вітромір, висотомір, газомір, глибиномір, молокомір, калібромір, мікромір, радіовітромір, ростомір, солемір, швидкостемір*). До них приєднуються також *-знавець, -нос, -роб*. Поміж запозиченими виділяються *-граф, -дром, -метр, -скоп, -фор*.

І, нарешті, необхідно підкреслити, що в словотворенні української мови, як і в усіх слов'янських, продуктивно утворюються складні найменування, що характеризуються аналітичною формою вираження. Вони виникають на наших очах. Для того, щоб переконатися в цьому, досить лише проаналізувати щорічні літні оголошення в газетах про набір до ПТУ. Серед них ми знайдемо слова-юкстапозити на зразок *кресляр-конструктор, лицювальник-плиточник, маляр-штукатур, столяр-паркетник* і описові найменування типу *зварник арматурних сіток і каркасів, складач на рядковідливних машинах, електрозварник ручної зварки, машиніст поточних ліній*.

Учені справедливо відзначають, що у відповідь на тенденцію до виникнення таких описових назв з'явилася інша — до уніфікації

ції та стандартизації їх за допомогою слів-ототожнювачів. Так формуються ряди слів, подібні до: **монтажник сталевих, залізобетонних конструкцій, монтажник внутрішніх санітарно-технічних систем, монтажник радіоелектронної апаратури та приладів, слюсар-складальник радіоелектронної апаратури та приладів, слюсар механоскладальних робіт, слюсар-ремонтник, слюсар-електромонтажник, слюсар-інструментальник, слюсар по виготовленню деталей і вузлів систем вентиляцій, кондиціонування повітря, слюсар-сантехнік, слюсар-електрик**. У ролі ототожнюючих слів виступають *оператор, контролер, регулювальник* та інші.

Аналітичні найменування потенційно завжди можуть набути синтетичну форму вираження і згорнутися в одне слово: *виконроб, головбух, сантехнік*. За цієї умови постійно існує джерело для структурного і семантичного виділення основ, що поповнюють інвентар одиниць, які вільно сполучаються з багатьма іншими морфемами і, отже, посилюють аглютинативні тенденції в мові.

¹ Вихованець І. Р. Применникова система української мови. К., 1980. С. 25.
² Вихованець І. Р. Частина мови у семантико-граматичному аспекті. К., 1988.
³ Воронцова В. Л. Наименования лиц по профессии // Способы номинации в современном русском языке. М., 1982. С. 254—271.
⁴ Загнітко А. О. Структура категорії роду іменників. Донецьк, 1985. С. 21.
⁵ Загнітко А. О. Диференціація невідміюваних іменників за родами в українській мові // Укр. мовознавство. 1985. Вип. 13. С. 92.
⁶ Реформатский А. А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова // Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.; Л., 1965. С. 82.
⁷ Словообразование современного русского литературного языка. М., 1968. С. 9—10.
⁸ Реформатский А. А. Указ. соч. С. 84.
⁹ Виноградов В. В. Русский язык. М., 1972.
¹⁰ Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков // Новое в лингвистике. М., 1963. Вып. 3. С. 9—95.
¹¹ Лекс И. Отклонения от флективного строя в славянских языках // Вопр. языкознания. 1956. № 2. С. 18—26.
¹² Земская Е. А. Вступление // Словообразование современного русского литературного языка. С. 9—23.
¹³ Там же. С. 12.
¹⁴ Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. К., 1983. С. 236—237.
¹⁵ Деянов И. Имена прилагательные в современном болгарском и русском языках // Актуальные проблемы русского словообразования // Учен. зап. Ташкент. пед. ин-та, 1975. Т. 143. Ч. 1. С. 193.
¹⁶ Земская Е. А. Указ. соч. С. 11.

Надійшла до редакції 17.01.89

Рассматриваются аналитические тенденции в украинском словообразовании, увеличение в нем агглютинативных признаков: ослабление регулярности чередований на морфемных швах, специализация суффиксов на выражении одного значения, приближение словообразовательных значений некоторых префиксов и суффиксов к грамматическим, увеличение числа основ, свободно сочетающихся с другими основами и исполняющих роль своеобразного семантического клише, с помощью которого разнородные явления относятся к одной предметной области.

**ФУНКЦІОНАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МОРФОНОЛОГІЧНИХ
АЛЬТЕРНАЦІЙ У СИСТЕМІ ПАРАДИГМ ІМЕННИКІВ**

Розглядаються особливості морфонологічної структури словоформ іменників у сучасній українській мові, які змінюються за числами і відмінками. Аналізуються функціональні характеристики встановлених словозмінних засобів, а саме, здатність морфонологічних альтернацій прогнозувати значення таких категорій іменника, як рід, число, відмінок.

У сучасному мовознавстві увага дослідників усе частіше зосереджується на поняттях функції та мети різних мовних систем та їх елементів. Проте інтерпретуються ці поняття по-різному. Так, представники Празького лінгвістичного гуртка вважають, що лінгвістичні явища необхідно аналізувати з функціональної точки зору. З цього погляду мова є системою засобів вираження, яка служить комунікативній меті¹. Функціональний підхід у лінгвістичних дослідженнях передбачає вивчення багаторівневих відношень, які існують між функціями (значеннями) і формами одиниць мови. У таких дослідженнях аналізуються структурні відношення між одиницями мови в межах більш складних мовних систем, компонентами яких вони є².

Згідно з принципами функціонального підходу завданням пропонуваного дослідження є встановлення базових елементів системи словозміни іменника і визначення того, яким чином ці одиниці включаються в процес утворення число-відмінкових форм іменника, а також словозмінних парадигм цього класу слів у цілому.

У лінгвістичних дослідженнях спостерігаються два типи функціонально-граматичного опису. Один з них чітко протиставляється формальним описам, оскільки аналіз одиниць мови спрямований не тільки від засобів їх вираження до функцій, а й від функцій до засобів вираження³. Другий тип близький до формалізованих описів, оскільки базується на граматичних формах і ведеться в основному в напрямі від засобів вираження до функцій мовних одиниць. У даній роботі вивчення словозмінних одиниць іменника здійснюється від засобів вираження граматичної форми до її граматичного змісту. Матеріалом для аналізу служать основозмінні* парадигми 24 тисяч іменників, узятих з однотомного українсько-російського словника за редакцією Ільїна В. С.⁴ Об'єктом аналізу є морфонологічні альтернації, які відбуваються в основних іменника при утворенні ним числових і відмінкових форм.

Відомо, що існує зв'язок не тільки між морфонологічними альтернаціями і граматичними опозиціями, для вираження яких ці

---

* Поняття основозмінна парадигма вживається по аналогії з поняттям словозмінної парадигми.

альтернації служать, а й між різними альтернаціями у процесі формотвору і словотвору. Так, Е. Станкевич розглядає морфологічні альтернації як складову частину формологічної структури мови. Він особливо підкреслює роль морфологічних альтернацій у передачі граматичних категорій роду, числа, відмінка. Учений наголошує на необхідності дослідження морфологічних альтернацій у їх сукупності, щоб можна було передбачати появу тих чи інших альтернацій у словозмінній системі⁵. Необхідно зазначити, що статус морфологічних альтернацій у морфології неоднозначний. Одні вчені вважають, що альтернація фонем в основах словоформ є надлишковим, додатковим граматичним параметром, а тому чергування не мають граматичного змісту⁶. У такому разі незрозуміло, як кваліфікувати наявність і відсутність чергування фонем в основоформах таких, наприклад, іменників, як *практик* і *практика*. Адже фонологічне оточення фонеми *к* у формах давального і місцевого відмінків однини іменника жіночого роду *практика* і родового та знахідного відмінків множини іменника чоловічого роду *практик* однакове. З синхронної точки зору наявність / відсутність альтернацій неможливо пояснити. Отже, альтернація *к—ц'* у сучасній українській мові служить у даному випадку для ідентифікації словозмінної парадигми іменника жіночого роду, а разом з тим і для диференціації словозмінних парадигм наведених іменників. Інші дослідники мови, вивчаючи роль альтернації у словоформах, виявляють і ті функції, які останні виконують у процесі словотвору або словозміни⁷. Є. В. Клобуков висловлює думку, що чергування фонем у складі морфем має таке ж значення, як і зміна флексій при утворенні числових і відмінкових форм⁸.

Слідом за О. С. Кубряковою і Е. А. Макаєвим⁹ у даній роботі приймається положення про те, що поняття позиції так само суттєве для морфології, як і для фонології, а тому врахування обох позицій (морфологічної і фонологічної) складає специфіку саме фонологічних характеристик словозмінних парадигм іменника.

Під морфологічними характеристиками розуміємо такі формальні ознаки структури основ іменника, які базуються на існуванні фонологічного протиставлення двох і більше одиниць (наприклад, пом'якшення твердих корелятивних приголосних перед флексіями *-і*, *-ів* веде до появи м'якої приголосної фонемі в кінці основи). Ці характеристики не завжди можуть бути пояснені виключно ознаками фонем і їх комбінаторики. Наприклад, фонологічне оточення фонемі *і* в двох словах *новість* і *відомість* однакове, але при утворенні форм родового відмінка множини для першого з цих достатньо наявності флексії *-ej* і чергування кінцевої приголосної основи *т—т'* (*новість* — *о* — *новість-ej*), для другого цих двох засобів вираження недостатньо: крім зазначених, у даному слові використовується ще і чергування голосних *і — о* (*відомість* — *о* — *відомість-ej*).

Зміни у фонемному складі основи виявляються шляхом зіставлення фонемного складу основоформи називного відмінка однини з фонемним складом основоформ цього ж іменника у всіх непрямих

відмінках однини і множини. Залежно від наявності/відсутності чергування фонем у основах іменників при утворенні число-відмінкових форм основи усіх іменників поділяються на варіативні та неваріативні.

У досліджуваному матеріалі зустрілося 16 400 іменників, в основах яких відбуваються якісні або кількісні зміни фонемного складу.

Розглянемо, які морфологічні засоби є у розпорядженні системи словозміни іменників у сучасній українській мові.

Теоретично, якщо вважати, що фонем в українській мові характеризуються двома ознаками — голосна або приголосна, — можливі такі схеми морфологічних альтернатив: а) приголосна фонема — приголосна фонема; б) приголосна фонема — голосна фонема; в) голосна фонема — голосна фонема; г) голосна фонема — приголосна фонема. У досліджуваному матеріалі реалізовані тільки дві схеми: 1) приголосна — приголосна (*фабрик-а — фабриц'-і, друг-о — друз'-і*); 2) голосна — голосна (*бджол-а — бджіл-о, ківш-о — ковш-а, сел-о — с'іл-о*).

Оскільки у складі основоформи можуть відбуватися не тільки якісні, а й кількісні зміни у фонемному складі, список реалізованих схем морфологічних альтернатив кількісно збільшується за рахунок таких схем: а) голосна фонема — #*₁ (*вузол-о — вуз#₁л-а*); б) приголосна фонема — #**₂ (*знан'н'-а — знан'#₂=о*); в) #₁ — голосна фонема (*пристав#₁к-а — приставок-о*); г) #₂ — приголосна фонема (*с'іл'#₂-о — с'іл'л'-у*).

Таким чином, загальна кількість схем морфологічних альтернатив становить шість одиниць.

Наявність твердих і м'яких приголосних у системі фонем української мови дає можливість деталізувати і схеми альтернатив, де використовуються приголосні фонем. У результаті консонантні морфологічні альтернативи будуть представлені десятьма схемами: 1) тверда приголосна — некорелятивна м'яка приголосна (*піджак-о — піджац'-і*); 2) тверда приголосна — корелятивна м'яка приголосна (*жарт-о — жарт'-ів*); 3) м'яка приголосна — корелятивна тверда приголосна (*некропол'-о — некропол-ем*); 4) м'яка приголосна — некорелятивна тверда приголосна (*хлопец'-о — хлоп#₁ ч-е*); 5) тверда приголосна — тверда приголосна (*друг-о — друж-е*); 6) м'яка приголосна — м'яка приголосна (*т'ім#₁#₂-а — т'імен'-і*); 7) тверда приголосна — #₂ (*вів#₁ц'а — #₂овец'-о*); 8) м'яка приголосна — #₂ (*змаган'н'-а — змаган'#₂-о*); 9) #₂ — тверда приголосна (*четвер#₂-о — четверг-а*); 10) #₂ — м'яка приголосна (*горизонтал'#₂-о — горизонтал'л'-у*).

Якщо схеми консонантних альтернатив можуть бути представлені групами фонем, то зовсім по-іншому описуються вокальні альтернативи. Кожна з голосних фонем у сучасній українській мові являє собою окремий клас фонем, які різняться між собою більш ніж

* #₁ — знак відсутності голосної фонем.

** #₂ — знак відсутності приголосної фонем у складі основоформи.

однією диференційною ознакою¹⁰. Крім того, кожна з голосних фонем потенційно може утворити слово (із своїм наголосом), через це схеми альтернатив голосна — голосна; голосна — $\#_1$, $\#_1$ — голосна ми конкретизуємо пофонемно. Схему **голосна — голосна** реалізують три голосні фонем *i, o, e*. Оскільки для даного дослідження напрям чергування є важливою ознакою, дана схема реалізується такими альтернативами: 1) *i — o* (*сн'ip-ø — сноп-a*); 2) *i — e* (*причип-ø — причеп-a*); 3) *o — i* (*школ-a — шkil-ø*); 4) *e — i* (*колес-o — кол'ic-ø*).

Друга схема вокальних альтернатив представлена такими значеннями: 1) *o — $\#_1$* (*вихор-ø — вих $\#_1$ p-u*); 2) *e — $\#_2$* (*червоноармієц'-ø — червоноармі $\#_1$ ц'-a*); 3) *и — $\#_1$* (*двор'анин-ø — двор'ан $\#_1$ $\#_2$ -u*); 4) *i — $\#_1$* (*швор'ін-ø — швор $\#_1$ н'-a*).

Третя схема вокальних альтернатив набуває таких конкретних значень: 1) $\#_1$ — *o* (*верст $\#_1$ ø-a — верстов-ø*); 2) $\#_1$ — *e* (*сос- $\#_1$ n-a — сосен-ø*); 3) $\#_1$ — *a* (*мал $\#_1$ $\#_2$ -a — мал'ат-u*); 4) $\#_1$ — *i* (*ескадрил' $\#_1$ j-a — ескадрил'ij-ø*); 5) $\#_1$ — *и* (*раб $\#_1$ $\#_2$ -a — рабин'-i*).

Таким чином, у системі вокальних альтернатив беруть участь п'ять голосних фонем, фонема *у* не чергується з іншими голосними. Загальна кількість схем альтернатив, які властиві системі словозміни іменників у сучасній українській мові, становить 23 схеми.

Кожна з виділених схем морфологічних альтернатив по-різному використовується основами іменників при творенні форм числа і відмінка. Так, якщо схема консонантних альтернатив **тверда приголосна — корелятивна м'яка приголосна** наявна в основах 6489 іменників, то альтернативу $\#_1$ — *и* спостерігаємо тільки в основі іменника *раба*. Консонантна схема **тверда приголосна — корелятивна м'яка приголосна** може реалізуватися в основах іменників чоловічого, жіночого і середнього роду як у формах однини, так і множини.

Схема **тверда приголосна — некорелятивна м'яка приголосна** у переважній більшості представлена в основах іменників жіночого роду, ніж в основах іменників чоловічого і середнього роду (відповідно, жіночий рід — 88,61 %, чоловічий рід — 11,31 %, середній рід — 0,08 %). Разом з тим дана схема в основному реалізується у давальному і місцевому відмінках однини.

Основи іменників чоловічого роду використовують 17, жіночого і середнього роду по 14 схем альтернатив із 23.

Альтернативі *e — $\#_1$* , *o — $\#_1$* , **м'яка приголосна — некорелятивна тверда приголосна**, *и — $\#_1$* , *i — $\#_1$* із стопроцентною ймовірністю визначають основи іменників чоловічого роду (усього 968 слів).

Альтернативі $\#_1$ — *i*, $\#_1$ — *и* притаманні основам іменників жіночого роду (вісім слів).

Альтернативі $\#_1$ — *a*, **м'яка приголосна — м'яка приголосна** зафіксовані в основах іменників середнього роду (109 слів).

Таким чином, з допомогою дев'яти морфологічних альтернатив можна однозначно ідентифікувати рід у 1085 іменників.

Відсутність морфологічних альтернатив певної схеми також може бути параметром приналежності даного іменника конкретному роду. Так, альтернативі $i - o$, $i - e$ ніколи не використовуються основами іменників середнього роду; схеми альтернатив м'яка приголосна — $\#_2$, $\#_2$ — м'яка приголосна відсутні в основах іменників чоловічого роду; схеми тверда приголосна — тверда приголосна, тверда приголосна — $\#_2$, $e - i$ не реалізуються в основах іменників жіночого роду. Аналіз матеріалу показує, що основи іменників чоловічого роду використовують більше різних морфологічних засобів у порівнянні з основами іменників жіночого і середнього роду. Це явище спостерігається також і у словозміні іменників у сучасній російській мові ¹¹.

Стосовно здатності морфологічних альтернатив ідентифікувати числову форму іменника можна відзначити, що схеми м'яка приголосна — некорелятивна тверда приголосна, м'яка приголосна — м'яка приголосна однозначно ідентифікують словоформи однини, альтернатива $и - \#_1$ зафіксована у словоформах множини. Всі інші альтернативи можуть з більшою чи меншою долею вірогідності функціонувати як в однині, так і у множині.

Однозначно ідентифікувати відмінкову форму може схема м'яка приголосна — некорелятивна тверда приголосна (97 слів), яка реалізується у кличній формі (*перец'-ø — пер $\#_1$ ч-е*).

Таким чином, проведений аналіз здатності окремої морфологічної альтернативи однозначно ідентифікувати приналежність певної основоформи конкретному числу, відмінку, а також роду показує, що з більшою відповідністю визначається рід іменника, ніж його число-відмінкова форма (пор.: відповідно рід іменника ідентифікується у 1085 словах, число — у 163, відмінок — у 97 словах).

Проаналізуємо функціонування сполучень морфологічних альтернатив по дві, три, чотири і їх здатність ідентифікувати рід, число, відмінок словоформи іменника.

Серед виділених схем альтернатив зафіксовано сім таких, що можуть реалізуватися тільки у сполученні з іншими альтернативами. До них належать: м'яка приголосна — некорелятивна тверда приголосна, $и - \#_1$, $\#_1 - A$, м'яка приголосна — м'яка приголосна, $e - i$, $i - \#_1$, $\#_1 - и$. Частіше за всіх спостерігаються альтернативи, які реалізують схему тверда приголосна — корелятивна м'яка приголосна. Треба відзначити, що спільним сполученням двох альтернатив, які характерні іменникам усіх родів, є тверда приголосна — корелятивна м'яка приголосна; тверда приголосна — некорелятивна м'яка приголосна.

Спільними для основоформ іменників чоловічого і жіночого роду є альтернативі м'яка приголосна — корелятивна тверда приголосна, $\#_2$ — тверда приголосна, для основоформ іменників жіночого і середнього роду — $\#_1 - o$, $\#_1 - e$. Таким чином, з основоформами іменників чоловічого роду основоформи іменників

жіночого роду мають спільні консонантні альтернації, з основоформами іменників середнього роду — вокальні.

В аналізованому матеріалі зустрілося 26 різних комбінацій по дві альтернації: основоформи іменників чоловічого роду використовують 13 (*біл'-ø — бол-ем*), жіночого — 10 (*н'іч#₂-ø — ноч#₂-і*), середнього 7 (*віст#₁р'-а — вістер-ø*).

Треба зазначити, якщо основоформи іменників чоловічого роду використовують найбільшу кількість комбінацій по дві альтернації, то найбільшу кількість основ з двома чергуваннями мають іменники жіночого роду, найменшу — середнього (пор.: 645 — чоловічого, 1006 — жіночого, 220 — середнього роду).

Аналіз матеріалу показує, що із 23 комбінацій по дві морфонологічні альтернації 22 однозначно ідентифікують рід іменника.

Взаємодіють між собою не тільки вокальні альтернації з консонантними (*н'іс-ø — нос-і*), а й вокальні з вокальними, а консонантні з консонантними, при цьому одна з них повинна обов'язково включати нуль фонему ($\#_1 — е$, м'яка приголосна — $\#_2$).

Наступну групу складають основоформи, у складі яких реалізовані одночасно три морфонологічні альтернації (усього 22 комбінації). Найбільш продуктивною за кількістю основоформ є комбінація таких схем альтернацій: м'яка приголосна — корелятивна тверда приголосна, і — о, м'яка приголосна — корелятивна тверда приголосна (*коштовн'іст'-ø — коштовност-еј*). Комбінації по три чергування в одній основоформі повністю ідентифікують рід іменника. У більшості випадків ці сполучення альтернацій здатні ідентифікувати також і число-відмінкову форму. Наприклад, комбінація чергувань м'яка приголосна — корелятивна тверда приголосна характерна для основоформ іменників жіночого роду у родовому відмінку множини, а комбінації тверда приголосна — корелятивна м'яка приголосна, е — $\#_1$, м'яка приголосна — корелятивна тверда приголосна — основоформам іменників чоловічого роду в орудному відмінку однини (*комсомолец'-ø — комсомол#₁ц-ем*).

Останню групу становлять іменники, в основах яких може реалізуватися чотири морфонологічні альтернації одноразово: тверда приголосна — корелятивна м'яка приголосна, е — $\#_1$, о — і, $\#_2$ — тверда приголосна ($\#_2$ *овес-ø — вів#₁с'-і*); тверда приголосна — корелятивна м'яка приголосна, о — і, е — $\#_1$, м'яка приголосна — корелятивна тверда приголосна (*яловець'-ø — жал'ів#₁ц-ем*); тверда приголосна — корелятивна м'яка приголосна, $\#_1 — і$, $\#_2$ — тверда приголосна, $\#_2 — м'яка$ приголосна (*мат #₁#₂#₂и — мат'ірj-у*).

Проведений аналіз функціонування морфонологічних альтернацій в основах іменників при утворенні ними число-відмінкових форм показує, що найбільшу групу становлять основоформи, у яких реалізується одна альтернація, найменшу — з чотирма морфонологічними альтернаціями.

Частіше використовуються такі альтернації та їх комбінації:

1) тверда приголосна — корелятивна м'яка приголосна (5875 ос-

нов); 2) тверда приголосна — некорелятивна м'яка приголосна (3853 основи); 3) $\#_1$ — о (2860 основ); 4) м'яка приголосна — корелятивна тверда приголосна (1355 основ); 5) м'яка приголосна — корелятивна тверда приголосна, і — о, м'яка приголосна — корелятивна тверда приголосна (1150 основ); 6) і — о, м'яка приголосна — корелятивна тверда приголосна (1140 основ).

Морфонологічні альтернативі, беручи участь у маркуванні граматичних категорій іменника, можуть морфологізуватися, тобто перетворюватися у самостійний засіб вираження роду, числа і відмінка. Наприклад, альтернативі е — $\#_1$, о — $\#_1$, м'яка приголосна — некорелятивна тверда приголосна, и — $\#_1$, і — $\#_1$ можуть реалізуватися в основоформах іменників тільки чоловічого роду, альтернативі $\#_1$ — а, м'яка приголосна — м'яка приголосна — в основах іменників середнього роду. У цій функції морфонологічні альтернативі реалізуються найчастіше у протиставленні форм однини формам множини (*друг* — *друг'ів*), в межах однини — орудний відмінок протиставляють називному, в множині — родовий відмінок.

Морфонологічні альтернативі можуть реалізуватися у кінці основоформи іменника (*парт-а* — *парт'ів*), в середині (*сн'ін-о* — *сноп-а*), на початку основи (*вів $\#_1$ ц'-а* — $\#_1$ *оцц'-о*). Найчастіше морфонологічні альтернативі відбуваються в кінці основи, тобто на стику двох основних словозмінних компонентів словоформи — основи і флексії.

¹ Матезиус В. О. О системном грамматическом анализе // Пражский лингвистический кружок. М., 1967. С. 226—238. ² Бернштейн С. Б. Введение в славянскую морфонологию // Вопр. языкознания. 1968. № 4. С. 43—50; Клобуков Е. В. Морфонология как парадигматическая морфемика // Вопр. рус. языкознания. М., 1976. Вып. 1. С. 82—92; Матезиус В. О. Указ. соч. ³ Виноградов В. В. Русский язык. М., 1972; Клобуков Е. В. Указ. соч. ⁴ Українсько-російський словник / За ред. В. С. Ільїна. К., 1964. ⁵ Stankewicz E. The consonantal Alternations in the Slavic Delensions. World. 1960. № 10. ⁶ Клобуков Е. В. Указ. соч. ⁷ Комарова Л. И. Качественные и количественные характеристики системы словоизменения существительных в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1986. ⁸ Клобуков Е. В. Указ. соч. ⁹ Кубрякова Е. С., Панкрат Ю. Г. Морфонология в описании языков. М., 1983. ¹⁰ Комарсча Л. И. Указ. соч. ¹¹ Виноградов В. В. Указ. соч.

Надійшла до редколегії 25.02.89

Рассматриваются особенности морфонологической структуры словоформ существительных в современном украинском языке, изменяющихся по числам и падежам. Анализируются функциональные характеристики выделенных словоизменительных средств, а именно, способность морфонологических альтернатив прогнозировать значения таких категорий существительного, как род, число, падеж.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ПІСЕННОСТІ XVII ст.

Розглядаються явища лексико-семантичного варіювання, їх формально-граматичне вираження та специфіка організації синонімічних рядів в українському пісенному фольклорі та літературних піснях XVII ст.; звертається увага на засоби розширення лексичного фонду літературної побутової пісні XVII ст., що засвідчує один з літературних варіантів обробки живої народної мови.

Автор першої граматики української мови нового часу О. Павловський, науково обгрунтувавши право української мови на літературне існування, вважав, що мова фольклору, поруч із мовою середньої верстви міського населення, є одним із її витоків.

З цього погляду рукописні збірники українських пісень, створені протягом XVII—XVIII ст. у середовищі освічених міських низів та сільського духовенства, є тим важливим, але, на жаль, майже не дослідженим з мовного боку джерелом, що доповнює картину розвитку і становлення української літературної мови на народній основі. Автори «Курсу історії української літературної мови» щодо цього зауважують: «Мова цих збірок, незважаючи на наявність викривлень і неточностей, що припускалися переписувачами, відображала живу українську мову. В багатьох випадках вона під пером досвідчених, часто безіменних авторів, шліфувалася і, повертаючись у рукописних збірниках в народні маси, зливалася з усною народною мовою. Цей синтез давав нові риси збагачення української мови цього періоду»¹. І хоч йдеться про збірники XVIII ст., сказане повною мірою стосується й ідентичних джерел XVII ст.

Серед вчених, які віднайшли та опублікували велику кількість пісенного матеріалу з давніх рукописів, а також присвятили його вивченню свої розвідки, — М. Возняк², В. Перетц³, В. Щурат⁴, В. Гнатюк⁵, М. Грушевський⁶, П. Житецький⁷, М. Сумцов⁸. У тонкощі народного слова заглиблювався О. О. Потебня⁹. Проблемою взаємозв'язку мови фольклорної та літературної займалися радянські дослідники В. М. Русанівський¹⁰, С. Я. Єрмоленко¹¹, А. В. Десницька¹², А. Д. Євгенєва¹³ та ін.

Однак явища лексико-семантичного варіювання в українських рукописних збірниках XVII ст., що включають як пісні літературного, напівлітературного походження, так і суто народні, що, як відомо, можуть служити надійним фундаментом для створення більш-менш об'єктивної картини руху лексики у певному (звичайно, це — еволюційний рух) напрямку, не знайшли належного відображення у працях названих учених.

З усією очевидністю можна твердити, що процес формування української літературної мови характеризується розгортанням лексичного складу, новим семантичним поглибленням, які спираються на явища варіювання слів. Варіанти виникають на певному етапі розвитку мови як наслідок взаємодії книжно-писемної та розмовної мови з її численними різновидами, а також під впливом інших, переважно близьких мов. Якщо мова науки майже не дає таких прикладів, то для мови художньої, а тим більше для поетичної — це органічне явище. За визначенням С. Я. Єрмоленко, «семантичне варіювання — це і стилістична фігура в тексті однієї пісні, і функціонування співвіднесених видозмінених висловів у варіантах пісень або в різних піснях»¹⁴.

У своєму дослідженні ми зупинилися на текстах пісень літературного походження. Для порівняння використані зразки найдавнішої, календарно-обрядової поезії (колядки та щедрівки, веснянки, петрівочні, купальські та жниварські пісні), а також хронологічно пізніша побутова лірика.

Кожен із названих масивів пісень має своєрідний характер варіювання. Так, жанру колядки, що сягає своїми коренями древнього язичництва, властиві двокомпонентні (переважно дієслівні) синонімічні сполуки з різним ступенем семантичної єдності:

Ой устань, не спи, господаречку...¹⁵

Часто таке сполучення може переноситися в кінець віршової строфи, впливаючи тим самим на ритміко-структурну організацію вірша і набуваючи при цьому додаткової акцентуації:

Ой то ми сами тай малярки,
Помалюєм, позолотимо¹⁶.

На цю особливість народної поезії звернув увагу О. О. Потебня. Парне поєднання синонімів, розташування їх так, що слова ніби зливаються в одне ціле, утворюючи нове складне слово, є, за його визначенням, найбільш яскравою, привертаючою увагу особливістю використання синонімів в усній поезії. В стилістичному аспекті такий прояв розглядається як тавтологія, в лінгвістичному — як один з видів складних слів¹⁷. Зазначена риса знайшла свій подальший розвиток і в хронологічно пізніших пластах фольклорної пісенності:

Походжено, поброджено коло води кіньми...¹⁸

Дослідниця мови російської усної поезії А. П. Євгенєва відзначає, що «парні поєднання синонімів ... зустрічаються у всіх жанрах і видах російського фольклору від найстаріших записів XVII ст. до теперішнього часу»¹⁹. Тут же вона зауважує, що синонімія допомагає уникнути одного і того ж слова, в такому випадку вжитий синонім — повний семантичний дублет попереднього, а може

виражати і новий семантичний відтінок. «Цей принцип широко відбитий і в усній поезії, тому що він є принципом мови в цілому»²⁰.

І ще одна традиція усної народної поезії — синонімічна пара може роз'єднуватися ланцюговою синтаксичною конструкцією (прийом конкатенації), що виконує художньо-композиційну функцію епічного сповільнення розповіді:

А всяка пташка ой засмутиться,
Ой засмутиться, вже й не співає,
Ой не співає й не щебетає!²¹
Мати ж моя, мати, мій кінь не говорить,
Мій кінь не говорить — слова не промовить!²²

Для ліричних пісень характерний цілий ряд словотвірних варіантів:

Як мені, серденько, да без тебе прожить?
Ой як мені жити, як проживати...²³

На змалюваному тлі вирізняється лексико-семантичне варіювання пісень літературного походження, на масиві використованої лексики яких вже у XVII ст. не могли не позначитися індивідуальне авторське начало та розширення тематичного діапазону, а також соціальне походження їх творців. Яскравим підтвердженням цього в досліджуваних текстах може бути лексико-семантичне поле на означення понять «туга, жаль, нещаслива людина», так характерних для сентиментально-загостреної любовної лірики XVII—XVIII ст. Практично тут необмежена кількість варіантів (семантичних дублетів з різним формально-граматичним оформленням). Напр.: «Журба ж мене, недоленька лихая узяла»; «серце смілива»; «серденько тяжко вздыхає»; «я жалію нещастя свого»; «чом я долі не маю»; «серденько мое з жалю крає... сльозьми ся заливає»; «тяжко моему серденьку туга»; «много маючи бідоньки перебувати лихо»; «коли много гризотоньки»; «і те мене сушить»²⁴.

Як відомо, одним із різновидів варіативності мови є синонімічний ряд. Членами синонімічного ряду можуть виступати не лише звичайні, а й контекстуальні синоніми, як це бачимо в історичній пісні про Миколая Потоцького та козацькі перемоги:

Глянь, обернися, стань, задивися, которий маеш много...²⁵,

чи у ліричній пісні зі збірника Чарторийських:

Ой вернися, оглянися,
Приїдь, порадьмося...²⁶

Як правило, складні лексико-синтаксичні структури переважають мінімальні мовні одиниці та двокомпонентні сполуки. Іноді в синонімічному ряду поряд із прямою номінацією дії чи пред-

мета йде фразеологізм, підсилюючи й увиразнюючи сказане (прийом ампліфікації):

Оя, коли ж забула, дівчинонько мила,
А своє словонько в непам'ять пустила... ²⁷

Часом синонімами виступають фразеологізовані, знову ж таки складні сполуки, як-от:

Не один там замкнет очі,
І на кривавим полію зостав,
На віки се з світом розстав ²⁸

або ж і

Кров ллється ріками, услані трупом побитих поля,
На гетьманів голови вложила окуви тяжка неволя ²⁹,

що надає поетичному образу великої емоційності. Інверсійність компонентних синтаксичних сполук вірша в поєднанні із нетрадиційною для народної пісні лексикою посилюють відчуття саме літературного походження цих рядків.

Привертає увагу розбудова синонімічного ряду в семантичному центром «говорити», якісне наповнення якого в різних джерелах має свою специфіку. Як відомо, цей ряд, як і вся лексика, що стосується процесів мовлення, називання, відзначався розгалуженістю ще з прислов'янських часів ³⁰. Розглянуті фольклорні тексти різних жанрів (календарно-обрядові пісні, весільні, родинно-побутові та соціально-побутові) дають нам велику кількість префіксальних дериватів: *казати, приказати, розказати, заказати, наказати, переказати, сказати, одказати; прохати, випрохати; питатися, запитати, перепитати, поспитати; промовити, примовити, розмовляти; кликати, викликати; говорити, наговоритися, погожорити, нажорити*. Можливо, такій специфіці сприяє переважаюча діалогічна форма мовлення в народній пісні. Певне усталення таких словоформ веде до збільшення частоти вживання кожної з них. Натомість рідко зустрічаються такі лексеми, як: *репетує, ворчить, навчає*.

Зберігаючи народнопісенну традицію використання синонімів, рукописні збірники XVII ст. доповнюють і збагачують її. Розгалуженість ряду тут досягається не стільки за рахунок використання словотвірних варіантів, скільки за допомогою якісно нових його членів. Досліджувані тексти засвідчують такий синонімічний ряд: *казати, одказувати, сказати, розказати, заказати; словонько в непам'ять пустити, еудити, скільки слів погадати; обмовляти, вимовляти, розмовляти, промовляти, змовлятися; пожалувати, нарікати, питати, навчати, прохати, голос розводити, позукувати, виговорити, заповідати, радити, кликати та ін.* Сюди ж належать і слова суто книжні: *ректи, розклеветати*. Слово *заволати*, що пізніше приєдналося до названих вище, набувши відтін-

ку згрубілості (у значенні «кричати, гукати»), в досліджуваних текстах вживається з первісним нейтральним значенням «скликати, кидати бойовий клич», є книжним:

В сурми і в труби заграно,
Од короля заволено...³¹

«Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.» (1977. Т. 1. С. 372) подає дієприкметник *заволаний* — стп. *zawolany* — оголошений.

Такі мовні реалії досить переконливо ілюструють положення, висловлене В. М. Русанівським у монографії «Структура лексичної і граматичної семантики»: «У процесі розвитку літературної мови помічається певна нерівномірність у розгортанні синонімічних рядів. В історії української мови, як і російської та білоруської, найвищі піки в розвитку синонімії припадають на XVI—XVII ст. — період формування багатофункціональних донаціональних мов...»³²

Літературні пісні XVII ст. вирізняються використанням суто книжної лексики. Ось кілька прикладів: «Коли мні з ним жити, буде бог судити, бог о тим нех *радить*»³³. «Словник староукраїнської мови» вказує основне значення слова — «радити — сприяти, підтримувати» (Т. 2. С. 285): «Чередойку маеш, *радить* ей не знаеш...»³⁴ Слово *радить* кваліфікується тим же словником як «управляти, розпоряджатись (ким, чим)» (Т. 2. С. 314).

Деякі з цих лексем увійшли до фонду нової української літературної мови, частково трансформувавши семантичну структуру (за «Словником української мови» *радити* — гарно, пишно вбирати, причепурювати; розпоряджатися; розмовляти; *радити* — давати кому-небудь пропозицію, допомагати добрим словом у скруті; *радитися* — шукати вихід зі становища; розпоряджатися чияго-небудь долею (Т. 8. С. 429); *вбавляти* — рятувати кого-небудь; виводити, знищувати (Т. 1. С. 347—348); *оскаржувати* — подавати скаргу у вищу інстанцію; обвинувачувати (Т. 5). Інші (*глас, зіло, вертоград, зрши* і т. п.) залишилися надбанням давньої літературної мови.

Незважаючи на те, що літературна пісенність XVII ст. увібрала в себе основний фонд фольклорного поетичного словника, деякі поняття-символи, характерні для народних пісень, особливо обрядових, у досліджуваних текстах відсутні, що, очевидно, зумовлене відмінною естетичною орієнтацією літературної пісні. Крім того, відбувається і трансформація типових формул народно-пісенного семантико-синтаксичного паралелізму (психологічного паралелізму), заміна його іншими стилістичними засобами.

Отже, пісні літературного походження XVII ст. за характером лексико-семантичного варіювання помітно відрізняються від фольклорних текстів. Пісням календарно-обрядового циклу властиве нечисленне лексико-семантичне варіювання, переважно мінімальних мовних одиниць. Дещо помітніше воно у хронологічно пізнішому пласті побутової ліричної пісенності. Зате в піснях літературного походження значно розширюється коло різнопланових

явищ лексико-семантичного варіювання, де переважають складні синтаксичні структури (словосполучення і речення), в ряді випадків фразеологізовані, що також є компонентами синонімічних рядів. Збагачення лексичного фонду літературної пісні відбувається і за рахунок використання давньої книжної лексики.

Все це свідчить про те, що мова, зафіксована рукописними збірниками XVII ст., генетично пов'язана з народною пісенністю, становить один з літературних варіантів її обробки.

¹ Курс історії української літературної мови. К., 1958. С. 116. ² Возняк М. Матеріали до історії української пісні і вірші. Львів, 1913. Т. 3. ³ Перетц В. Историко-литературные исследования и материалы. Спб., 1900. Т. 1. ⁴ Щурат В. З незнаної польської рукописи // Записки НТШ. Львів, 1906. Т. 74. ⁵ Гнатюк В. Хоценський співаник Левицьких // Там же. 1909. Т. 91. ⁶ Грушевський М. С. Співаник з початку XVIII ст. // Там же. 1897. Т. 15, 17. ⁷ Житецький П. Г. Мысли о народных малорусских думах. К., 1893. ⁸ Сумцов М. Ф. Вага і краса української народної поезії. Черкаси, 1917. ⁹ Потебня О. О. Эстетика і поетика слова. К., 1985. ¹⁰ Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. К., 1985. ¹¹ Ермоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. К., 1987. ¹² Десницкая А. В. Наддиалектные формы устной речи и их роль в истории языка. Л., 1970. ¹³ Евгеньева А. П. Очерки по языку русской устной поэзии в записках XVII—XIX вв. М.; Л., 1963. ¹⁴ Ермоленко С. Я. Цит. праця. С. 76. ¹⁵ Шухевич В. Гуцульщина. Львів, 1904. Ч. 4. С. 45. ¹⁶ Там же. С. 71. ¹⁷ Потебня О. О. Из записок по русской грамматике. Харьков, 1899. Т. 3. С. 552. ¹⁸ Українські народні пісні в записках Осипа і Федора Бодяньських. К., 1978. С. 63. ¹⁹ Евгеньева А. П. Цит. праця. С. 260. ²⁰ Там же. С. 284. ²¹ Шухевич В. Цит. праця. С. 54. ²² Українські народні пісні ... С. 73. ²³ Там же. С. 102. ²⁴ Возняк М. Цит. праця. С. 33, 34, 37, 38, 40. ²⁵ Возняк М. Українські пісні з «Літописця» Єрлича // Записки НТШ. Львів, 1931. Т. 151. С. 200. ²⁶ Возняк М. Матеріали ... С. 14. ²⁷ Там же. С. 12. ²⁸ Там же. С. 21. ²⁹ Возняк М. Із співаника Д. Рудницького // Записки НТШ. Львів, 1929. Т. 150. С. 250. ³⁰ Історія української мови: Лексика. Фразеологія. К., 1983. С. 53—63. ³¹ Возняк М. Матеріали до історії ... С. 21. ³² Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. К., 1988. С. 78. ³³ Возняк М. З української лірики XVII ст. // Записки НТШ. Львів, 1935. Т. 153. С. 183. ³⁴ Возняк М. Українські пісні в польських виданнях // Записки НТШ. Т. 155. С. 252.

Надійшла до редколегії 12.01.89

Рассматриваются явления лексико-семантического варьирования, их формально-грамматическое выражение и специфика организации синонимических рядов в украинском песенном фольклоре и литературных песнях XVII в.; уделяется внимание средствам расширения лексического фонда литературной бытовой песни XVII в., являющей собой один из литературных вариантов обработки живой речи.

Г. П. СТРЕЛЬЧУК, викл.,
Київ. ун-т

СЛОВОЗМІНА ОСОБОВИХ ЗАЙМЕННИКІВ ОДНИНИ (на матеріалі інтермедій XVII—XVIII ст.)

Розглядаються основні риси словозміни особових займенників однини. Наслідком проведених спостережень над рукописними матеріалами українських інтермедій XVII—XVIII ст. із залученням для порівняння даних сучасної

© Г. П. Стрельчук, 1990

української мови та її діалектів є твердження про деяке унормування займенних флексій староукраїнської мови вказаного періоду.

Успадкована староукраїнською мовою з мови давньоруської словозміна займенників, яка в процесі історичного розвитку зазнала порівняно незначних фонетичних змін, широко представлена в інтермедіях XVII—XVIII ст. У цій статті ми розглянемо особливості відмінювання займенників у зазначених пам'ятках, порівнюючи їх із сучасними говорами територій, де вони створені, а також із сучасною українською літературною мовою.

Поряд із звичайною формою першої особи особового займенника *я* (*ia budu sluzytu* — Г. I.38, 28*) зрідка спостерігається форма *ям*, засвідчена вживаннями в інтермедіях до драми Я. Гаватовича (*iam w nebi byu* — Г. II. 43, 21) та в інтермедіях Дєрнівського збірника (*ямъ* нєколи не бива(л) — Д. I. 38, 16), позначених впливом південно-західних говорів (оскільки згадані твори написані в Галичині), а також характерного для польської мови особового афікса *-м*, який із дієслівної форми перемістився на займенникову, наприклад: пол. *byłam, byłem*. Поєднання скороченої перфектної зв'язки із особовим займенником властиве і деяким сучасним південно-західним говорами. Вживана форма *азь* (п'ять випадків у другій та четвертій інтермедіях до драми М. Довгалевського «Властотворній образъ») виправдана стилістично — зустрічається в діалозі, який зберігає значну кількість старослов'янських форм. Без стилістичної вмотивованості подібна форма вжита в інтермедії до драми «Стефанотокос»: *азь* такого... не баци(в) дива — С. V. 198, 21. Як бачимо, на 153 нормативно вживаних форм *я* припадає лише шість книжних форм *азь* та сім форм *ямь*.

Отже, обмежене вживання старослов'янської з походження форми *язь* лише в текстах, позначених книжним впливом, свідчить про те, що форма *я*, яка була визначальною для живої мови східних слов'ян з XI—XII ст., є переважаючою в староукраїнській мові XVII—XVIII ст.

Послідовно зафіксована в рукописах вказаного періоду форма називного відмінка однини займенника другої особи **ти[ты]**, де змішування *и* з *ы* виступає графічною рисою пам'яток: а кого то *ты* ... та(к) зневажаеш — Ис. 35,9. У формах родового відмінка однини від займенників першої та другої особи теж не зазначено якихось змін, скрізь збережена флексія *-е*: до мене — ВО. V. 228, 25; длян тебе — БДЧ. I. 282, 14; з себе — Д. 115, 9.

На 82 нормативних форми маємо лише дві архаїчних: *як хто иньсїй ей у ми познаеть* — Д. 137, 20; *и о тебеь* якъ упія страляю — СВХ. 79. Очевидно, у першому випадку, зафіксованому в Дєрнівському збірнику, позначився вплив польської мови (пор.: *и mnie*), оскільки */и/* тут вжито замість ненаголошеного */e/*, яке у цій пози-

* Римська цифра позначає порядковий номер інтермедій, перша арабська цифра вказує на аркуш рукопису, друга — на рядок.

ції могло бути йотованим, що певною мірою характерно для південно-західних говорів. У другому випадку подібна форма, як зазначає М. Керницький¹, посиляючись на А. І. Соболевського², підпадає під вплив родового відмінка іменників однини колишніх основ на *-ја*: *земль*, *душѣ*.

Однак в інтермедіях, як і в українській діалектній мові, спостерігається деяка варіантність форм займенників, що проявляється у збереженні архаїчних рис у системі їх словозміни. Показовими щодо цього виступають форми давального, знахідного і місцевого відмінків особових та зворотного займенника *себе*.

Відповідно до давньоруських форм *мѣнѣ*—*мѣнѣ*—*мнѣ* в інтермедіях зустрічається фонетично змінена давня форма *мнѣ*, відома в пам'ятках XIV—XVII ст.³, створених на південно-західній території України. В інтермедіях подібна форма засвідчується лише спорадично: *бороду мнѣ вирва(л)*— I.10.20. У Дернівському збірнику на означення форми давального відмінка вжита з деякими звуковими варіантами форма *мни*: *вегари мни в руки ұпхаль*— Д.137.10; *мни збави(т) вѣка*— Д.137.16. Найдавніша форма *мнѣ* в цих інтермедіях збережена лише у місцевому відмінку однини: *на мнѣ*— БДЧ.ІІ.283,15. У подібному реченні дефектного списку вживається форма *мѣ*, очевидно, за аналогією до давального відмінка: *не дбайте що намѣ курманѣ лати*— БДЧ.І.281.10.

Пам'ятки вказаної групи відзначаються також вживаною формою *мне*: *то мне найболсе(й) бѣди довальаеть*— Д.137.20, де флексія *ѣ* передається через *е*, що характерно для поліських говорів⁴.

В інтермедіях інших груп форми *мнѣ* вживаються значно частіше: *мнѣ трапилось*— ВО.І.219 зв., 23; *якій мнѣ смутокъ стався*— ДК.V.201зв., 22; *що мнѣ теперъ робити*— К.IV.42,7; *нѣколи мнѣ цекати*— С. V.199.

Форму *мнѣ* академік Л. А. Булаховський вважає фактом живої вимови ще в грамотах XIV—XV ст.⁵ Зрідка зустрічається вона і в сучасних наддністрянських, гуцульських, подільських, бойківських, закарпатських, лемківських, а також західно-поліських та степових говорах⁶.

Отже, форма *мнѣ* послідовно відбита в інтермедіях, що свідчить про її поширення на всій території тогочасної України, оскільки обстежувані пам'ятки ввібрали в себе діалектні риси Південно-Західної, Ліво- і Правобережної України. Щодо кількісного співвідношення, то інтермедії XVII ст. фіксують лише три форми *мнѣ* (Ис.) та дві фонетично змінені форми *мни* (Д.), у XVIII ст. зафіксовано 24 форми *мнѣ*.

Проте, як свідчать дані Діалектологічного атласу української мови, односкладова форма *мнѣ* повністю виходить з ужитку, а основною, провідною є поширена в українській літературній мові ще з XV ст. двоскладова форма *мені*, яка в різних варіантах зустрічається в усіх говорах української мови⁷. Оскільки інтермедії відбивають живу народну мову, яка стала основою формування

літературної, то і в них наявні всі займенникові форми, властиві сучасним говіркам, а саме: *мини* — *mini isty daite* — Г.ІІ.42, 17; *минѣ* мо(й) синѣ брехати казавѣ — Д.104,13. Ця займенникова форма з наближенням ненаголошеного /e/ до /и/ в українській літературній мові фіксується ще з XV ст. і зустрічається в сучасних середньополіських та степових говорах. Двоскладова форма *менѣ*, яка почала вживатися ще з XII ст.⁸, зафіксована лише в інтермедії до воскресенської драми: *менѣ* не исти — В.290,30.

Варіантність форм давального відмінка проявляється у вживанні асимілятивної форми *мѣнѣ*, де /и/ уподібнюється до наголошеного в наступному складі /i/: *Każy mini iak żywiesz* — Г.І.38.2; *тобѣ* одинѣ а *мѣнѣ* пѣт — Д.101.11. Вживання подібних форм, які зустрічаються в писемних пам'ятках ще з XVI ст.⁹, в інтермедіях досить обмежене (усього вісім випадків). Характерне воно для південно-східних та південно-західних діалектів¹⁰ і було настільки поширеним, що робились спроби узаконити його навіть на письмі¹¹. Спорадично вживана форма *мини*, з повним уподібненням голосного другого складу до першого, очевидно, не вимовлялася згідно з графічним зображенням, становила винятковий вираз для інтермедій до драми Я. Гаватовича: *vtiklby tyny do bisa* — Г.І.39, 39, та в інтермедії до триумфального акту «Синопис...» — *лучше мини ... соберу* — s.I.535,19. Аналогічну флексію спостерігаємо в єдиній формі зворотного займенника *соби*: *Sczo budem soby z ney ruty* — Г. І.38, 20.

Отже, на 28 нормативних форм давального відмінка зворотного займенника *собѣ*, де *ѣ* вживається на позначення голосного /i/, засвідчена лише одна форма з кінцевим *-и* *соби*. Такі риси були властиві інтермедіям південно-західного походження.

Успадкована з давньоруської мови форма давального відмінка *тобѣ*, є закономірною в староукраїнських пам'ятках XVII—XVIII ст., що підтверджують обстежувані нами рукописи, правда, з деякими фонетичними різновидами, засвідченими у флексіях внаслідок нерозрізнення позначень /i/—/и/ в інтермедіях до драми Я. Гаватовича: *iuz sia tobi raduiu* — Г.І.39,35; *bo choczu toby sluzytu* — Г.І.38,14. В інтермедії «СВХ» теж один раз вжита подібна форма: *тоби* могу ся спробовати — СВХ.79.

¹⁾ Слід відзначити, що в давальному відмінку особового займенника другої особи та зворотного займенника всі форми вживані лише з кореневим /o/, форми з кореневим /e/— *тебѣ*, *себѣ* в пам'ятках XVII ст. зовсім не зафіксовані. Ця риса проявилася в інтермедіях пізнішого часу, у XVIII ст., і то лише в уривках, позначених старослов'янським впливом. А це підтверджує думку на користь тих дослідників, які схильні розглядати такі форми старослов'янськими з походження¹².

Переважає більшість вживаних форм *тебѣ* (вісім випадків), *себѣ* (один випадок) у виразах народнорозмовного характеру проти двох випадків *тебѣ* і одного *себѣ* у текстах, пересипаних старослов'янськими, дозволяє підтримати твердження мовознавців, які по-яну форми з кореневим /e/ у староукраїнській писемній мові пов'я-

зують не тільки з роллю церковнослов'янської мови та другим південнослов'янським впливом, а й існуванням певних діалектних форм у окремих говорах давньоруської мови *тебѣ, себѣ*, що виникла із праслов'янських * *tebe* [→тебѣ]*, *sebe* [→себѣ], і збереглися як «поодинокі архаїчні залишки в окремих говірках української мови (не без впливу, можливо, словацької мови) і, підтримувані другим південнослов'янським впливом, стали досить поширеними в певних жапрах українських, російських та білоруських пам'яток, а з часом основними у системі форм особових займенників російської літературної мови». Подібні форми зустрічаються в окремих наддністрянських і карпатських говорах ¹³.

Енклітичні форми займенника першої — другої особи в давальному однини *мі[ми]*, *ті* засвідчені лише в інтермедіях до драми Я. Гаватовича та в Дєрнівському збірнику: *zdať mi sia* — Г.І.40,80; *teper že ty ličo* — Г.І.41.94; шапка соболова чємус *ми сѣ* зміїнила — Д.127,4; да(й) *ти* бозє счастья — Д.136,21.

Заслугує на увагу співвідношення у вживанні двоскладової форми давального відмінка першої — другої особи однини та енклітичних форм *ми*, *ти*. В переважній більшості в інтермедіях південно-західного походження вживалися форми *минѣ, тобѣ* (з різними фонетичними виявами, властивими розмовній мові) — 53 випадки, і значно рідше — 32 випадки із формами *ми*, *ти*.

Як відомо, первинні форми *ми*, *ти* почали зникати в XV — XVI ст., причому в українських пам'ятках південно-східного та північного походження ¹⁴, ось чому в інтермедіях першої групи, які належать до південно-західного походження, наявна така кількість контамінованих форм, котрі на сучасному етапі виступають елементами архаїчної займенникової парадигми саме в південно-західних говорах: наддністрянських, надсянських, бойківських, говорі галицьких лемків ¹⁵, закарпатських, рідше в буковинських і тільки спорадично у волинських, подільських та холмських ¹⁶.

Отже, у більшості форм давального відмінка особових та зворотного займенника переважають форми, які внаслідок деяких фонетичних змін, стали нормативними — *минѣ, менѣ, тобѣ, собѣ*. А вживані з певною стилістичною настановою енклітичні форми *ми*, *ти* свідчать про їх поступове зникнення із пам'яток української мови, що було важливою структурною зміною в історії форм давального відмінка однини вказівних займенників ¹⁷.

Про те, що форми *мене, тебе, себе* у знахідному відмінку однини є визначальними в інтермедіях XVII—XVIII ст. і початку XIX ст. свідчить їх числова співвіднесеність із формами *мя, тя, ся, ме*, які більш характерні для першої групи, позначеної впливом південно-західних говорів та поодинокими вживаннями в інтермедіях інших груп.

На 37 нормативно вживаних форм *мене* в рукописах першої групи: не давайте забивати *мене* голубойки — Д.133,21; *мене* бирали — БДЧ.І.281.11, — припадає 13 енклітичних форм *мя* і п'ять форм *ме*: ро hołowi Biły *mia* — Г.ІІ.44,69 *mia* па swit narodyła — Г.І.40,60;

ишо *мя* не бий — Д.100,11; *tut me stawil* — Г.ІІ.44,87; чепуш *ме* уше гъло болить — Д.124,23. Один раз засвідчена форма *мене* в другій інтермедії до драми Я. Гаватовича, очевидно, як наслідок впливу польської мови: Та у *тне* за stolъ wsazeno — Г. ІІ.43,58; хоч В. Дем'янчук вважає цю форму простою помилкою, внаслідок пропуску голосного /e/ після /m/, або ж фонетичною відміною енклітичної форми (*мя* → *мня* → *мене*)¹⁸.

Про стійкість вживання первинної форми *тя* свідчить її 29 форм, що припадають на 31 повну форму знахідного відмінка, тотожну з родовим: *Iak tebe zowut rytaiu* — Г.І.40,70; бо(г)дай же ся си(н)ку на тебе кать сподѣвавъ — Д.99,2; прошу тебе — БДЧ.І.282,11; Научу *тѣ* як то вѣру н(а)шу зневажати — Д.132,4. Зафіксовано лише один випадок вживання первинної форми зворотного займенника: *ѣкъ се* ва(ш)мо(с)т маешь — Д.106.2. Щоправда форма зворотного займенника *ся* з деякими фонетичними відмінами почала вживатися у значенні афікса зворотних дієслів¹⁹, а в західноукраїнських говірках зберегла відносну незалежність, не повністю, злилася з дієсловом і створює з ним тільки аналітичну форму²⁰.

В інтермедіях XVIII ст. представлено лише шість форм *мя* і дві форми *тя*. Стилістично вмотивованими виступають вони в уривках, позначених впливом старослов'янської мови: почто *мя* устрашаешъ — СВХ.78. В інтермедії початку XIX ст. на 19 форм *мене* припадає лише шість форм *мя*, на 31 форму тебе припадає дві форми *тя*. Вживання скорочених форм цілком вмотивоване.

У мовленні дані форми вживаються в ненаголошеній позиції, приєднуючись до попереднього ненаголошеного слова. Вільно сполучаються із прийменниками, сполучниками, односкладовими займенниками: *ѣ тѣ* киємъ оберѣталъ — Д.127,24; нехай дѣдко в *тѣ* влѣзе — Д.134,3; бо *тя* далъ назову — Д.140,3; що *тя* замалу до (ш)коли не дававъ — Д.105,20; ти *мя* будешъ бити — Д.104.4.

Форми *мя*, *тя*, *ся* до XVI — XVII ст. були властиві не тільки книжній українській мові, а й усім її говорам²¹, а тому вважати ці форми енклітичними і ставити їх вживання у залежність від певних стилістичних умов немає ніяких підстав²².

Як бачимо, переважна більшість нормативно вживаних форм знахідного відмінка *мене*, *тебе*, *себе* свідчить про звуження у застосуванні первинних форм навіть у тих пам'ятках, місце написання яких характеризується вживаними діалектними виразами, які без будь-яких змін зберігаються досі, особливо у наддністрянських, бойківських, лемківських, закарпатських, холмських, західнополіських говорах²³.

Отже, в інтермедіях XVII—XVIII ст. засвідчено вживання паралельних форм давального і знахідного відмінків особових займенників першої — другої особи однини та зворотного займенника *себе*. Визначальними є форми давального відмінка *минѣ*, *тобѣ*, *собѣ*, дві останні з яких здебільшого вживалися з кореневим голосним /o/, що було характерною рисою і для пам'яток пізнішого періоду²⁴, її для розмовної мови XIV—XV ст. Зроблені підрахунки

підтвердили незаперечність у кількісній перевазі вживаних форм знахідного відмінка мене, тебе, себе над первинними мя, тя, ся.

Решта відмінків цілком відповідають сучасним формам, що свідчить про наближення до унормованості системи словозміни особових займенників.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

БДУ—*Ін(ь)* термедици на три персонѣ: Баба, Дѣдъ и Чортъ. За збіркою 1670—1770 рр. // Рукопис. Львівська бібліотека АН УРСР. Ш. АСП/102; *В* — Уривок інтермедійної сцени до великодної драми // Там же. *ВО* — Інтермедії до драми М. Довгалевського «В(ь)ласто(т)ворній бразъ». 1737 // Рукопис. ЦНБ АН УРСР. Ш. 521 п/1710. *Г. І.—Г. П.* — Інтермедії до драми Я. Гаватовича про смерть Іоанна Хрестителя. Зберігається в кабінеті рідкісної книги Львівської бібліотеки АН УРСР. № 495. *Д* — Інтермедії з Дєрнівського збірника кінця XVII — початку XVIII ст. // Рукопис. Львів. Музей українського мистецтва. Ш. 26876/369 480519. *ДК* — Інтермедії до драми М. Ковалевського «Комиче(с)кое дѣйствіе». 1736. // Рукопис. ЦНБ АН УРСР. Ш. 521 п/1710. *І* — *И(и)те(р)медиумъ жи(д)* из Русиномъ // Рукопис. Львівська бібліотека АН УРСР. № 164 (див.: *Свенцицкий И. С.* Церковно- и русскославенские рукописи Публичной библиотеки Народного дома во Львове. Спб., 1904. С. 56—96. № 164). *ІК* — Інтермедії за рукописом Київського історичного музею II половини XVIII ст. Копія М. В. Геппенера // Рукопис. Інститут літератури. Ф. 119, од. зб. 169. *Іс* — Інтермедія «Играње сва(д)бы» // Рукопис. Ленінградська Державна публічна бібліотека. N XIV, 7. *К* — Інтермедії до драми Г. Коняського «Воскресеніе мертвих». За збіркою Д. Александровича. 1748 р. // Рукопис. ЦНБ АН УРСР. III. I. 174. *ПК* — Інтермедія «Rozmowa między Polakienie i kowalenie» // Рукопис. Львівська бібліотека АН УРСР. Колекція А. Петрушевича, № 107. *С* — Інтермедія до драми «Стефанотокос». I половина XVIII ст. // Рукопис. Збірка ЦНБ АН УРСР. Ш. I. 2027. *СВХ* — «Інтермедія на три персони: Смерть, Воињ и Хлопецъ», за публ. М. С. Тихонравова у збірнику «Летописи русской литературы и древности». М., 1861. Т. 3. С. 78—80. *С* — Перша інтермедія до тріумфального акту «Синопис или краткое виденіе декламации» // *Бадалич О. М.* Русские интермедии первой половины XVIII века. 1925, зам. 3.

¹ Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. К., 1967. С. 123.

² Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. М., 1907. С. 190. ³ Історія української мови: Морфологія. К., 1978. С. 143. ⁴ Бевзенко С. П. Українська діалектологія. К., 1980. С. 119; Керницький І. М. Знач. праця. С. 123—124.

⁵ Булаховський Л. А. З історичних коментаріїв до української літературної мови. Мовознавство. К., 1952. С. 87. ⁶ Історія української мови: Морфологія. С. 143.

⁷ Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. К., 1970. Ч. 2. С. 91. ⁸ Керницький І. М. Знач. праця. С. 124. ⁹ Історія української мови: Морфологія. С. 143.

¹⁰ Бевзенко С. П. Українська діалектологія. С. 119. ¹¹ Булаховський Л. А. Знач. праця. С. 87. ¹² Історія української мови: Морфологія. С. 144. ¹³ Там же. С. 144. ¹⁴ Самійленко С. П. З історії форм данального відмінка однини особових займенників у давньоруській і українській мовах // Питання історичного розвитку української мови. Х., 1959. С. 39. ¹⁵ Верхратський І. Про говір галицьких лемків. Львів, 1902. Т. 5. С. 126; Верхратський І. Говір батюків. Львів. 1912. Т. 14. С. 49; Кобилянський Б. В. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття. Український діалектологічний збірник. К., 1928. Кн. I. С. 54. ¹⁶ Історія української мови: Морфологія. С. 144; Бевзенко С. П. Українська діалектологія. С. 119. ¹⁷ Історія української мови: Морфологія. С. 144. ¹⁸ Дем'яничук В. Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV ст. К., 1928. С. 17. ¹⁹ Бевзенко С. П. Історична морфологія. Ужгород, 1960. С. 153. ²⁰ Булаховський Л. А. Знач. праця. С. 88. ²¹ Історія української мови: Морфологія. С. 145. ²² Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. К., 1970. Ч. 2. С. 59. ²³ Там же. С. 97. ²⁴ Там же. С. 54.

Рассматриваются основные черты словоизменения личных местоимений единственного числа. Следствием проведенных наблюдений над рукописными материалами украинских интермедий XVII—XVIII вв. с привлечением для сравнения данных современного украинского языка и его диалектов есть утверждение о некотором нормировании в оформлении местоименных флексий староукраинского языка указанного периода.

ЗМІСТ

<i>Кадомцева Л. О.</i> Сучасні методологічні засади мовознавчої освіти . . .	3
<i>Панько Т. І.</i> Мова у процесі національно-культурної консолідації нації	8

МОВА ТА ІНФОРМАТИКА

<i>Дарчук Н. П.</i> Зона зв'язку слів як засіб автоматичного виділення термінів з тексту	15
<i>Карпіловська Є. А.</i> Роль законів морфотактики в аналізі та синтезі слів на ЕОМ	20

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. СТИЛІСТИКА

<i>Мацько Л. І.</i> Стиль як основне поняття стилістики	29
<i>Іванова Т. В.</i> Стилістика інтимізуючих займенників у романі «Маруся Чурай» Ліни Костенко	35
<i>Шевченко Л. Ю.</i> Фразеологічна номінація паратактичних сполук	41
<i>Грицак Н. В.</i> Структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць казкової спадщини	49

ФОНЕТИКА. ГРАМАТИКА. СЛОВОТВІР

<i>Козленко І. В.</i> Морфологічні явища в системі словозміни дієслів	54
<i>Кожаненко О. В.</i> Сприймані характеристики побічного наголосу у складних словах	64
<i>Безпояско О. К.</i> Відтворення простору відмінковою системою української мови	70
<i>Занітко А. П.</i> Категорія стану в системі граматичних категорій дієслів	77
<i>Бурдаківська Н. М.</i> Причинова конструкція з применником <i>від</i> та родовим відмінком іменника	84
<i>Тягунова М. М.</i> Категорія вставності в синтаксисі сучасної української та російської мов	89
<i>Клименко Н. Ф.</i> Аглютинативність в українському словотворенні	96
<i>Комарова Л. І.</i> Функціональні характеристики морфологічних альтернатив у системі парадигм іменників	105

ІСТОРІЯ МОВИ

<i>Маліневська Н. П.</i> Лексико-семантичні особливості української літературної пісенності XVII ст.	112
<i>Стрельчук Г. П.</i> Словозміна особових займенників однини (на матеріалі інтермедій XVII—XVIII ст.)	117

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Кадомирцева Л. А.</i> Современные методологические основы языковедческого образования	3
<i>Панько Т. И.</i> Язык в процессе национально-культурной консолидации нации	8

ЯЗЫК И ИНФОРМАТИКА

<i>Дарчук Н. П.</i> Зона связи слов как средство автоматического выделения терминов из текста	18
<i>Карпиловская Е. А.</i> Роль законов морфотактики в анализе и синтезе слов на ЭВМ	20

ЛЕКСИКОЛОГИЯ. СТИЛИСТИКА

<i>Мацько Л. И.</i> Стиль как основное понятие стилистики	29
<i>Иванова Т. В.</i> Стилистика интимизирующих местоимений в романе «Маруся Чурай» Лины Костенко	35
<i>Шевченко Л. Ю.</i> Фразеологическая номинация паратактических соединений глагола	41
<i>Грицак Н. В.</i> Структурно-семантические особенности фразеологических единиц сказочного наследия	49

ФОНЕТИКА. ГРАММАТИКА. СЛОВООБРАЗОВАНИЕ

<i>Козленко И. В.</i> Морфонологические явления в системе словоизменения глаголов	54
<i>Кочоненко О. В.</i> Воспринятые характеристики побочного ударения в сложных словах	64
<i>Безпояско Е. К.</i> Воспроизведение пространства падежной системой украинского языка	70
<i>Загнитко А. П.</i> Категория состояния в системе грамматических категорий глагола	77
<i>Бурдаковская Н. Н.</i> Причинная конструкция с предлогом <i>від</i> и родительным падежом существительного	84
<i>Тягунова М. М.</i> Категория вводности в синтаксисе современного украинского и русского языков	89
<i>Клименко Н. Ф.</i> Агглютинативность в украинском словообразовании	96
<i>Комарова Л. И.</i> Функциональные характеристики морфонологических альтернатив в системе парадигм существительных	105

ИСТОРИЯ ЯЗЫКА

<i>Малиневская Н. П.</i> Лексико-семантические особенности украинской литературной песенности XVII в.	112
<i>Стрельчук Г. П.</i> Словоизменение личных местоимений единственного числа (на материале интермедий XVII—XVIII вв.)	117

Министерство высшего и среднего
специального образования УССР
Киевский ордена Ленина и ордена Октябрьской Революции
государственный университет им. Т. Г. Шевченко

УКРАИНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Республиканский межведомственный научный сборник

Основан в 1973 г.

Выпуск 17

Киев, издательство «Лыбидь»
при Киевском государственном университете

Адрес редакционной коллегии:
252017 Киев, бульвар Т. Шевченко, 14,
Киевский университет, филологический факультет

Киевская книжная типография научной книги,
252004 Киев, Репина, 4

На украинском языке